

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever. De prijs bedraagt *f* 12,50 per exemplaar.

Inzendingen voor de redactie zijn te richten aan het adres: O.L. Vrouweplein 4, Maastricht.

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

ONDER REDACTIE VAN DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN DRS. J. F. R. PHILIPS

ASSEN 1969
VAN GORCUM & COMP. N.V. - DR. H. J. PRAKKE & H. M. G. PRAKKE

INHOUD

	blz.
Woord vooraf	VII
Ir. H. O. J. H. Bauduin en Drs. J. C. G. M. Jansen, Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis	I
Literatuuroverzicht	103
Jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg over 1968	122
Bestuur Sociaal Historisch Centrum	139
Begunstigers en Contribuanten	141

WOORD VOORAF

In het thans verschenen Jaarboek 1969 is wederom een bijdrage opgenomen over een agrarisch-historisch onderwerp. Aansluitend aan de in 1964 begonnen studie over de landbouwgeschiedenis van Limburg worden thans een aantal studies over agrarische toestanden bijeengebracht onder de titel 'Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis'. Ir. H. O. J. H. Bauduin bracht daartoe het feitenmateriaal bijeen. De interpretatie en de hier gepubliceerde tekst zijn van de hand van Drs. J. C. G. M. Jansen, die zich uitsluitend verantwoordelijk acht voor mogelijke misvattingen in dit artikel. Aan deze schetsen zijn nog een tweetal bedrijfsbeschrijvingen toegevoegd, van het Gasthuis te Bemelen en de Hoverhof te Hout-Blerick, die door resp. Drs. Jansen en Drs. J. F. R. Philips werden voorbereid. Het Jaarboek wordt besloten met een bespreking van recente literatuur, gevolgd door het jaarverslag 1968 van het Sociaal Historisch Centrum en een lijst van bestuursleden, begunstigers en contribuanten.

De Redactie

IR. H. O. J. H. BAUDUIN

en

DRS. J. C. G. M. JANSEN

ASPEKTEN VAN DE
LIMBURGSE
LANDBOUWGESCHIEDENIS

INHOUD

	Pag.
Hoofdstuk I. De landbouw aan de vooravond van de nieuwe tijd (14e tot 16e eeuw)	5
Hoofdstuk II. Bedrijfsbeschrijvingen	30
A Kekerdom	31
B Eys-Wittem	40
1. De hof Eys en de Eyserhof	47
2. De hoeven Goedenraad en Vogelzang	55
3. Trintelerhof	59
4. De overige hoeven te Eys	62
5. Conclusie	63
C Het Gasthuis te Bemelen	69
D Hoeve Hoverhof te Hout-Blerick (door Drs. J. F. R. Philips)	92

De recente studies van het Sociaal Historisch Centrum over de geschiedenis van de landbouw in Limburg¹ hebben geleid tot een verder onderzoek van diverse zijden, waarbij voortdurend nieuw materiaal aan het licht kwam. Bovendien bleek ook bij particulieren, die nog archivalia van landbouwbedrijven bezitten, hiervoor belangstelling te bestaan. In sommige gevallen leidde dat er toe, dat zij deze stukken aan het Sociaal Historisch Centrum overdroegen. Zo schonk Mr. J. M. Hens te 's-Gravenhage enkele aantekenboeken, handelend over een groot landbouwbedrijf, het Gasthuis, onder Bemelen, ongeveer 8 km. oostelijk van Maastricht gelegen. Over dit bedrijf zal hierna nog uitvoerig worden gesproken.² Vervolgens overhandigde de heer H. Loontjens te Heerlen ons een kopie van een notitieboek van pastoor J. Loyens te Itteren, een dorp 6 km. noordelijk van Maastricht gelegen. Pastoor Loyens noteerde in dit boekje van 1779 tot 1808 allerlei zaken, die betrekking hadden op zijn eigen huishouding. Bij de inkomsten treft men vrij veel agrarische gegevens aan, omdat Loyens behalve als tiendgaarder ook als grondeigenaar met de landbouw had te maken. Het is daarbij interessant te zien, hoe de pastoor er rond 1796 in slaagde de schade, die hij leed door de afschaffing van de tienden, af te wentelen op de gemeente Itteren, die haar uitkering aan hem aanzienlijk verhoogde. Aan de uitgavenzijde noteerde Loyens zeer veel lonen en prijzen, die ons inzicht in de plattelandseconomie belangrijk kunnen verdiepen, omdat het hier detailhandelsprijzen betreft.

¹ J. F. R. Philips, J. C. G. M. Jansen en Th. A. J. G. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, Assen 1965. J. F. R. Philips, *De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw, mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden*, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (s.s.e.g.l.)* 1967, p. 1-25 en J. C. G. M. Jansen, *Landbouw rond Maastricht 1610-1865*, in *s.s.e.g.l.* 1968, p. 1-99.

² pag. 69-92.

Het staat buiten twijfel, dat er in talloze archiefdepots en ook bij vele kerkelijke functionarissen en particulieren nog een onafzienbare massa bronnenmateriaal ligt, dat voor de landbouwgeschiedenis bruikbaar is. Op zichzelf zou er dan ook weinig aanleiding zijn hier te berichten over de ontdekking van enkele nieuwe bronnen voor de landbouwgeschiedenis, maar omdat door deze recente onderzoekingen ook een aantal modificaties in ons inzicht omtrent de geschiedenis van de landbouw in Limburg naar voren kwamen, lijkt het wel nuttig de hoofdpunten van de analyses van dit bronnenmateriaal hier weer te geven.

De beschouwingen in deze bijdrage vallen in een tweetal hoofdstukken uiteen, omdat het onderzoek zich op even zovele problemen heeft toegespitst. In eerste instantie zal de groei van de landbouw op lange termijn aan de orde worden gesteld, naar aanleiding van een hoeveelheid kwantitatief materiaal, waarmee een eerste aanzet wordt gegeven om de ontwikkeling van de Limburgse landbouw sinds de late middeleeuwen te schetsen. In een tweede paragraaf zal een aantal bedrijven in Limburg onder de loupe genomen worden. Daarin zal gesproken worden over enkele sociale aspecten van de bedrijfsvoering in Kekerdom in de 16e eeuw, over enige landbouwbedrijven onder Eijs-Wittem, over het Gasthuis onder Bemelen in de tweede helft van de 18e eeuw en over de Hoverhof onder Hout-Blerick in het begin van de 19e eeuw.

DE LANDBOUW AAN DE VOORAVOND VAN DE NIEUWE TIJD

14e tot 16e eeuw

Reeds eerder bleek, dat archieven van kloosters en geestelijke instellingen vrij veel materiaal bevatten, dat voor de geschiedenis van de landbouw zeer bruikbaar is.³ Het lag voor de hand, dat ook de archieven van andere instellingen van dien aard waardevol materiaal bevatten, vooral wanneer vrij veel archiefstukken van een dergelijk klooster of tehuis bewaard bleven.

Een van de belangrijkste en meest uitgebreide kloosterarchieven in Limburg is dat van de proosdij Meerssen. De uitvoerige collectie pachtgegevens in dat archief⁴ biedt ruime mogelijkheden om de ontwikkeling van pachten per ha. gedurende een zeer lange periode te vervolgen. Aan de hand van de tot op heden uit dit materiaal verzamelde gegevens werd een grafiek opgesteld, waarbij de pachten in vaten rogge, vergeleken werden met de roggeprijzen in België.⁵

In deze grafiek zijn de pachten in vaten rogge per ha. weergegeven. Door het tamelijk ingewikkeld pachtstelsel, dat in Meerssen in zwang was, kan men daarin een aanduiding van de produktiviteit zien. De pacht werd namelijk vastgesteld op basis van een geschat gemiddelde van de oogstopbrengst, uitgedrukt in vaten rogge. Daarvan werd een bepaald percentage genomen, zodat de pacht in natura gebaseerd was op de deelpacht. De pacht drukt overigens niet de feitelijke produktie uit, maar de verwachte produktie. Op langere termijn zal echter – zij het met enige vertraging – de feitelijke opbrengst

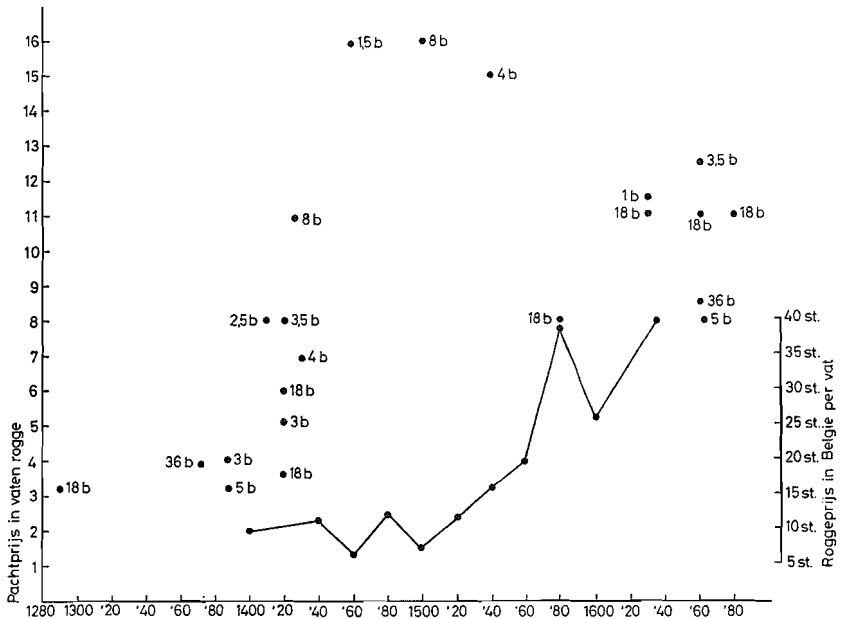
³ J. C. G. M. Jansen, *Landbouw rond Maastricht*, o.c. p. 7.

⁴ A. d'Hoop, *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant*, t.V, Bruxelles 1930, p. 75-114.

⁵ De prijsontwikkeling werd ontleend aan W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, Hamburg-Berlin 1966. De prijs is uitgedrukt in zilvergewicht.

Grafiek 1. Prijzen en pachten in Limburg. 1280-1680.

Bij de pachten is de grootte van de percelen c.q. bedrijven aangegeven in bunders (1 bunder = \pm 0,84 ha).

toch benaderd worden. Men mag immers aannemen, dat men zijn verwachtingen baseerde op de opbrengsten, die in de afgelopen pachttermijn gerealiseerd waren, zodat de hier weergegeven pachten een betrekkelijk betrouwbare indicatie geven van het percentage, waarmee de produktie per ha. gegroeid of afgenomen is.

Wanneer hier het woord produktiviteit gebruikt wordt, dan dient dat begrip daarom gedefinieerd te worden als de benaderde groeiquote van de opbrengst per ha.

Uit de grafiek valt af te leiden, dat zich een bijzonder sterke stijging van de produktiviteit heeft voorgedaan in de eerste helft van de 15e eeuw, terwijl in de 16e eeuw de produktie eerst langzaam en daarna sneller daalt bij evenredig stijgende prijzen. In de 17e eeuw neemt men een zeer langzame stijging van de produktie waar, terwijl de prijzen niet meer zo nauwkeurig corresponderen met de produktie. Uiteraard dient deze conclusie met de nodige voorzichtigheid te worden weergegeven. Men kan aan de hand van het zeer bescheiden materiaal

slechts algemene tendenties onderkennen en zeker over de absolute hoogte van de stijgingen en dalingen geen uitspraak doen. Met name tussen 1450 en 1620 is het aantal gegevens te gering. Het lijkt echter goed deze voorlopige conclusies te toetsen aan datgene, wat over de ontwikkelingen elders in deze periode bekend is om de richting te bepalen, waarin het verdere onderzoek zich zal moeten ontwikkelen. Met name verdient de merkwaardig snelle groei van de landbouwproductiviteit in de 15e eeuw en de daling in de 16e eeuw een nadere beschouwing, omdat zij weinig in overeenstemming lijkt met datgene, wat uit de literatuur naar voren komt.

Vrij algemeen onderkent de moderne geschiedvorsching immers een zware crisis in de landbouw gedurende de periode 1300-1450, waarvoor in grote trekken de volgende argumenten gelden: Aan de hand van lonen en prijzen heeft men speciaal voor Duitsland en Engeland een ontwikkeling vastgesteld, waarbij de prijzen van landbouwprodukten zo snel daalden, dat de reële lonen een aanzienlijke stijging ondergingen. In het midden van de 15e eeuw zou het reële loon plaatselijk zelfs ongeveer 70% hoger zijn geweest dan in het tweede kwart van de 14e eeuw.⁶ De lage prijzen en hoge lonen zouden in combinatie met de bevolkingsachteruitgang ook in Nederland hebben geleid tot een economische achteruitgang, hetgeen gedemonstreerd wordt door de grote landverliezen als gevolg van overstromingen, waarop later geen herstel volgde, door het optreden van zandverstuivingen⁷ en door een vermindering van het aantal haardsteden in talrijke dorpen.⁸ Pas tegen het einde van de 15e eeuw herstelde de landbouw zich langzaam en nam de bevolking geleidelijk weer toe. De gebieden, die door Wüstungen getroffen waren, werden weer opnieuw bewoond. In ons land werd de strijd tegen het water weer aangevat. Een zeer krachtige stijging van de prijzen – de zogenaamde prijsrevolutie – deed de opbrengsten van landbouwprodukten sterk stijgen, zodat ook de pachtprijzen konden aantrekken. Omdat de grondeigenaren weer in staat waren wat meer inkomsten uit hun bezit te halen, nam tenslotte ook de belangstelling van allerlei zijden toe voor grondspeculaties en beleggingen in landerijen.⁹ Deze gegevens uit de landbouw-

⁶ B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa*, Utrecht 1960, p. 153-154.

⁷ B. H. Slicher van Bath, *Duizend jaar landbouw in de Nederlanden in vogelvlucht*, in *Landbouwgeschiedenis*, 's-Gravenhage 1960, p. 43-44.

⁸ J. Cuvelier, *Les denombrements des foyers en Brabant (xiv-xviiè siècle)*, Bruxelles 1912.

⁹ W. Abel, *Agrarkrisen*, o.c. p. 97-129.

geschiedenis, krachtig ondersteund door de betogen van de demografen over het teruglopen van de bevolking in de late middeleeuwen, hebben in de literatuur geleid tot soms zeer verstrekkende betogen over de algemene depressie in deze tijd,¹⁰ maar een dergelijke algemene crisis is uiteraard moeilijk in overeenstemming te brengen met de gegevens, die wij hierboven weergegeven hebben. Men zou daarom de geschetste depressiegedachte in twijfel kunnen trekken, wat met de weinige gegevens in handen evenwel zeer prematuur is. Diverse geleerden hebben echter geprobeerd de crisistheorie enigermate te modificeren, omdat ook zij bemerkten, dat niet alle feiten in overeenstemming te brengen waren met deze theorie. Een drietal van deze oplossingen willen wij hier memoreren. Lütge koos voor een gespleten conjunctuur. In de steden zou een hoogconjunctuur zijn waar te nemen, die zich onder meer uitte in een stijging van de reële lonen, terwijl op het platteland een crisis plaats vond, waardoor een groot deel van de bevolking uitweek naar de steden, die door de pest sterk ontvolkt waren.¹¹ Deze opvatting heeft echter weinig steun gevonden, omdat het dieptepunt van de crisis op het platteland pas een halve eeuw na de ontvolking van de steden plaats had.¹²

Cipolla¹³ suggereerde dat er een monetaire oplossing mogelijk is voor het probleem. Een sterke daling van de bevolking, gecombineerd met een nog sterkere daling van de prijzen hoefde niet te betekenen, dat de produktie verminderde, omdat er zich tegelijk een sterke stijging van de koopkracht van goud en zilver voordeed. Men kocht eenvoudig meer goederen voor dezelfde hoeveelheid geld. Bovendien was er geen sprake van een vermindering van de geldhoeveelheid,¹⁴ zodat het niet onwaarschijnlijk is, dat door de stijging van de reële lonen de vraag naar geld toenam en de omloopsnelheid van het geld steeg. Om dit betoog duidelijk te maken, kan men een beroep doen op de formule van de kwantiteitstheorie van Fisher, uitgedrukt in de vergelijking $PT = MV$ (d.w.z. prijspeil \times handelsvolume = geld-

¹⁰ R. S. Lopes and H. Miskimin, *The economic depression of the Renaissance*, in *Economic History Review*, vol. xiv, 1961-62, p. 408-426.

¹¹ F. Lütge, *Das 14./15. Jahrhundert in der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, in *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 1950, p. 162-213.

¹² J. van Klaveren, *Die wirtschaftlichen Auswirkungen des Schwarzen Todes*, in *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 1967, p. 187.

¹³ C. M. Cipolla, *Economic Depression of the Renaissance*, in *Economic History Review* xvi, 1963-64, p. 523-524.

¹⁴ M. Postan, *Moyen-Age*, in *Rapports de l'XIème Congrès International des Sciences Historiques*, Paris 1950, p. 231.

hoeveelheid \times omloopsnelheid), hoewel deze vergelijking eigenlijk is opgesteld om een verklaring te geven van het prijspeil en niet van het produktieniveau. De formule wordt daarom hier alleen ter verheldering zonder verdere theoretische consequenties gebruikt. Als men bovenstaande gegevens in de formule invult, blijkt, dat de rechterzijde van de vergelijking > 1 . (M is minstens constant, v is gestegen), terwijl aan de linkerzijde p sterk gedaald is. Dat kan alleen, indien zich een meer dan proportionele stijging van de produktie (r) heeft voorgedaan, of een aanzienlijke verandering van het produktiepakket, waardoor de vraagelasticiteit der produkten is gestegen. Zuiver theoretisch is het betoog van Cipolla bijzonder aantrekkelijk, omdat het een heldere verklaring geeft van een situatie, die zich mogelijk heeft voorgedaan. Geschiedenis houdt zich echter niet bezig met theorieën en mogelijke situaties, maar met feiten en de auteur benadrukt zelf, dat zijn opvattingen voorshands niet door klare feiten worden ondersteund.¹⁵ Dat laatste hoeft echter niet te betekenen, dat wij weer op het uitgangspunt teruggekomen zijn. De beschouwingen van Cipolla kunnen allicht voor het opstellen van een werkhypothese en voor het bepalen van de richting, waarin het onderzoek moet verlopen, belangrijke diensten bewijzen. Vooraleer echter de bekende feiten aan deze hypothesen te toetsen om zo de richting van het verdere onderzoek te bepalen, is het nodig te wijzen op enkele belangrijke opmerkingen van Postan. Deze hoogleraar, die zich intensief met dit probleem heeft bezig gehouden, stelde reeds in 1939,¹⁶ dat een tijdperk van recessie en van dalend nationaal inkomen niet noodzakelijk meebrengt, dat het iedereen slecht gaat. In de 15e eeuw was dat ook niet het geval. Er waren in die tijd krachten aan het werk, die een soort herverdeling van het nationaal inkomen tot stand brachten. Hij onderstreept die stelling met vele argumenten. De opbrengsten in de landbouw daalden, omdat men ter compensatie van de lagere prijzen geen hogere opbrengst per ha. kon behalen. De groei van de nijverheid was eveneens onvoldoende om de algemene tendens tegen te gaan, terwijl de reële lonen tot in het begin van de 15e eeuw bijzonder sterk stegen. Het gevolg hiervan was, dat door de vermindering van de bevolking de boeren, die vroeger afhankelijk waren geweest van grootgrondbezitters, nu zelfstandig gingen werken en er een gebrek aan werkkrachten in loondienst ontstond, zodat de inkomsten van de onzelfstandigen stegen. Daardoor kwamen zowel de

¹⁵ Cipolla, o.c. p. 324.

¹⁶ M. Postan, *The Fifteenth Century*, Ec.H.R. Vol 9, 1939, p. 160-7.

werknemers als de zelfstandige boeren in goede financiële omstandigheden te verkeren, terwijl de grootgrondbezitters in inkomen achteruit gingen.¹⁷ Deze opvatting sluit echter niet aan bij de feiten, die wij op de bedrijven van de Proosdij Meerssen ontdekten, waar juist de produktie op de pachtbedrijven steeg, hoewel dat niet betekent, dat de gehele stelling onbewezen moet worden verklaard, omdat een sterke regionale differentiatie, die in het materiaal niet tot uitdrukking komt, mogelijk is.

Postan worstelt immers, evenals Cipolla en anderen, met een gebrek aan statistisch materiaal. Alle kwantitatieve reeksen, die tot nu toe werden gebruikt, waren gebaseerd op indirecte aanwijzingen en hadden bovendien geografisch een zeer beperkte gelding.¹⁸ Het onderzoek van de laatste decennia heeft zelfs duidelijk gemaakt, dat men wellicht de hoop op het ontdekken van meer algemene cijferreeksen zal moeten opgeven.¹⁹

De vraag is daarom, of men er wel goed aan doet de vraagstelling zozeer toe te spitsen op problemen, die alleen met exact kwantitatief materiaal kunnen worden opgelost. Kan men onmiddellijk voor deze periode vragen naar groei en conjunctuurontwikkeling – economische begrippen, die een zeer exacte kwantitatieve benadering vergen? Cipolla merkte reeds enige jaren geleden in een discussie op, dat het onmogelijk is vóór de 17e eeuw de economische groei te analyseren op basis van kwantitatieve gegevens, omdat er onvoldoende statistisch materiaal voorhanden is,²⁰ terwijl tegelijk van andere zijde gesteld werd, dat de groei van de economie vóór de industriële revolutie zo gering is geweest, dat er geen karakteristieke veranderingen aan te ontlenen zijn.²¹ Men kan zich zelfs afvragen, of men met voldoende cijfers wel een inzicht krijgt in economische veranderingen, zolang men zich beperkt tot het analyseren van de groei en de conjunctuurschommelingen.

Voor het vaststellen van een werkschema, dat kan bijdragen tot een

¹⁷ M. Postan, *Die wirtschaftlichen Grundlagen der mittelalterlichen Gesellschaft*, in *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Bd 166, 1954, p. 180-205.

¹⁸ cfr. A. R. Bridbury, *Economic growth. England in the later Middle Ages*, London, 1962, p. 20-21.

¹⁹ M. Mollat, P. Johansen, M. Postan, A. Saporì et Ch. Verlinden, *L'économie européenne aux deux derniers siècles du Moyen-Age*, in *Relazioni del X congresso internazionale di scienze storiche*, Firenze 1955, Vol III, p. 659-671.

²⁰ C. M. Cipolla, in *The economics of take-off into sustained growth*, London 1968, p. 316.

²¹ S. Kuznets, *Notes on the take-off*, in: *The economics of take-off into sustained growth*, o.c. p. 22-23.

verheldering van de landbouwsituatie rond Maastricht in de late middeleeuwen, kan men wellicht beter een andere richting zoeken en niet zozeer de nadruk leggen op economische groei en conjunctuurschommelingen, maar meer de veranderingen in de economische structuur en de verschuivingen in het economisch zwaartepunt van het ene gebied naar het andere analyseren. Men dient er daarbij wel de nadruk op te leggen, dat het ook hier slechts om een werkschema gaat, omdat de beperkte cijfers uit het bronnenmateriaal niet toelaten om een afgerond beeld te geven. Het is mogelijk, dat onze uitkomsten slechts regionale betekenis hebben, maar wellicht stelt juist een regionale afwijking ons in staat iets belangrijks op het spoor te komen.²² Dat zich structuurveranderingen in de landbouw hebben voorgedaan, kan wel niet meer bestreden worden. Er deed zich in ieder geval een bijzonder sterke produktiviteitsstijging voor en dat niet alleen in Meerssen. Slicher van Bath heeft onlangs een belangrijke bijdrage geleverd tot het vaststellen van deze produktiviteitsstijging in zijn studie over de yield-ratio's in West-Europa.²³ Hij constateerde, dat de opbrengstfactoren speciaal voor harde granen gedurende de 14e en 15e eeuw sterk zijn gestegen, vooral in Engeland, België en de Nederlanden. Zo verdubbelde in de 14e eeuw de opbrengstfaktor van rogge, terwijl in de loop van de 15e eeuw de opbrengsten van tarwe, haver en peulvruchten sterk begonnen aan te trekken. Hoewel nog al wat onderlinge verschillen zijn te constateren, vast staat, dat de produktiviteit in de landbouw gedurende de late middeleeuwen sterker is toegenomen dan in de periode 800-1300.²⁴ In het licht van deze gegevens worden ook de uitkomsten in Meerssen duidelijk. Bovendien is de krachtige, maar gedifferentieerde prijsdaling in deze tijd, nu verklaarbaar. Zij hangt samen met het teruglopen van de bevolking, omdat zij het sterkst was voor die goederen, waarvan de elasticiteit van de vraag het geringst was,²⁵ te weten de voedingsmiddelen en met name de akkerbouwprodukten. De prijsdaling voor akkerbouwprodukten werd nog extra geaccentueerd door de produktiviteitsstijging, die gelijk stond met een overproduktie. Dat verklaart ook, waarom er vele Wüstungen optraden. Er werd te veel graan

²² B. H. Slicher van Bath, Economische ontwikkeling en sociale verschuivingen in de pre-industriële maatschappij van West-Europa, in *B.M.H.G.*, 79, 1965, p. 98.

²³ B. H. Slicher van Bath, The field of different crops (mainly cereals) in relation to the seed, c. 810-1820, in *Acta Historiae Neerlandicae*, II, Leiden 1967, p. 26-106.

²⁴ t.a.p. 36-43.

²⁵ W. Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, Stuttgart 1967, p. 132.

geproduceerd, zodat men gedwongen werd marginale bedrijven te sluiten. Als een enkele maal de Wüstungen nauwkeurig te localiseren zijn, vindt men de jongste ontginningen het eerst verlaten,²⁶ waaruit men kan afleiden, dat deze bedrijfsverlatingen het eerst voorkwamen op de slechtste gronden.

De gevolgen van de snelle produktiviteitsstijging in de late middeleeuwen zijn daarmee gedeeltelijk duidelijk. Over de oorzaken zijn we echter minder goed geïnformeerd; met name vindt men in de tot nu toe gepubliceerde studies weinig bijzonderheden over technologische ontwikkelingen en economische structuurveranderingen. Toch moeten we aannemen, dat de landbouwtechniek in deze periode veranderingen heeft ondergaan. Een stijging van de yield-ratio van enige omvang is onmogelijk zonder zwaardere bemesting, veranderingen in het rotatiestelsel, verbeteringen in de bemesting van de grond of selectie van het zaadgoed.

Het is niet onmogelijk, dat zich in Zuid-Limburg al in de 14e eeuw in dit opzicht wijzigingen hebben voltrokken. Een half-winningscontract uit 1382 van de hoeve Raar tussen Valkenburg en Meerssen gelegen, wijdt grote aandacht aan de veestapel, die 5 koeien, 100 schapen, 30 varkens, 2 zeugen, alsmede enige paarden moest omvatten. De verpachter droeg een groot deel van de kosten voor het instandhouden van die veestapel. Zo stelt hij zowel voor het wintervoer van de schapen als voor het voer van de paarden een bunder grond ter beschikking, die met wikke moest worden bezaaid. Deze twee bunders bouwland moesten verder jaarlijks worden gemergeld, zodat kunstmatig stikstof en kalk werden opgebracht.²⁷ Het gaat hier om de eerste vermelding van wikketeelt in de Zuidelijke Nederlanden. Aangezien het hier het oudste bekende contract betreft, is het niet duidelijk, of hier sprake is van iets nieuws en met name of hier gehandeld wordt over een accentverschuiving naar de veeteelt en de invoering van een zwaardere bemesting, of dat hieraan reeds een langere traditie vooraf gaat. Vast staat wel, dat in halfwinningscontracten uit de 17e eeuw door de verpachters geen steun meer aan de veeteelt in Zuid-Limburg wordt gegeven.²⁸ Het is derhalve wel waarschijnlijk, dat de dalende lijn van de opbrengsten in de 16e eeuw verband houdt met een ver-

²⁶ R. Noël, *Localités gaumaises a la fin du Moyen Age. Aspect de géographie humaine*. Overdruk. Leuven 1964, p. 299-301.

²⁷ G. D. Franquinet, *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het adellijk klooster St. Gerlach, Maastricht 1877*, no. 77, p. 76-79.

²⁸ J. C. G. M. Jansen, *Landbouw rond Maastricht*, o.c. p. 17-26.

minderen van de belangstelling en van de investeringen in de vee­teelt. Een tweede indicatie voor technologische wijzigingen vormt de overgang in de loop van de 15e eeuw van de teelt van 'evie' naar de teelt van haver. Evie was een soort haver van veel geringere kwaliteit en lage opbrengst. Het produkt kwam in 1382 nog voor op Raar, maar bleek volgens tiendrekeningen uit het midden van de 15e eeuw in deze streek verdwenen te zijn. Hieruit valt een toenemende aandacht voor en een intensiever gebruik van paarden af te leiden, alsmede een betere zaadselectie. Zowel de bewerking als de uitbating van de grond werden er door verbeterd.

De literatuur maakt duidelijk, dat er ook in sociaal opzicht ingrijpende veranderingen plaats hadden. De boeren werden door de langzame verdwijning van het domaniale stelsel veel vrijer in hun bedrijfsuit­oefening. In plaats van de exploitatie van de grote hoeven op basis van verplichte dienstverlening kwam zowel in Engeland als in de Nederlanden de pacht 'ad censum' of 'ad medietatem frugum'.²⁹ Het is natuurlijk mogelijk, dat de grotere persoonlijke verantwoordelijk­heid van de boeren geleid heeft tot een zo sterke stijging van de interesse voor het bedrijf, dat ondanks betrekkelijk geringe techno­logische veranderingen zich toch een grote groei van de produktiviteit heeft voorgedaan. Grote opbrengststijgingen in de landbouw hebben zich immers in onze tijd in een aantal ontwikkelingslanden ook voor­gedaan na de opheffing van het plantagesysteem ten gevolge van de dekolonisatie. Een verklaring van het verschijnsel van de produktivi­teitsgroei alléén op basis van een grotere persoonlijke inzet lijkt ons echter voor de 15e eeuw onvoldoende. Er kon slechts een tijdelijke vergroting van de produktie uit voortvloeien, die spoedig zou ver­dwijnen, wanneer er geen behoorlijke afzet was. De cijfers van Slicher van Bath, meer nog dan de onze, tonen echter aan, dat de produktivi­teitsstijging zich in de 14e en 15e eeuw ook op langere termijn voort­zette, hetgeen betekent, dat tenminste in een aantal gebieden de vraag naar granen voldoende is geweest om een hogere produktie in de landbouw te rechtvaardigen. Een relatieve vergroting van het aandeel van de stedelijke nijverheid en van de omvang van de handel dient als een belangrijke voorwaarde voor de agrarische groei te worden beschouwd. Uit het voorgaande is evenwel gebleken, dat van een

²⁹ A. E. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (viii-xive eeuw)* Brussel 1958; L. Génicot, *L'économie rurale Namuroise au Bas Moyen Age*, Louvain z.t. 1943-1960 en R. H. Hilton, *The economic development of some Leicestershire estates in the 14th and 15th Centuries*, London 1947, p. 157-162.

algemene opbloei van handel en nijverheid in Europa geen sprake is geweest. Het is evenwel mogelijk, dat er regionale uitzonderingen zijn. Wij willen daarom nagaan, of er aanwijzingen zijn, dat er een samenhang bestond tussen bepaalde verschuivingen in het economisch zwaartepunt van de ene landstreek naar de andere met de groei der landbouwproduktiviteit, zoals die zich in delen van Noord-West-Europa en ook in de omgeving van Maastricht manifesteerden.

Het staat vast, dat in Engeland, Duitsland en de Nederlanden de steden hun aandeel in het economisch leven konden vergroten. In Engeland steeg het aandeel van de steden in de belastingopbrengst in 28 graafschappen van 7% in 1334 naar bijna 17% in 1524. Tegelijk steeg de export, welke niet meer uitsluitend export was van grondstoffen (wol), maar vooral uitvoer van afgewerkte textielprodukten. Voorts constateert men een belangrijke toename van de verleningen van burgerrecht in de steden.³⁰ In West-Duitsland was de Hanze op haar hoogtepunt. In het Rijnland was haar invloed, dank zij Keulen, de grootste Hanzestad, zeer groot. Keulen vormde het snijpunt van de twee belangrijkste handelsstromen; de rijnlandse stroom van Italië naar Engeland en de hanzeatische stroom langs de as Novgorod-Lübeck-Brugge. De invloed van deze metropool was zo groot, dat zij in de 15e eeuw nog een tiental Rijnlandse steden in de Hanzebond wist te doen opnemen, waaronder Duisburg, Wezel, Düsseldorf, Solingen, Neuss en Roermond.³¹ Deze laatste stad, die reeds betrekkelijk ver naar het Westen was gelegen, had in 1396, een halve eeuw vóór de eigenlijke opname in de Hanze, al zoveel weldadige invloed van het handelsverbond en de steeds toenemende intensiteit van het handelsverkeer in het Rijnland ondervonden, dat het aantal bewoonde woningen er toen zeker 40% groter was dan op het einde van de 18e eeuw.³² In het hart van de Bourgondische landen begonnen de Brabantse jaarmarkten in de tweede helft van de 14e eeuw langzamerhand Brugge te beconcurreren. Mechelen en Antwerpen profiteerden van de Vlaamse moeilijkheden, waarbij aanvankelijk vooral de regionale betekenis van beide markten en eerst langzaam ook hun internationale betekenis toenam door de activiteiten van een nieuwe groep kooplui, de Hollandse zeevaarders, de Zuydduitsers en de

³⁰ A. F. Bridbury, o.c. p. 65-69, 82 en 111.

³¹ Ph. Dollinger, *De Hanze, Opkomst, bloei en ondergang van een handelsverbond*. Utrecht 1967, p. 153-157.

³² J. Linssen, Roermond rond 1400, in *P.S.A.H.L.*, t.CI, 1965, p. 44-45 en *R.A.L.* Frans Archief 1055, Volkstelling Roermond 1796.

Merchant Adventurers uit London.³³ Tal van Brabantse steden profiteerden mee van deze opbloei. In het Maasdal behoorde daartoe het textielgebied Weert-Horn-Maaseik en ook Maastricht, wier economisch klimaat hier wat nader moge worden aangeduid.

Reeds eerder wezen wij er op, dat er een bijzonder groot kwantitatief verschil bestaat tussen de verleningen van burgerrecht in Maastricht in de 14e en 15e eeuw. Het aantal nieuwe burgers was in het tweede kwart van de 15e eeuw een veelvoud van dat in de 14de eeuw. Vooral de textielsector, de bouwnijverheid en de handel bleken een grote aantrekkingskracht op vreemdelingen uit te oefenen.³⁴ Bij de leerlooiers is een langzame vergroting van de afzetgebieden te constateren. Bovendien schijnen met name de witmakers zich in de 14e eeuw te hebben aangepast aan de nieuwe technische eisen. Men had ontdekt, dat zeemleer waterbestendig werd, als men bij de bereiding gebruik maakte van olie en traan. Het toepassen van dit looiprocedé vergrootte de concurrentiekracht van de stedelijke looiers.³⁵ Evenals in Antwerpen constateert men ook in Maastricht een verwijding van het economisch perspectief, omstreeks 1450 uitmondend in een vergroting van de afzet op verre markten. Het schijnt, dat de textiel-fabricage in de eerste helft van de 15e eeuw een zeer grote hausse heeft gekend. Het aantal schipmolens op de Maas in gebruik bij de volders verdubbelde tussen 1403 en 1439. De inschrijving van volders als burgers beliep tussen 1436 en 1446 niet minder dan 136 personen. Desondanks moest het stadsbestuur in 1441 maatregelen treffen in verband met het tekort aan arbeidskrachten in deze tak van nijverheid. Het handelsverkeer en de afzet gingen zich sinds de 14 eeuw in toenemende mate op Frankfurt am Main concentreren. Vanaf het begin van de 15e eeuw kwamen ook Bergen op Zoom en Antwerpen als afzetmarkten in aanmerking.³⁶ Er is een duidelijke betrokkenheid bij het handelsverkeer tussen Engeland, Brabant, het Rijnland en Italië. En juist in het gebied, dat betrokken is bij de noord-zuid handelsroute, kan men zeker niet spreken van een kwijnende landbouw, maar

³³ H. van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, Den Haag 1963, p. 18-25.

³⁴ J. C. G. M. Jansen, *Schets van de economische en culturele relaties tussen Maastricht en het Rijnland sinds de 16e eeuw*, in *Niederrheinisches Jahrbuch*, Bd VII, 1965, p. 48.

³⁵ J. A. A. G. Winckers, *Bijdrage tot de economische geschiedenis van de Maastrichtse lederambachten*, in *s.s.E.G.L.* 1967, p. 56-61 en 65-70.

³⁶ J. G. J. Koreman, *Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en -handel in hoofdzak gedurende de late Middeleeuwen*, in *Miscellanea Trajectensia*, Maastricht 1962, p. 202-210.

merkt men ook in agrarisch opzicht structuurveranderingen en -verbeteringen op.³⁷ Behalve in het Maastrichtse voorbeeld, ziet men zulks in de vlasaanbouw in het Moeseldal, de verbouw van meekrap rond Spiers en de teelt van tarwe, fruit en wede rond Erfurt.³⁸ Niets van dat alles vindt men terug in de malaisegebieden Frankrijk, Vlaanderen en sommige delen van Noord-Italië.

Er doen zich niet alleen in economisch opzicht veranderingen voor, waardoor de steden en de handel een uitbreiding ondergaan; ook in sociaal opzicht treft men veranderingen aan, die wijzen op verschuivingen in de inkomensverdeling.

In de economische verhoudingen krijgt de zelfstandige landbouwer en de ambachtelijke en handeldrijvende middenklasse een duidelijk overwicht. In politiek opzicht komt deze verschuiving van het economisch zwaartepunt tot uitdrukking in een toenemende invloed van de representanten van de burgerij op het bestuur. In Engeland wint het parlement voortdurend aan invloed. In Frankrijk overheerst de derde stand in deze periode de Staten-Generaal, terwijl in alle Spaanse landen de Cortes een rol gaat spelen. Zelfs in de vorstendommen van Duitsland en de Nederlanden groeit de rol van de staten voortdurend.³⁹ Naast deze structuurverandering tekent zich langzamerhand ook een verplaatsing van het economisch krachtenveld af, waarbij vooral valt op te merken dat de noord-zuidas van Venetië via Zuid-Duitsland, het Rijnland naar Antwerpen-Brabant aan betekenis wint. Voor een dergelijke verschuiving in het geografisch zwaartepunt van de economie pleiten feitelijk ook de sociale spanningen, die zich in deze gebieden voordeden. Men kan niet, zoals Lopes, de revolutionaire bewegingen identificeren met economische depressies.⁴⁰ Zij deden zich immers ook voor in de perioden, die de auteur zelf als economische hoogtepunten beschouwt. In het Rijnland duurt een ononderbroken chiliastische en revolutionaire activiteit voort van de elfde tot de zestiende eeuw. In Vlaanderen is een dergelijke traditie van het einde van de elfde tot het midden van de veertiende eeuw en in Zuid-Duitsland van het midden van de dertiende eeuw tot aan de Reformatie op te merken. Zij hangen duidelijk samen met perioden van snelle

³⁷ R. Romano, in: *Die Grundlegung der modernen Welt, Spätmittelalter, Renaissance, Reformation*, Fischer Weltgeschichte, Bd. 12, Frankfurt 1967, p. 31-36.

³⁸ R. Romano, o.c. p. 21.

³⁹ E. P. Cheyney, *The dawn of a new era*, New York 1936, p. 64-109.

⁴⁰ Lopes and Miskimin, o.c. p. 420-425.

sociale veranderingen en wijzigingen in de economische structuur.⁴¹ Het schijnt dat de structuurveranderingen, die wij eerder schetsten, zich vooral in bepaalde gebieden voordoen, wier economische importantie stijgt. Weinig is daarvan nog duidelijk, maar er is alle aanleiding deze twee aspecten, structuurveranderingen en verschuivingen van het economisch-geografisch zwaartepunt als themata voor het verdere onderzoek van de economische en sociale geschiedenis van Limburg in de hier beschreven periode een belangrijke plaats toe te kennen. De grote hoeveelheden bronnen, die men in Limburg voor deze periode aantreft, bieden daartoe voldoende mogelijkheden. Van archivalia kan men de uitvoerige schriftelijke nalatenschap noemen van enige kapittels, zoals het Kapittel van Onze Lieve Vrouwe en Sint Servaas te Maastricht, Sint Lambert te Luik en het Munsterstift te Aken, alsmede de archieven van vele kloosters, zoals de proosdij Meerssen, Rolduc, Thorn en de balie Aldenbiezen in Belgisch-Limburg, die alle vele goederen bezaten in Zuid-Limburg. Zij bevatten, evenals verschillende archieven van steden, kastelen en niet te vergeten het archief van het oude hertogdom Limburg⁴² zeer veel materiaal voor een economische en sociale geschiedenis, waaronder enige opmerkelijke series rekeningen en pachtcontracten. Het moet mogelijk zijn hieruit een duidelijker en indringender beeld van de economische structuur en samenhang in Limburg sinds het midden van de 14e eeuw te distilleren.

In het voorafgaande is sterk de nadruk gelegd op de late Middeleeuwen, terwijl de grafiek, die wij aan het begin van onze beschouwingen hebben geplaatst, een langer tijdvak omvat en met name ook betrekking heeft op een baisseperiode tijdens de 16e eeuw. Vrij algemeen neemt men voor de tweede helft van de 15e eeuw en een groot deel van de 16e eeuw een economische bloei aan. De bevolking herstelde zich, zodat het aantal inwoners langzamerhand uitkwam boven het maximum, dat in de Middeleeuwen bereikt werd. Er had verder een belangrijke vooruitgang plaats in wetenschappelijke methoden en praktische technische toepassingen. Door de ontdekkingstochten breidde het aantal handelsroutes zich uit, terwijl tegelijk verbeteringen in het transportwezen werden aangebracht. Tropische landbouw-

⁴¹ N. Cohn, *The pursuit of the millenium*, London 1962, p. 22.

⁴² Cfr. G. W. A. Panhuysen, *Overzicht van de inhoud van het Rijksarchief in Limburg*, Maastricht 1967. F. W. Oediger, *Das Hauptstaatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände*, Bd IV, *Stifts- und Klosterarchive*, p. 10-23. J. Grauwels, *Regestenlijst der oorkonden van de landkommanderij Oudenbiezen en onderhorige kommanderijen*, 3 dln. Brussel 1966-7.

produkten kwamen in grote hoeveelheden op de Europese markt; de teelt van sommige van die produkten werd naar het moederland overgebracht. De prijzen waren zeer heftig in beweging en weerspiegelden belangrijke economische veranderingen.⁴³ Weliswaar is onlangs in een debat in het tijdschrift *Past and Present*⁴⁴ duidelijk geworden, dat vanaf het midden van de 16e eeuw opnieuw een crisis inzette, maar men dient veel van de daar gebruikte gegevens uiterst voorzichtig te interpreteren. Goubert stelde immers in die discussie, dat veel gegevens volstrekt nieuw zijn, met name als men de laagste maatschappelijke klassen bestudeert, waarover tot aan de 16e eeuw nauwelijks materiaal beschikbaar is, zodat vergelijking moeilijk is.⁴⁵ Het kan lijken, alsof er een algemene depressie bestond, terwijl in feite de situatie veel meer nuances vertoonde.

Ook in Maastricht neemt het aantal gegevens, waarover wij de beschikking hebben, snel toe. Gedeeltelijk schijnen zij zelfs zo saillant, dat men een periode van zware crisis zeer nauwkeurig schijnt te kunnen vaststellen, maar wellicht komt men bij nadere beschouwing tot nuanceringen, zodat het zinvol is de argumenten nog eens zo nauwgezet mogelijk bijeen te zetten. Voor de landbouw beschikken wij over een aantal vergelijkbare cijfers betreffende de tienden en de pachten, die in enkele tabellen zijn samengevat.

Tabel 1: Opbrengsten van tienden in de omgeving van Maastricht 1543-1689 in vaten graan.⁴⁶

	1543	1552	1587	1611	1648	1664	1689
<i>A. Meerssen/Bunde</i>							
rogge	114	120	60	75			
haver	114	114	60	72			
knechtskoren	7						
reubsaat		4	3	3			
erwten			3				
tarwe			2	7			
vrachtdiensten (stuks)				4			

⁴³ Vgl. de artikelen van Helleiner, Hall, Parry, Masfield en Braudel en Spooner in: *The Economy of expanding Europe*, in *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. IV, Cambridge 1967, *passim*.

⁴⁴ *Crisis in Europe 1560-1660. Essays from Past and Present 1952-1962*, ed. by T. Aston, London 1965.

⁴⁵ P. Goubert, *The French Peasantry of the Seventeenth Century*, in *Crisis in Europe 1560-1660*, o.c., p. 141-166.

⁴⁶ R. A. L. *Archives Ecclésiastiques*. no 17479. Proosdij Meerssen.

Tabel 1 (vervolg)

	1543	1552	1587	1611	1648	1664	1689
<i>B. Schimmert</i>							
rogge	60	60	24	36	45	51	66
haver	60	60	24	36	45	39	66
reubzaad	2	2		2			2
erwten	2	2	2	2	4	2	
tarwe			3		16		
vrachtdiensten (stuks)	4		2		3	2	2
vette hamels (stuks)				2	3	2	2
geld (stuivers)		4					50
karren kolen (stuks)						2	2
<i>C. Klimmen</i>							
rogge	48	60	24	36	36	36	30
haver	60	60	24	36	48	48	42
tarwe					12	12	12
reubzaad	2	2		2	2	2	
erwten	2	2	2	1	2	2	2
vrachtdiensten (stuks)	2		2		2		
vette hamels				2	1		
geld in stuivers		4				60	800
<i>D. Haesdal</i>							
rogge	54		24	36	45	48	54
haver	60		24	36	45	48	54
knechtskoren	4						
tarwe			3	6	10	12	6
gerst							6
reubzaad	3				2	2	
erwten	3		3	1	2	2	
vette hamels (stuks)				1		2	
vrachtdiensten (stuks)	6		2		2		
geld in stuivers							200

Deze cijfers vertonen reeds zonder verdere bewerking een zeer duidelijke tendentie. Men constateert een duidelijke daling van de opbrengsten na 1552, waarbij men zelfs mag spreken van een ineenstorting van de produktie. In de 17e eeuw doet zich een betrekkelijk langzaam herstel voor, zodat eerst op het einde van deze eeuw de opbrengsten van de vroege 16e eeuw overschreden worden. Om echter een nauwkeuriger beeld van dit verloop te krijgen, dient men deze afdrachten om te rekenen tegen constante prijzen, waarvan tabel II een benaderende indruk geeft. Verder dan een benadering kan men voors-

hands niet komen, omdat de veranderingen in het consumptiepatroon en de invloed van de muntdepreciatie niet exact kan worden berekend. Er is hier slechts gestreefd naar een zo juist mogelijk aanduiden van de prijsverhoudingen.⁴⁷ Kennelijk is de produktie tussen 1552 en 1587 gehalveerd en was het herstel tot 1611 gering, zodat de crisis zeer langdurig was.

Tabel 11: De ontwikkeling van de afdrachten aan tienden in de omgeving van Maastricht tussen 1543 en 1687 tegen benaderde constante prijzen.

A. Waarde in stuivers	1543	1552	1587	1611	1648	1664	1689
Meerssen/Bunde	3746	3930	2167	2770			
Schimmert	2154	2054	950	1386	2194	2202	2500
Klimmen	1850	2054	872	1360	1830	1786	2256
Haasdal	2201	—	976	1386	1882	2082	2186
B. Indices							
Meerssen/Bunde	100	105	58	74	—	—	—
Schimmert	100	95	44	64	102	102	116
Klimmen	100	111	47	74	99	97	122
Haasdal	100	—	44	63	86	95	99
Gemiddelde van regel 1 tot regel 4	100	104	50	69	95	98	112

Ongeveer eenzelfde tendentie onderkent men bij de bestudering der pachtprizen. Uiteraard kan men pachtprizen alleen in aanmerking nemen, voor zover men reeksen van steeds nauwkeurig dezelfde landerijen kan maken. Omdat de identificering van landerijen veel hoofdbrekens met zich meebrengt, is de reeks in tabel III tamelijk kort geworden, wat tot voorzichtigheid dwingt bij de interpretatie. Een vergelijking van tabel II met tabel III maakt nochtans verschillende veronderstellingen waarschijnlijk. De daling van de pachtprizen bedroeg in 1587 globaal ongeveer 35% ten opzichte van 1543. Dat betekent, dat de pachten op deze zeer grote percelen minder scherp daalden, dan de tienden in datzelfde gebied. Het lijkt er op, dat de grotere pachtbedrijven minder sterk door de agrarische moeilijkheden

⁴⁷ Daartoe is de volgende vergelijking opgesteld: Tarwe = 26; rogge = 21; gerst = 17; knechtskoren = 14; haver = 11; vrachtdiensten = 26; hamel = 52; zaad = 39; erwten = 26. Deze vergelijking is gebaseerd op de prijsverhouding tussen 1580 en 1620 in stuivers.

Tabel III: Pachten in natura in Zuid-Limburg, 1543-1664. Gemiddelde van het grondbezit van de Proosdij Meerssen in elk dorp, in vaten rogge per bunder van 0,82 ha.

	1543	1587	1611	1664
Meerssen	15	7 à 9	8 à 10	12½
Schimmert	12	8	8	?
Beek	12	2 (?)	11	10½
Klimmen	9	6 à 7	7 à 9	?

beroerd werden dan de kleinere eigen bedrijven, die kennelijk de opbrengsten van de tienden drukten. De pachten bevonden zich in de tweede helft van de 17e eeuw nog duidelijk onder het niveau van 1543, terwijl de tienden rond die tijd weer het uitgangspunt hadden bereikt. Dat zou er op kunnen wijzen, dat de kleinere boeren weliswaar sterker door de crisis van de late 16e eeuw werden getroffen, maar betere mogelijkheden hadden om zich van de schok te herstellen. Dit verschijnsel troffen wij ook aan op de halfwinningsbedrijven van het XII-Apostelenhuis te Maastricht. De opbrengsten op de losse percelen van de ongeveer 1 ha. of minder waren daar tussen 1660 en 1679 ongeveer 15% hoger dan op de hoeve Louwberg.⁴⁸

De weerstandkracht van de kleine bedrijven was tenslotte op de goede gronden wellicht ook groter dan op de minder goede grond. De rekeningen van de Proosdij Meerssen vermelden immers, dat de gronden van deze instelling onder Meerssen van uitzonderlijk goede kwaliteit waren, die onder Beek, Schimmert en Haasdal zeer goed waren, terwijl de percelen onder Klimmen slechts redelijk goed waren. Men ziet in de tabel, dat de recessie in Meerssen duidelijk minder sterk was als in de overige plaatsen, terwijl het herstel van de tienden er veel sneller verliep. De pacht op de grote bedrijven vertoonde juist een omgekeerde beweging. De tegenstelling tussen grote en kleine bedrijven was op de goede grond bij Meerssen derhalve sterker dan elders.

Wij hebben op het verschil in economische ontwikkeling tussen grote en kleine bedrijven vrij veel nadruk gelegd, omdat dit facet wellicht van grote betekenis kan zijn voor de verklaring van de recessie. Is het echter juist reeds van een recessie te spreken, nu daarvoor zo weinig argumenten naar voren zijn gebracht? Het is wel noodzakelijk hier

⁴⁸ J. C. G. M. Jansen, Landbouw rond Maastricht, o.c., p. 63.

eerst nog eens na te gaan of er wel van een recessie sprake is en daartoe de literatuur te raadplegen.

Droesen⁴⁹ en Dewez⁵⁰ hebben er op gewezen, dat juist in de 16e eeuw de ontginningsactiviteit in Limburg vrijwel tot een einde kwam. Daarna werd lange tijd bijzonder weinig aandacht besteed aan de uitbreiding van het landbouwareaal. Ook vanuit deze aspecten wordt men derhalve geconfronteerd met een breuk in de economische ontwikkeling. Andere historici hebben gewezen op de veranderingen in de plaatselijke nijverheid. Met name de textielindustrie maakte rond het midden van de eeuw een bijzonder moeilijke periode door.⁵¹ Ingrijpende veranderingen kenmerkten ook de ontwikkeling in de leernijverheid. De Maastrichtse looiers raakten in de 16e eeuw volledig afhankelijk van de markt in Frankfurt, die hen dwong om zich tot bepaalde produkten te beperken. Er ontwikkelde zich een economisch stelsel, dat veel overeenkomsten vertoonde met de manufactuur, een systeem waarvan bekend is, dat het de sociale kwetsbaarheid van de ambachtslieden aanzienlijk vergrootte. Weliswaar is niet duidelijk, of de manufactuur hier reeds in de 16e eeuw nadelige sociale gevolgen had, maar in ieder geval betekende dit systeem een scherpe breuk met de economische traditie ten aanzien van werkwijze en handelsorganisatie en een verlies aan zelfstandigheid.⁵² Alles bijeen kan men een diepingrijpende economische verandering vaststellen, waaraan crisiverschijnselen niet vreemd waren, die om een verklaring vraagt. Ter verklaring van de scherpe economische terugval werden in het verleden de gevolgen van het beleg van Maastricht door Parma in 1579 aangevoerd. Men herhaalde steeds weer het gruwelijk relaas over massale afslachting van mensen, de confiscatie der paarden en de gedwongen grote inkrimping van het veebestand ten behoeve van de militaire consumptie. Dat alles leidde tot een economische crisis in stad en land zonder weerga.

Men kan niet ontkennen, dat de stad en de omgeving van Maastricht op het einde van de 16e eeuw veel van de oorlogvoering te lijden hebben gehad. De oprukkende orangistische legertroepen richtten in

⁴⁹ W. J. Droesen, *De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning*, Roermond 1927, p. 55-62.

⁵⁰ W. J. Dewez, *De bodem van Limburg in verband met de geschiedenis van het gewest, in Limburgs Verleden*, dl. 1, Maastricht, z.j. p. 22.

⁵¹ J. G. J. Koreman, o.c. p. 218-220.

⁵² J. A. A. G. Winckers, *Bijdrage tot de economische geschiedenis van de Maastrichtse lederambachten*, in *S.S.E.G.L.*, XII, p. 69-74.

1568, 1572 en 1574 grote schade aan.⁵³ In 1575 kon de Spaanse gouverneur van Maastricht twee keer een opstand in de stad bedwingen, louter door te dreigen de muitende Spaanse troepen, die het Overkwartier teisterden, binnen de stad te laten. In 1577 kwam het in de stad zelf tot een 'Spaanse furie', waarna de stad de Staatse partij koos. In 1579 moest de stad daarvoor boeten met een belegering en inname door Parma. Men neemt ook nu nog aan, dat de stad bij dat beleg de helft van haar inwoners verloor. Hele rijen leegstaande huizen werden in de daaropvolgende jaren afgebroken. In de komende jaren bleven bijna onafgebroken legerbenden in de omgeving van de stad zwerven. Nu eens moest de aartsbisschop van Keulen vanuit Maastricht worden bedreigd, dan weer was men etappegebied bij de verovering van het Overkwartier.⁵⁴ Tot 1609, toen het twaalfjarig bestand werd gesloten, werden vooral de boeren in de streek rond Maastricht voortdurend bedreigd. Steeds vaker moesten zij hun vee in de steden in veiligheid brengen. Jaren achtereen werden zij door requisities en oorlogsschattingen geplaagd en herhaaldelijk was het voor hen onmogelijk hun landerijen te bebouwen. Ongetwijfeld zal deze omstandigheid bijgedragen hebben tot de ernst van de crisisverschijnselen in de landbouw, maar om talrijke redenen kan dit onmogelijk de enige grond van de crisis geweest zijn.

Een eerste reden daarvoor is, dat de crisis zich vanaf de tweede helft van de 16e eeuw in talrijke delen van Europa manifesteert. Een andere, dat moeilijkheden met belegeringen en rondtrekkende troepen zich ook tussen 1672 en 1712 voordeden, toen er in de economie op het platteland rond Maastricht geen bijzondere moeilijkheden waren.

Vervolgens blijft het merkwaardig, dat de crisis zich zo lang heeft voortgesleept en haar dieptepunt waarschijnlijk eerst bereikt anderhalf decennium na de val van de stad, terwijl een definitief herstel van alle schade eerst plaats vond in de tweede helft van de 17e eeuw. Moet men dan aannemen, dat het herstel van de oorlogsschade bijna een eeuw vergde?

Wellicht kan een korte kwantitatieve schets van de stedelijke economie er toe bijdragen om duidelijk te maken, dat Maastricht's politieke wel en wee niet de enige en waarschijnlijk zelfs niet de hoofdoorzaak van deze ontwikkeling is geweest. Om een indruk te krijgen van de moeilijkheden van de stad in deze jaren en van haar gevolgen voor

⁵³ J. C. G. M. Jansen, Schets van de economische en culturele relaties, o.c. p. 49.

⁵⁴ H. H. E. Wouters, Het Limburgse Maasdal gedurende de tachtigjarige en dertigjarige oorlog, in Limburgs Verleden, dl. II, Maastricht z.j. p. 148-169.

het omringende platteland, kan men de graanconsumptie in Maastricht bestuderen, die door de geringe vraagelasticiteit naar broodgranen een tamelijk nauwkeurige afspiegeling geeft van de fluctuaties in de bevolking. De vraag naar broodgraan in de stad Maastricht kan men betrekkelijk makkelijk nagaan aan de hand van de cijfers omtrent de opbrengsten van het z.g. 'maalgeld', een belasting op de invoer van granen, waarvan de rekeningen voor een deel van de 16e en 17e eeuw bewaard gebleven zijn.

Tabel IV: Opbrengst van het maalgeld te Maastricht van 1543-1611 in Brabantse guldens.⁵⁵

Jaar	Opbrengst	
1543-1547 _d	5500	*tot 31 maart 1569
1557-1559	6700	
1561-1565	6000	
1566-1569*	8500	
1591	4006	
1611	4800	

Ook hier manifesteert zich de teruggang na het midden van de 16e eeuw. Duidelijker dan voorheen komt tot uitdrukking, dat de crisis niet voor 1570 kan zijn begonnen, maar tevens, dat de ongunstige toestand nog lang na 1600 bleef bestaan. Het herstel is omstreeks 1611 nauwelijks op gang gekomen. Betekent dat nu, dat de dalende vraag naar granen in Maastricht de oorzaak werd van de moeilijkheden op het platteland, die zich in hoofdzaak rond de graanproductie concentreerden? Een dergelijke conclusie is evenwel ongeoorloofd. Een drietal argumenten kunnen worden aangegeven, die tot een genuanceerder benadering voeren.

Vooreerst kan de crisis zich niet uitsluitend beperkt hebben tot de graanteelt en andere sectoren van de plattelandseconomie onberoerd hebben gelaten. Integendeel, de crisis moet heel het leven op het platteland hebben ontwricht. Als de oorzaak alleen in de akkerbouw had gelegen, dan had er een verschuiving van het grondgebruik in de richting van de veeteelt moeten plaatsvinden, waarvoor indicaties echter ten enen male ontbreken. In Meerssen wordt nooit meer dan ongeveer 12% van de grond als weiland gebruikt, wat waarschijnlijk

⁵⁵ G. A. Maastricht, Collectie Stadsrekeningen, Rekeningen van 1543-1611. De hier niet geanalyseerde rekeningen zijn verloren.

nog te weinig was om een behoorlijke bemesting te waarborgen. Zoals wij nog zullen zien, was ook in Kekerdom de ontginning primair op de akkerbouw gericht; alleen in noodgevallen zette men bouwland om in weiland.⁵⁶ De veeteelt bleef in dienst van de landbouw staan; daar ligt niet een verklaring voor de vermindering van de landbouwproduktie.

Wanneer de moeilijkheden in de landbouw in Zuid-Limburg worden toegeschreven aan een verminderde vraag naar granen in Maastricht, veronderstelt zulks, dat de producenten van granen voor hun afzet van die stad afhankelijk waren. Die stelling kan echter niet worden volgehouden. Ruwet heeft immers aangetoond, dat de graanprijzen in Luik, Roermond en Maastricht op het einde van de 16e eeuw correspondeerden met die in Amsterdam.⁵⁷ De markt voor granen was derhalve een internationale markt, wat inhoudt, dat overschotten en tekorten via Amsterdam in evenwicht gebracht werden. Een overschot aan granen in Zuid-Limburg kon via het Amsterdamse marktgebied onmiddellijk worden afgezet, omdat deze granen er goedkoper konden worden aangevoerd als granen uit de Oostzee, waarop men anders was aangewezen.⁵⁸ Er bestond voor boeren in de omgeving van Maastricht door het bestaan van de internationale graanmarkt dan ook geen noodzaak om hun produktie op de behoefte van de stedelijke bevolking van Maastricht af te stemmen.

Tenslotte is er hiervoor op gewezen, dat de graanproduktie juist bij de grote pachtbedrijven, die voor de markt produceerden minder sterk terugliep dan bij de kleine boeren, die nagenoeg heel hun opbrengsten zelf consumeerden en vrijwel niets op de markt konden afzetten. Het is duidelijk, dat deze kleine boeren, die nauwelijks contact hadden met de stedelijke economie, door de vermindering van die stedelijke economie ook nauwelijks werden geraakt, zodat we alleen daarom al moeten aannemen, dat de toestand in de stad Maastricht slechts een geringe invloed had op de landbouw. Ter verklaring van de moeilijkheden in de landbouw mag men de politieke gebeurtenissen als hoogstens van secundaire betekenis ter zijde stellen en zal men moeten zoeken naar andere argumenten van strikt economische aard.

⁵⁶ Zie hierachter pag. 31-40.

⁵⁷ J. Ruwet, *Prix, Production et bénéfices agricoles*, in *Bijdragen tot de prijsengeschiedenis*, afl. II, Leuven 1956, p. 78-119 en J. Ruwet, E. Hélin, F. Ladrier en L. van Buyten, *Marché des Céréales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest au XVIIe et XVIIIe siècles*, Louvain 1966.

⁵⁸ J. G. van Dillen, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VII, 1954, p. 316-317.

Het is duidelijk, dat de oorzaak van de teruglopende conjunctuur in de landbouw veel dieper lag dan een min of meer toevallige belegering van een enkele stad met zich mee kon brengen. Waarschijnlijk houdt de crisis verband met fundamentele economische veranderingen. Ten aanzien van deze vraagstukken is het onderzoek echter nog nauwelijks begonnen. Om evenwel tot een duidelijker probleemstelling te komen, willen wij trachten tenminste één factor sterker naar voren te halen, die wellicht de richting kan wijzen, waarin een verklaring zou kunnen worden gezocht zonder daarmee evenwel meer dan een zeer voorlopige hypothese te willen geven. Met name willen wij enige monetaire aspecten onderzoeken, omdat juist de monetaire ontwikkelingen in de 16e eeuw de laatste decennia grote aandacht hebben gekregen. In diepgaande studies hebben o.a. Cipolla, Braudel en Spooner⁵⁹ gewezen op de zeer sterke gevolgen, die de inflatie op de economie van de 16e eeuw heeft gehad. Maar men dient zich er van bewust te zijn, dat het manipuleren met monetaire theorieën grote gevaren met zich meebrengt, zoals gebleken is bij de studie van de 18e eeuwse economische groei in Engeland. Daar zocht Thomas Ashton de sleutel voor de grote groei van de Engelse economie in die tijd in de groei van het vrije kapitaal, de veranderingen van de rentevoet en de stijging van de geldvoorraad. Monetaire ontwikkelingen zouden naar zijn mening de industriële revolutie hebben tot stand gebracht⁶⁰ Daarop is scherpe kritiek gevolgd en men verweet Ashton, dat in feite in de 18e eeuwse economie nauwelijks kapitaal nodig was.⁶¹ Dergelijke ervaringen manen tot grote voorzichtigheid.

Voor de 16e eeuw, waarover wij hier spreken, speelt het kapitaalvraagstuk niet direct een rol, maar wel andere monetaire problemen, met name de sterke inflatie. De enorme stroom goud en zilver uit het pas ontdekte Amerika naar Spanje deed er de geldvoorraad bijzonder snel stijgen. De Spanjaarden legden bij de besteding van dat kapitaal weliswaar grote terughoudendheid aan de dag, maar omstreeks 1580 werd Philips II gedwongen het goud voor militaire uitgaven te besteden. In korte tijd hoopte dit nieuwe kapitaal zich vervolgens op in

⁵⁹ C. Cipolla, *Finanze dei Borghé e Castelli sotto il dominio spagnuolo*, in *Bollettino storico Pavese* VIII 1945. F. Braudel, *La méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1949, p. 361-420 en F. Spooner, *Secular price movements and problems in capital formation*, Report to the Congress on Economic History, Aix-en-Provence 1962.

⁶⁰ Th. Ashton, *The Industrial Revolution, 1760-1820*. London, 2nd. 1968.

⁶¹ Cfr. G. R. Elton, *Literaturbericht über Englische Geschichte der Neuzeit*, in *Historische Zeitschrift, Sonderheft* 3, 1969, p. 58-59.

de Nederlanden en Italië, de gebieden met een sterke positieve handelsbalans. De plotselinge toename van de geldvoorraad deed zowel in Zuid- als in Noord-West Europa de prijzen zeer scherp stijgen.⁶² De gevolgen waren desastreus. De armen en loontrekkenden zagen de koopkracht van hun inkomen snel dalen en ook een deel van de rijken, speciaal de kooplieden en financiers, kwamen in grote moeilijkheden.⁶³ Toch leidde dit niet een algemene crisis in, die iedereen in gelijke mate trof. Earl J. Hamilton heeft er op gewezen, dat de inflatie in het algemeen tot een snellere stijging van de prijzen dan van de lonen leidde en zo de ondernemersactiviteit door groeiende winstkansen stimuleerde.⁶⁴ Ook in Limburg overtreft de prijsstijging de stijging der lonen vrij zeker. Bij een prijsinflatie van ruim 3% per jaar schijnen in het grootste deel der 16e eeuw de lonen achter te blijven. Pas in de periode na 1610, toen de prijzen langzamerhand tot rust kwamen, gingen de loonkosten relatief zwaarder drukken, omdat een aantal vaklieden nog kans zagen hun oude achterstand in te lopen. In het algemeen zullen de groeiende winstkansen in de nijverheid in de 16e eeuw bijgedragen hebben tot een versterking van de stedelijke economie. Op het platteland lag dit echter wezenlijk anders, omdat de boeren slechts een deel – dikwijls slechts een gering deel – van hun produktie verkochten. Zij profiteerden zodoende slechts in beperkte mate van de hogere prijzen, maar hadden voor heel hun produktie de gestegen lonen en de hogere kosten te betalen. Neemt men in aanmerking, dat van de produktie 9 a 11% moest worden afgedragen wegens betaling van tienden, dat waarschijnlijk 16 à 20% van de opbrengst voor zaadgoed moest worden gereserveerd en nog een wisselend deel voor eigen consumptie nodig was, dan wordt duidelijk, dat een bedrijf tamelijk groot moest zijn, wilde het meer dan 25% van zijn produktie kunnen verkopen, wat gezien het verschil tussen lonen en prijzen wel het minimum was om de kostenstijging te kunnen dekken. Exact bepalen, hoeveel boeren 25% van hun opbrengst konden verkopen, is uiterst moeilijk. Veiligheidshalve mag men aannemen, dat dit alleen mogelijk was, indien men niet meer dan 20% van de opbrengst voor eigen consumptie nodig had, hetgeen voor bedrijven van minder dan 10 a 12 ha. zeker niet het geval kon zijn. In feite bleek zelfs vrijwel niemand de kostenstijgingen geheel

⁶² Braudel en Spooner in *Cambridge Economic History of Europe* iv, p. 447.

⁶³ Braudel, *La Méditerranée*, o.c. p. 401-408.

⁶⁴ E. J. Hamilton, *American treasure and the rise of capitalism 1500-1700*, in *Economica* 1929.

Tabel v: Ontwikkeling van enige daglonen in Maastricht en Venlo in stuivers.

	Venlo		Maastricht		
	1543	1591	1590	1609	1627
dagloner	3	6	7 à 8	10	8
timmerman	6	12		12	16
metselaar	5	10		10	16
opperman	5	8			12
dakdekker			10	12	
strodekker			15		
steenhouwer		14			15
stoker bij baksteenfabricage				10	
schilder		10 à 12			
straatplaveier			10		
arbeider belast met het graven van sleuven	4 à 5		10 à 12		12
voorman				10	
voerman met paard en kar		25	26		

te kunnen opvangen, waardoor bijna iedere boer in moeilijkheden kwam, zelfs grote, zoals Hemmema in het Friese Hitsum en de beide boeren in Kerkerdom, waarover hierachter gesproken wordt. De problemen stapelden zich op, naarmate de bedrijven kleiner waren. De ongelijke gevolgen van de inflatie geven aldus een verklaring van de toenemende sociale en economische differentiatie tussen stad en platteland en tussen arm en rijk.⁶⁵ Deze conclusie stemt overeen met de feiten, welke volgen uit de analyses van pacht- en tiendopbrengsten in Zuid-Limburg. Bovendien maakt deze verklaring duidelijk hoe de crisis omstreeks 1580 in alle hevigheid doorzette, omdat een nieuwe golf muntmateriaal uit Spanje, die tussen 1580 en 1590 in omloop kwam, definitief elke poging onmogelijk maakte om de problemen het hoofd te bieden.

Hoewel het voorgaande slechts een gedeeltelijke verklaring biedt, en er ruimte moet blijven om ook andere argumenten in het debat te brengen, lijkt het aantrekkelijk het onderzoek in deze richting voort te zetten, omdat het ons midden in de problematiek van de veranderende verhoudingen plaatst. Daarmee zijn wij in feite weer bij

⁶⁵ F. Braudel en F. Spooner, *Prices in Europe from 1450 to 1750* in *Cambridge Economic History of Europe*, vol IV, p. 447 en C. E. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, Paris 1032, t.II, p. 407 sqs.

dezelfde problemen terecht gekomen, die ook voor de 14e en 15e eeuw centraal gesteld werden: de veranderingen in de economische structuur en de verschuivingen in de welvaartsverhoudingen tussen groepen en gebieden.

Samenvattend willen wij stellen, dat de studie van economische groei en conjunctuurbeweging, die in de laatste decennia tot veel opzienbarende resultaten heeft geleid, tot aanvulling en voortzetting uitnodigt. Om een aantal fundamentele problemen te kunnen oplossen is het noodzakelijk de veranderingen in de economische structuur, de verschuivingen in het welvaartspatroom en de wijzigingen in de economische voorrang van bepaalde streken nader te onderzoeken. Het ziet er naar uit, dat daardoor in het algemene geschiedbeeld wezenlijke nuanceringen kunnen worden aangebracht. Om zulke structurele veranderingen en regionale differentiaties te onderzoeken, zal een toenemende aandacht noodzakelijk zijn voor verschijnselen, die zich in een bepaalde streek voordoen en voor de verhoudingen binnen zelfstandige bedrijven. Dat betekent, dat aan de regionale geschiedenis, mits zij rekening houdt met de algemeen historische problematiek, een nieuwe dimensie wordt toegevoegd. In het volgende willen wij middels enige korte bedrijfsbeschrijvingen nagaan, of en hoe in dit opzicht resultaten kunnen worden bereikt.

BEDRIJFSBESCHRIJVINGEN

Het vorig jaar werd in dit Jaarboek voor het eerst een beschrijving gegeven van enkele landbouwbedrijven in Limburg. Het bleek, dat daardoor mogelijkheden worden geopend om de ontwikkeling van de landbouw niet alleen nauwkeurig te schetsen, maar ook belangrijke veranderingen in de economische structuur op het spoor te komen, die het inzicht verdiepen in de economische processen gedurende de periode, waarin de landbouw het overheersende middel van bestaan was. De beschouwingen in de studie 'Landbouw rond Maastricht'⁶⁶ beperkten zich tot de bedrijfsvoering van enkele bedrijven, die allen bezit van één eigenaar waren en geografisch dicht bij elkaar lagen. Bovendien behandelde dat artikel slechts een periode van anderhalve eeuw, zodat het thema enige aanvulling behoeft. Het is immers mogelijk, dat de ontwikkelingen in andere streken en met name in gebieden met een sterk afwijkende bodemstructuur van andere aard waren. Bovendien is het van belang deze analyses wat meer in de tijd te differentiëren en met name deze studies door te zetten voor de 16e en 17e eeuw, waarover zeer weinig bedrijfsgegevens bekend zijn. Opgemerkt dient hier te worden, dat de oude bedrijfsrekeningen geen enkele uniformiteit bezitten; iedereen stelde zijn rekeningen op, zoals hij dat zelf goed achtte. Een voordeel van een dergelijke pluriformiteit is achteraf, dat men in de verschillende rekeningen telkens andere aspecten van de landbouw kan terugvinden. Vergelijkingen worden hierdoor wel moeilijk, maar daarvoor in de plaats krijgt men een breder scala van mogelijkheden voor een economische analyse. Ter illustratie volgen hier enkele korte schetsen van een aantal bedrijven, waarvan wij rekeningen terugvonden. De meeste van deze studies zullen betrekkelijk beknopt zijn, omdat de rekenboeken slechts weinig omvangrijk waren.

⁶⁶ J. C. G. M. Jansen, Landbouw rond Maastricht, s.s.e.g.l., 1968, p. 1-98.

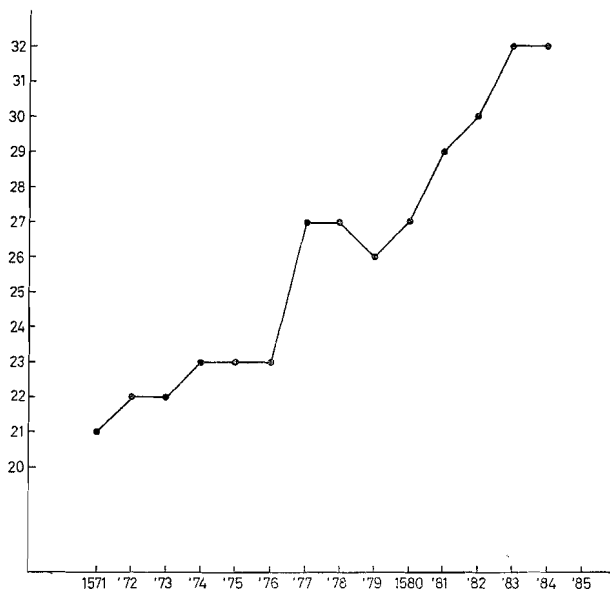
A. KEKERDOM (1571-1585)

In de loop van de 16e eeuw bewoonde de familie Van Bijlant het kasteel Well in Noord-Limburg. Behalve in de onmiddellijke omgeving van hun kasteel bezaten zij ook nog enig land onder het dorp Kekerdom bij Nijmegen, dat zij door een rentmeester lieten beheren. Van de rekeningen van deze rentmeesters is slechts één bewaard over de jaren 1571 tot 1585, opgesteld door een zekere Henrich van Keeken.⁶⁷ Henrich moest van een tweetal hoeven en een wisselend aantal losse percelen de inkomsten en de uitgaven administreren. Deze administratie geschiedde in zeer beknopte vorm. De inschrijvingen omvatten jaarlijks niet meer dan ongeveer anderhalf blad, overeenkomend met ongeveer twee pagina's moderne druk. Het boekjaar begon op de zondag na St. Jan Baptist, tussen 25 en 31 juni. Eenmaal vatte hij twee jaar samen (1577-79), waarschijnlijk omdat door oorlogshandelingen in het eerste van die twee jaren de exploitatie van de eigendommen onmogelijk was geworden. In de eerste periode (1571-1575) werden jaarlijks de inkomsten gespecificeerd opgenomen, maar werden de uitgaven van de gehele periode samengevat.

Verder levert de identificatie van maten en geldsoorten problemen op. Gerekend werd met gouden Rijnse guldens, die naar het schijnt een betrekkelijk constante hoeveelheid goud bevatten en in de rekening een constante waarde vertegenwoordigen, terwijl de tekenmunt, met name de stuiver, de voortdurende inflatie weerspiegelt. De zware muntinflatie op het einde van de 16e eeuw komt vooral tot uitdrukking via de verdeling van de gulden in stuivers. In 1571 was de stuiver nog maar weinig beneden zijn goudpariteit gedaald; voor een goudgulden behoefde men nog slechts 21 stuivers neer te tellen. Maar vooral na de oorlogshandelingen van 1577 en de toevloed van Spaans goud in het begin van de tachtiger jaren liep de waarde van de betaaleenheid snel terug. In 1584-85 moest men 32 stuivers voor één goudgulden geven, zodat de stuiver toen tot 62,5% van haar oorspronkelijke pariteit gedaald was. Men paste dit systeem zeer consequent toe, behalve in de jaren 1575-77, toen de gulden ad 20 stuivers gerekend werd, terwijl hij in feite voor 23 stuivers aan goud bevatte. Bij de eindafrekening werd deze onjuistheid weer gecorrigeerd.

⁶⁷ R. A. L., Archief Kasteel Well, nieuwe nummering 639, oude nummering 501, Rekenboek van den Rentmeester van Keeken over twee hoeven 1571-1585.

Grafiek 11. Waardeverandering van de Rijnse gulden 1571-1584 (in stuivers).

Enigszins gecompliceerd werd het systeem, doordat men in de omgeving van Nijmegen niet uitsluitend met stuivers betaalde, maar ook met munten, die aangeduid werden als 'vlems', 'alb' en 'brassen', waarvan de eerste dient te worden geïdentificeerd als een vlaamse groot, de tweede als de Rijnlandse albus en de derde als de braspennyng, oorspronkelijk ook een vlaamse munt ter waarde van $2\frac{1}{2}$ groten, later een rekeneenheid ter waarde van $1\frac{1}{4}$ stuiver.⁶⁸

Om de omrekening van Vlaams, Rijnlands en Hollands geld mogelijk te maken, verdeelde men de stuiver in groten. Ongelukkigerwijze rekende men voor een Rijnse stuiver niet altijd evenveel groten. Van 1571 tot 1575 en tussen 1577 en 1580 was de stuiver gelijk aan 35 groten, in alle overige jaren 36 groten. De vlaamse munt omvatte 25 groten. Voor het gemak stelde men dikwijls een 'vlems' gelijk aan 3 oort of $\frac{3}{4}$ stuiver, wat iets te veel is. De albus kwam in waarde ongeveer met de 'vlems' overeen. Zij werd in 1583 gelijk gesteld aan 26 groten. Tenslotte werd de braspennyng gelijk gesteld aan 5 oort,

⁶⁸ H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten*, Utrecht 1965, p. 257-272 en F. B. M. Tangelder, *Muntheer en muntmeester*, Arnhem 1955, p. XIII.

waardoor hij iets zwaarder was als de stuiver. Doordat de pariteiten van de verschillende tekenmunten ten opzichte van elkaar niet altijd even nauwkeurig in acht werden genomen en ook onderling enigszins fluctueerden, dient men bij de lopende prijzen in stuivers rekening te houden met een afwijking van 4 à 8%. Door de omrekening in constante prijzen (Rijnse goudgulden) verandert deze afwijking niet, behalve in de jaren 1571 tot 1575, toen Henrick bij de uitgaven een andere koers berekende dan bij de inkomsten. Henrick had bij de inkomsten 21 à 23 stuivers voor een Rijnse gulden gerekend. Bij de uitgaven rekende hij 20 stuivers voor een gulden. Aangezien hij echter alle betalingen in pasmunt had verricht, stak hij het verschil ter waarde van ongeveer 32 Rijnse gulden ($\pm 10\%$ van de inkomsten) in eigen zak. Dat betekende een toeslag op zijn rentmeestersinkomsten van 267% (!).

Grote moeilijkheden levert ook de identificatie van de landmaten op, omdat Henrick zich in zijn rekening beperkt tot de aanduiding morgen, zonder aan te geven om welke morgen het hier gaat. Men werkte destijds in Gelderland met meerdere soorten morgen. Men kende de Gelderse morgen en de Rijnlandse morgen, die onderling weinig van elkaar verschillen. De Rijnlandse morgen zou ongeveer 0,85 ha groot zijn, terwijl de Gelderse morgen 0,86 à 0,87 ha mat.⁶⁹ Hoewel in de onmiddellijke omgeving een veel kleinere Pruisische morgen voorkwam van 0,28 ha,⁷⁰ is waarschijnlijk in Keckerdom de Rijnlandse of Gelderse morgen in gebruik geweest. Oudere landbouwers in deze plaats spreken nu nog van een morgen van 600 roeden, die honderd roeden kleiner was als een hectare, wat neerkomt op 0,857 ha per morgen. Bovendien zou een morgen van 0,28 ha een zeer hoge produktie per ha opleveren, wat niet in overeenstemming te brengen is met de lage yield-ratio's in deze streek, zoals vergelijking met de opbrengsten op het bedrijf van Rienck Hemmema in Hitsum te Friesland leert.⁷¹ Rekening houdend met al deze gegevens mag men wel aannemen, dat de morgen in Keckerdom ongeveer 0,86 ha groot was, waarbij men een mogelijke onnauwkeurigheid van $\pm 5\%$ moet aanvaarden.

⁶⁹ H. K. Roessing, Gelderse landmaten in de 17e en 18e eeuw, een empirische benadering, ter perse. Wij zijn de heer Roessing zeer dankbaar, dat hij ons gebruik liet maken van enige gegevens uit dit manuscript.

⁷⁰ Th. W. Harmsen, De landmeetkunde in het gebied van de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg, in P.S.A.H.L., 1958-59, p. 268.

⁷¹ B. H. Slicher van Bath, Een fries landbouwbedrijf in de tweede helft van de zestiende eeuw, in Agronomisch-Historische Bijdragen IV, Wageningen 1956, p. 92-95.

Alles bijeen levert deze bron dus nogal wat onnauwkeurigheden op en bovendien geeft zij betrekkelijk weinig exacte informatie. Door het grote gebrek aan beter materiaal lijkt zij niettemin belangrijk genoeg om hier nader te worden geanalyseerd. De twee grotere bedrijven van de Van Bijlants in Kekerdom waren respectievelijk 27 en 22 morgen groot, d.w.z. 23,2 en 18,9 ha. Het gaat derhalve om betrekkelijk grote bedrijven. Het grootste bedrijf was aanvankelijk verpacht aan een zekere Roloff Heessels. In 1582 ging de pacht over op Herman Derxs. Het tweede bedrijf, aanvankelijk verpacht aan Kersten Vrancken ging reeds in 1577 over aan Aert Kerstens. Daarnaast werden nog enkele niet nader omschreven percelen land en een deel van de 'Keeckener gemeynt' aan anderen verpacht of zelf geëxploiteerd. De pachtvorm is hoogst merkwaardig. In beginsel werd de grond in garfpacht uitgegeven. De verpachter ontving formeel de helft van de geteelde gewassen, maar hij liet het echter meestal niet op leveringen in natura aankomen, waarschijnlijk omdat de grote afstand tussen het kasteel en de hoeven en de daaruit voortvloeiende hoge transportkosten de rentabiliteit al te zeer zou aantasten. Hij probeerde daarom het aandeel van de verpachter in de te velde staande gewassen te verkopen. Daarbij werd een opmerkelijk systeem gevolgd. Men splitste bij de verkoop het deel bezaaid met rogge 'de koermorghen'⁷² af van de massa en liet op beide gedeelten afzonderlijk bieden. Een uitzondering vormde daarbij het jaar 1573-74, toen de rogge mislukt was en het weinige, dat was overgebleven, aan de koper van de massa van de bedrijfsopbrengst werd geschonken. Bovendien mislukte gedurende twee jaar de verkoop en moest de rentmeester in 1583 en 1585 de pacht in natura in ontvangst nemen. Uit de rekeningen van die jaren blijkt, dat op beide bedrijven een groot deel van de destijds bekende produkten verteeld werden, n.l. tarwe, rogge, haver, boekweit, wikke, reubsaat, bonen, erwten en linzen. In 1584-85 komt bovendien een mengsel van boekweit en gerst voor. Verder ontbreekt dit produkt nagenoeg, evenals de elders belangrijke spelt. Over het rotatiestelsel valt door deze pachtvorm weinig te zeggen. Een uitzondering vormen de ontginningen in de 'Kekener gemeynt' en de 'Droeborn', die in 1572 en 1582 plaats vonden. Op de 1,7 hectaren in de Kekenergemeynt werd eerst haver en vervolgens tarwe gezaaid. Het financiële échec van deze ontginning, waarover later nog gesproken zal worden, leidde in het derde jaar tot omzetting van dit

⁷² De 'koermorghen' is waarschijnlijk bij beide bedrijven 3 morgen, ongeveer 2,5 ha. groot.

perceel in grasland. De ontginning van eind 1582 omvatte 3 morgen, dus ruim 2,5 ha. Hier werd achtereenvolgens tarwe (1583), reubzaad (1584) en een mengsel van boekweit en gerst ingezaaid. Evenmin als in Vlaanderen en in Friesland hield men dus hier star vast aan het drieslagstelsel.⁷³

De opbrengst van de bedrijven schijnt niet hoog geweest te zijn: van het bedrijf, dat door Heessels en Derxs bewerkt werd, ontving Henrick van Keecken jaarlijks slechts 28 tot 50 goudgulden, een gemiddelde dus van 1,7 goudgulden per ha. Het bedrijf, dat door Vrancken en Kerstens geëxploiteerd werd, bracht vrijwel evenveel op. Het minimumbedrag bedroeg er 12 Rijnse goudgulden, het maximum 37 goudgulden, met een gemiddelde van eveneens 1,7 goudgulden per ha.

Hoe matig de opbrengsten waren, wordt nog geaccentueerd door de resultaten op een perceel van twee morgen in de 'Kekenergemeeynt'. In 1572 werd dit stuk pas ontgonnen land voor het eerst bebouwd. Men zaaide 26 vaten haver, waartegen een opbrengst van 60 vaten haver stond, een yield-ratio van 2,3. Zelfs vergeleken met de opbrengsten, die Hemmema in Friesland voor haver noteert, is dit slecht te noemen. Hemmema behaalde in 1571 op zijn bedrijf in Hitsum slechts een yield-ratio van 1:3 en twee jaar later van 1:5. In Weimar kwam men in de periode 1528-1564 tot een gemiddelde van 4,1; in Brunswijk werden tussen 1579 en 1583 gemiddelden van 5,3 (Wickensen) en 5,5 (Gandersheim) genoteerd,⁷⁴ zodat de resultaten in Kekerkdom een dieptepunt vormen in deze reeks. Men dient daarbij nog te bedenken, dat het hier om nieuw ontgonnen land gaat, wat in een eerste jaar altijd een betrekkelijk hoge opbrengst levert. Het volgende jaar waren de uitkomsten nog droeviger. Men zaaide op hetzelfde perceel 6 vaten tarwe en oogstte 7 vaten. Een yield-ratio van 1,2 (!) Vergeleken met de opbrengst van 7, die Hemmema in datzelfde jaar bereikte en opbrengstfactoren van 4,9 en 5,5 in Wickensen en Gandersheim,⁷⁵ was dit wel bijzonder laag. Wel klaagt Henrick van Keecken over tegenslag, maar dat doet Hemmema in datzelfde jaar ook. In ieder geval bleek de exploitatie in Kekerkdom in het geheel niet lonend, zodat men in 1574 het perceel in weiland omzette.

De bedrijfsuitkomsten van de twee grootste bedrijven in Kekerkdom

⁷³ B. H. Slicher van Bath, Duizend jaar landbouw in de Nederlanden in Vogelvlucht (800 tot 1800) in Landbouwgeschiedenis, 's-Gravenhage 1960, p. 54.

⁷⁴ B. H. Slicher van Bath, Yield-ratio's 810-1820, Wageningen 1963, p. 159-160.

⁷⁵ t.a.p., p. 43.

vertonen van jaar tot jaar tamelijk sterke fluctuaties, maar wanneer men de perioden vóór en na het moeilijke jaar 1577 met elkaar vergelijkt, dan blijken slechts geringe schommelingen voor te komen.

Tabel VI: Bedrijfsuitkomsten in Kekerdom. Aandeel van de verpachter in Rijnlandse goudgulden.

Jaar	Bedrijf van 22 ha.		Bedrijf van 19 ha.	
	Opbrengst in goudgulden	groei in %	Opbrengst in goudgulden	groei in %
1571-1576	40,33		31,57	
1578-1584*	36,87	-9	32,88	+4

* Het oogstseizoen 1583-4 is weggelaten, omdat de opbrengst in natura werd ontvangen.

Bij oppervlakkige beschouwing lijkt het, dat op het grootste bedrijf een aanzienlijke achteruitgang optrad. Men dient echter te bedenken, dat Henrick van Keecken in 1582 op dat bedrijf een nieuwe pachter aanstelde, vermoedelijk omdat de oude pachter niet meer in staat was een behoorlijke exploitatie van het bedrijf te bereiken. Inderdaad waren de opbrengsten in de laatste vier jaren van Heessels' activiteit bijzonder zwak. Gedurende twee van de vier jaar bereikte hij zelfs een lagere uitkomst dan zijn collega Kerstens. Op het bedrijf van Vrancken constateert men een zelfde situatie in de periode, voordat deze het bedrijf verliet en opgevolgd werd door Kerstens. De verbetering van de uitkomsten behoeft niet te betekenen, dat de verandering van pachter tot technische verbeteringen in de landbouw leidde; er werd waarschijnlijk alleen harder gewerkt. Door de zware arbeid was de oude pachter na verloop van tijd fysiek niet meer in staat zijn bedrijf behoorlijk bij te houden, zodat men besloot hem te vervangen. Een dergelijke situatie trof men in de 14e en 15e eeuw ook in Noord-Brabant aan, waar soms de pachters slechts zeer korte tijd in dienst bleven.⁷⁶ Opgemerkt moet worden, dat een regelmatige wisseling van pachters uiteraard aan de exploitatie een sterk discontinu karakter geeft, waarbij weinig ruimte voor zelfstandige exploitatie en experimenten bestond.

⁷⁶ H. P. H. Janssen, Landbouwpacht in Brabant in de 14e en 15e eeuw, Assen 1955 p. 78-85.

De moeilijkheden om de bedrijven lonend te houden, komen ook tot uitdrukking, wanneer men de netto-inkomsten van de eigenaar bekijkt. Gedurende enkele jaren, 1576-1577 en 1579-1580, was er een belangrijk deficit. In de eerste vier jaren 1571-1574 was er een zeer klein nadelig saldo. Dat in de latere jaren betere uitkomsten werden bereikt, was kennelijk geheel te danken aan het feit, dat men de tering naar de nering zette, afzag van investeringen en zelfs duidelijk op het onderhoud van de bedrijfsgebouwen bezuinigde. De gemiddelde winst kon zo nog tot 11,3 gulden per jaar oplopen, iets meer dan een kwart gulden per ha. Deze situatie vertoont een merkwaardig sterke parallel met de Friese toestand. Hemmema kon in de jaren 1569-1573 evenmin winst maken. Weliswaar kwam hij niet helemaal in de rode cijfers, maar dat was alleen te danken aan de belangrijke steun, die hij ondervond van zijn schoonvader en aan de leningen, die hij sloot.⁷⁷ Het knelpunt vormde bij hem de personeelskosten, een post waarmee men ook in de omgeving van Nijmegen kennelijk worstelde.

Tabel VII: Inkomsten en uitgaven op de bedrijven van de familie Van Bijlant onder Kekerdom in Rijnlandse guldens.

Jaar	Inkomsten	Uitgaven	Saldo
1571-72	49,0		
1572-73	105,3	318,9	- 0,5
1573-74	115,5		
1574-75	48,6		
1575-76	93,4	48,4	45,0
1576-77	102,3	123,4	-21,1
1577-78	138,6	119,6	19,0
1578-79	76,9	87,9	-11,0
1579-80	82,0	50,0	32,0
1580-81	54,6	32,8	21,8
1581-82	25,0 + graan	39,5	?
1583-84	122,3	84,0	38,3
1584-85	22,6 + graan	49,6	?

Er werd reeds gewezen op de pogingen van de rentmeester van de familie Van Bijlant om het grondbezit van de familie, dat werkelijk geëxploiteerd werd in 1572, door ontginning met twee morgens uit te breiden, wat technisch op een mislukking uitliep. Financieel werd

⁷⁷ Slicher van Bath, o.c. p. 124-129.

het zelfs een catastrofe. Men had al vijf gulden moeten betalen voor het scheuren van de grond. Het ploegen en inzaaien kostte ongeveer $3\frac{1}{2}$ stuiver. Voor zaadgoed was het eerste jaar 2,3 gulden nodig geweest. In het derde jaar kwam men met 1,1 goudgulden voor hetzelfde doel uit. De kosten van oogsten, inhalen en dorsen bedroegen bovendien nog bijna een gulden per jaar. Bij elkaar dus $10\frac{1}{2}$ Rijnse gulden, waar slechts zes gulden en acht stuivers inkomsten tegenover stonden.

Toch ging men in 1583 opnieuw over tot ontginningswerkzaamheden. Thans werden drie morgen in de 'Droeborn' in bewerking genomen, waarvoor men 7 handploegen elk met twee man gedurende een dag liet werken. Zij kregen elk één stuiver contant plus voor 10 stuivers bier. Daarna kwam een man eggen voor twee stuiver, een man zaaien voor één stuiver en een man afwaterings sleuven maken eveneens voor een stuiver. Dat was in totaal iets minder dan één gulden. Kennelijk vond Henrick deze manier van werken nog te duur. In het volgende jaar liet hij de ploegers alleen voor de kost werken. Hij kocht nu voor 3 stuiver brood, voor 3 stuiver schol, voor 2 stuiver zoete melk, voor 2 stuiver eieren en voor 10 stuiver bier. Het ploegen viel nu vier stuiver goedkoper uit dan in het voorafgaande jaar. Het jaar daarop moest hij dit perceel echter drie maal laten bewerken, waardoor de totale kosten aanzienlijk stegen. Per morgen gaf hij niet minder dan 50 stuiver uit.

Ook de loonkosten voor de normale exploitatie waren hoog. De pachter kreeg een vergoeding voor het zichten van het graan van de eigenaar. Daar was jaarlijks één gulden mee gemoeid, iets minder dan 0,05 gulden per morgen. Voor het dorsen moesten één of twee dagloners worden gehuurd, terwijl de pachter één hulpkracht leverde, waarvoor de kost moest worden vergoed. De dagloners kregen twee stuiver per dag, terwijl de kost werd voldaan met 1 albus, ongeveer $\frac{3}{4}$ stuiver. De totale ontginning had nu 6,25 gulden aan personeelskosten gekost tegen 7,2 gulden voor dezelfde kosten in 1572. Men had daarvoor nu echter drie morgen ontgonnen tegen voorheen maar twee, een bezuiniging van 41%.

Uit deze gegevens kan men afleiden, dat voor het ploegen circa 4,5 mandagen, voor het dorsen 3,3 mandagen, voor het zaaien $\frac{1}{3}$ mandag en voor het binnenhalen der gewassen $\frac{1}{2}$ mandag per morgen nodig waren. Dat betekent exact tien mandagen per ha. aan arbeid, die door de verpachter extra te leveren waren. Indien reeds in de 16e eeuw het gemiddeld aantal arbeidsdagen van een landarbeider 206 dagen

bedroeg, zoals Lavoisier later opgaf,⁷⁸ dan betekende dit, dat voor de beide grote bedrijven telkens één manjaar extra arbeidskracht nodig was. Dit kan niet in overeenstemming zijn met de werkelijkheid. Het lijkt onmogelijk, dat één man zoveel grond kon bewerken. Men zou dan op een bedrijf van 20 ha geen personeel nodig hebben. Het voorbeeld van Hitsum in Friesland, waar Hemmema op een groot bedrijf zeer veel personeel inzette, leert echter anders. Het is niet onmogelijk, dat de uitkomsten hier eenzijdig beïnvloed worden door toevallige omstandigheden. De oogst op het pas ontgonnen perceel was zeer gering geweest, waardoor men slechts weinig tijd aan het dorsen hoefde te besteden. Aangezien het dorsen der granen bijna tweederde van de akkerbouwwerkzaamheden uitmaakte, betekende dat een zeer wezenlijke verkorting van de arbeidstijd per hectare bedrijfsoppervlakte. Bovendien dient men te bedenken, dat alle boeren in die tijd voor de eigen mestbehoefte moesten zorgen, waardoor elk boerenbedrijf naast akkerbouw ook veeteelt omvatte. Ook daarvoor waren vele werkzaamheden te verrichten.

De hierboven gereleveerde cijfers hebben om deze redenen weinig betekenis. Wij geven ze slechts om aan te duiden, dat de rekeningen soms mogelijkheden bieden om de duur van de werkzaamheden in de landbouw te berekenen. Het lijkt mogelijk bij toepassing van de hier gevolgde methoden langzamerhand een beter inzicht te krijgen in de arbeidsintensiteit van het landbouwbedrijf in vroeger tijden. Vergelijking van de diverse werkzaamheden, zoals ploegen en eggen met het dorsen kan ons bovendien iets leren over de invloed van eenvoudige mechanisatiemaatregelen. De wijze van dorsen veranderde immers niet en bleef tot het begin van deze eeuw steeds even primitief, zodat daaruit een standaardmaat valt te distilleren.

Hoewel het aantal gegevens zeer summier is, ontmoet men in Kekerdom toch ongeveer dezelfde problemen als in Hitsum op het bedrijf van Hemmema. Vooral door de zware loonkosten en de behoefte aan investeringen en ontginningen waren de bedrijven nauwelijks lonend, tenzij men de tering naar de nering zette en op allerlei wijzen trachtte te bezuinigen. Afwijkend van Friesland waren de veel geringere opbrengsten, maar daar tegenover stond, dat Hemmema veel meer geld in zijn bedrijf moest steken. Men kan zich afvragen, of op het einde van de 16e eeuw nog wel mogelijkheden bestonden om in de land-

⁷⁸ gec. bij Slicher van Bath, De invloed van de economische omstandigheden op de technische ontwikkeling van de landbouw in het verleden, in *Landbouwkundig Tijdschrift*, 1962, p. 166.

bouw redelijke exploitatieresultaten te behalen. Wanneer men overging tot een meer intensieve vorm van landbouw, stegen de kosten aanzienlijk en moest men meer personeel aantrekken, wat nieuwe moeilijkheden met zich meebracht. Een oplossing kon dan slechts gevonden worden in een vermindering van de bedrijfsgrootte of in een bezuiniging op de lonen. In beide gevallen leidde dat op korte termijn tot een daling van de levensstandaard, een verschijnsel dat op het einde van de 16e eeuw bijna overal in Europa en in bijna alle sectoren van de economie optrad.⁷⁹

B. EYS-WITTEM

Een gevaar van bedrijfsanalyses bestaat hierin, dat men dikwijls grote bedrijven, soms zelfs modelbedrijven beschrijft, omdat het voor de hand ligt, dat diegenen, die hun bedrijfsresultaten schriftelijk vastlegden, tot de meer progressieve agrariërs behoorden. Het is daarom gelukkig, dat in Eys-Wittem een aantal minder vooraanstaande bedrijven beschreven kunnen worden, omdat daar de grond, waarop gewerkt moest worden, tot voor zeer korte tijd slechts een betrekkelijk primitieve landbouw toeliet. De bodemkaart van Limburg laat zien, dat Eys gelegen is in een gebied, dat omschreven wordt als een krijtgrondencomplex,⁸⁰ wat betekent, dat de bodem in dit deel van Limburg overwegend bestaat uit krijtgronden en krijtverweringsgronden, waarmee soms lössleemgronden vermengd zijn of waar een dun lössleemdekje op ligt. De krijtgronden bestaan uit een zeer donkergrijze humeuze bovengrond met krijtblokjes op onverweerd krijtgesteente. De bovenlaag, die 30 a 60 cm dik is, bestaat uit verweringsklei als residu van de oplossing van CaCO_3 uit het krijtgesteente. Naar de granulaire samenstelling is dit verweringsresidu zeer zware klei, zonder bodemvorming en kalkarm. De bouwvoor is matig humeus (2-4%) en vaak met lössleem vermengd. De humusrijkdom neemt zeer snel af; in het niet ver van Eys gelegen Wylré bevatte de bodem op een diepte van 20-60 cm nog slechts 0,7% humus.⁸¹ Omdat

⁷⁹ F. Spooner, *The Economy of Europe 1559-1609*, in *The New Cambridge Modern History*, vol III, Cambridge 1968, p. 20-22.

⁸⁰ Atlas van Nederland, Bodemkaart 9, kaarteenheid 148.

⁸¹ J. J. M. van den Broek, *De bodem van Limburg*, Wageningen 1966, p. 119-121. J. J. M. van den Broek en H. G. M. Breteler, *De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Munstergeleen-Schinveld*, Wageningen, Stichting voor Bodemkartering 1959, Rapport 499.

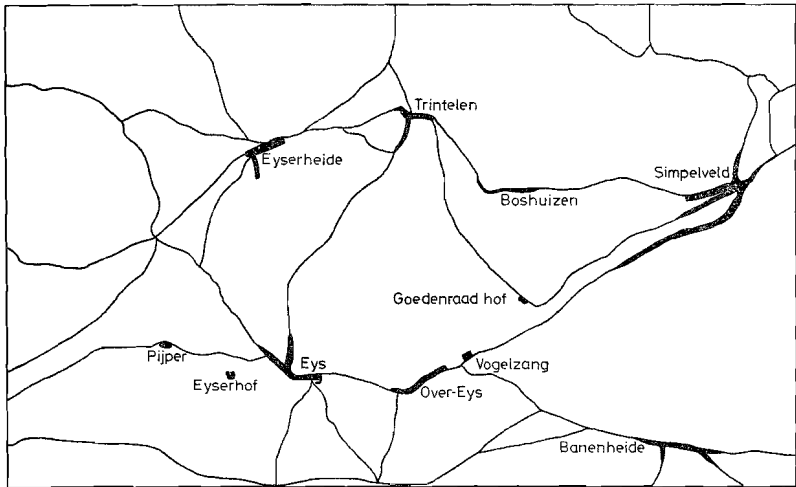
deze gronden in natte toestand zeer dicht en plastisch zijn en een hoge kleefkracht vertonen, spreekt men van kleefaarde en in het dialect van 'klevenèèrd'. Tegenwoordig gaat deze grond vooral op vlakke percelen door voor bijzonder vruchtbaar en leent hij zich zeer goed voor hoogwaardige gewassen zoals tarwe, suikerbieten en lucerne, terwijl de kleefaarde slechts een geringe mestbehoefte heeft. Een hoge produktie is op deze gronden echter pas sinds korte tijd te bereiken, vooral dank zij de mogelijkheid om met mechanische kracht deze grond tot op grotere diepte te bewerken. Vroeger, d.w.z. tot aan de tweede wereldoorlog, gold de kleefaarde als arm en onvruchtbaar. In droge toestand bevatte zij zeer harde structuuraggregaten en in natte toestand had zij een grote kleefkracht. In beide toestanden bemoeilijkte dit het boerenwerk en was met uiterste inspanning slechts een zeer oppervlakkige bewerking mogelijk, zodat men zich moest beperken tot oppervlakkig ploegen. Bovendien leverden schoffelwerkzaamheden en het oogsten van hakvruchten grote moeilijkheden op. Het gevolg was dat bij droge zomers de gewassen verdorpen en in natte zomers de granen snel plat gingen liggen en vochtschade opliepen.⁸² De voor die tijd ongunstige omstandigheden mogen derhalve geen modelbedrijven of gunstige produktieresultaten in Eys-Wittem doen verwachten. Het is aannemelijk, dat de economische structuur van dit gebied wat afwijkt van het overige platteland in Limburg en de landbouw er niet zo'n overheersende rol heeft gespeeld. Daarom lijkt het nuttig aan de besprekingen van de hoeven een overzicht van de ontwikkeling van de bedrijfsstructuur in de heerlijkheid vooraf te laten gaan. In dit overzicht zullen slechts enkele kerngegevens aan de orde komen aan de hand van tellingen van huizen, verdeling van de bodem over de verschillende grondgebruikers en een beroepsoverzicht uit de tweede helft van de 18e eeuw.

De onderheerlijkheid Eys, behorend tot de rijksonmiddellbare heerlijkheid Wittem⁸³, bestaat uit een vijftal gehuchten, Eys, Overeijs, Trintelen, Eyserheide en Banenheide, waaraan op het einde van de 18e eeuw het kort bij de kern Eys gelegen Pijper nog als een zesde gehucht werd toegevoegd. De topografische kaarten vermelden bovendien nog een gehucht Bosschenhuizen, gelegen tussen Trintelen en

⁸² H. G. M. Breteler, Kleefaarde, in Boor en Spade, jrg. 9, p. 62-70 en W. L. Dewez, De bodem van Limbrug in verband met de geschiedenis van het gewest, in Limburgs Verleden Dl. 1, Maastricht, z.j. p. 23.

⁸³ H. Mosmans, De Heren van Wittem, Venlo 1923 is bruikbaar voor de politieke geschiedenis.

De omgeving van Eans in de 18e eeuw, getekend naar de Trychotkaart, kaartblad 85.

Simpelveld, dat echter in geen enkele telling voorkomt, zodat men mag aannemen, dat de woningen in dat gehucht tot de kern Trintelen gerekend werden. Het mag enige verwondering wekken in een gebied met zeer zware klei, gehuchten met het suffix-heide te ontmoeten, maar men dient te bedenken, dat in de middeleeuwse dorpen de gemene gronden, bestaande uit bos en heide overal een belangrijke rol speelden. Gehuchten, die op de gemene gronden waren gelegen, ontlenen daaraan het betreffende achtervoegsel.

Tabel VIII toont aan, dat de bebouwing van Eys weliswaar geen

Tabel VIII: Aantal woningen in de heerlijkheid Eys 1505-1820.

	1505	1540	1606	1663	1704	1776	1797	1820
Gehucht Eys		13			12		39*	38
Overeys		15			20		18	27
Trintelen	18	26	27		32		31	32
Banenheide			7				10	13
Eysersheide		7					16	18
Heerlijkheid Eys		61		80		106	114	128

* waarvan zes in Pijper

stormachtige ontwikkeling heeft doorgemaakt, maar toch sinds de 16e eeuw een betrekkelijk regelmatige groei heeft gekend, oplopende van 0,2% per jaar in de periode 1560-1663 naar 0,3% in de jaren 1663-1776 en bijna 0,5% voor het tijdvak 1776-1820.

Er heeft zich in deze periode een verschuiving voorgedaan in de bewoning van het gebied. Aanvankelijk was Trintelen veruit het grootste gehucht, maar in de 18e eeuw werd het overvleugeld door Eys, dat zeer snel groeide, terwijl in Trintelen een stilstand optrad. Bovendien kwam het heidegebied als woonoord meer in trek; zowel op Banenheide als Eyserheide nam het aantal woningen betrekkelijk sterk toe. Dit zou op enige ontginningsactiviteit kunnen wijzen, maar wij zullen zien, dat die niet van betekenis is geweest, omdat de functie van de landbouw in het sociaal-economisch patroon duidelijk terugliep. De volkstelling van 1797 vermeldt in het heidegebied geen enkel landbouwbedrijf van meer dan 4 ha. Er waren slechts enkele keuterboeren met bedrijven van 1-4 ha; vooral Eyserheide had vrij veel keuters. Van de 17 zelfstandige beroepsbeoefenaren waren er 10 keuters; daarnaast hielden twee personen zich met het weven van textiel en eveneens twee met de schoenmakerij bezig; tenslotte waren er nog één voerman en twee metselaars. Op Banenheide telde men in de tien daar aanwezige woningen twaalf beroepsbeoefenaren, waarvan er slechts twee een keuterijtje hadden en telkens vijf als dagloner of spinner, resp. spinster hun brood verdienden. In het eveneens op de heide gelegen Pijper woonde maar één enkele keuter tegen vijf dagloners. Onder die omstandigheden lijkt het beter niet van ontginningen te spreken, maar het heidegebied als een woonoord voor het plattelandsproletariaat aan te merken.

De beroepstellingen van 1776 en 1797 geven een algemene verschuiving van de werkgelegenheid te zien, waarbij de rol van de landbouw steeds meer wordt overgenomen door de losse arbeid, wat een indicatie is voor een toenemende verpaupering op het platteland. In de sector ambacht en nijverheid constateert men een verslechtering van de kwaliteit van het werk. Onder invloed van de textielnijverheid in het naburige Vaals nam het aantal spinners en spinsters snel toe, terwijl betrekkelijk hoog gekwalificeerde arbeid zoals die van de stucadoors, de schoorsteenveger, de metselaar en de distilleerder niet meer of in mindere mate voorkwam. Deze economische verschraling kwam het sterkst tot uiting in de kern Eys en in het heidegebied. De toename van de bevolking heeft waarschijnlijk in de tweede helft van de 18e eeuw op de landbouw een te zware druk gelegd, zodat het

Tabel IX A: Beroepsindeling in de heerlijkheid Eys in 1776 en 1797. ⁸⁴

	Heerlijkheid		Gehuchten						
	1776	1797	Eys		Over-	Trinte-	Eyser-	Banen-	Pijper
			1797	1797	eys	len	heide	heide	1797
1. Pachters van meer dan 8 ha. grond	6	6	3	2	1				
2. Landbouweigenaar	1	1	1						
3. Keuterboeren (minder dan 4 ha. grond in eigendom)	40	36	3	7	13	10	2	1	
4. Dagloners	15	35	15	4	6		5	5	
5. Huisarbeiders (-sters)	4	4	3		1				
6. Spinners(-sters)	6	16	6	2	3		5		
7. Linnenwevers	2	1				1			
8. Wolwevers	1	1				1			
8. Kleermakers	2	2		1	1				
8a. Leerling-kleermakers	1	1		1					
9. Schoenmakers	2	4	1		1	2			
9a. Leerling-schoenmakers	1	1				1			
10. Smeden	1	1			1				
10. Hoefsmeden	1	1		1					
11. Metselaars	4	2				2			
12. Stucadoors	1								
13. Brikkenbakkers	1								
14. Kuiper	1	1			1				
15. Schoorsteenveger	1								
16. Voerlieden	2	3	1		1	1			
17. Distilleerder	1								
18. Pastoor	1	1	1						
19. Notaris		1			1				
20. Koster	1								
21. Chirurgijn	1	1	1						
22. Onderwijzeres	1								
23. Knechten	?	28	17	5	2	4			
Meiden	?	7	4	2	1				

Vervolg Tabel ix A.

		Heerlijkheid		Gehuchten					
				Eys	Over- eys	Trinte- len	Eyser- heide	Banen- heide	Pijper
		1776	1797	1797	1797	1797	1797	1797	1797

B. Indeling naar beroepscategorieën (absolute cijfers).

1-3	Landbouw	47	43	7	9	14	10	2	1
5-17	Ambacht en nijver- heid (ex 8a + 9a)	32	36	11	4	9	7	5	
18-22	Verzorgen- de beroepen	4	3	2		1			
4	Losse arbeid	15	35	15	4	6		5	5
8a + 9a + 23	onzelf- standigen	?	35	21	7	3	4		

C. Indeling naar beroepscategorieën van zelfstandigen in procenten van het totaal (Groep 1-22, ex groep 8a en 9a).

1-3	Landbouw	48	36	18	53	48	59	17	16
5-17	Ambacht en nijverheid	33	32	32	24	28	41	41	
18-22	Verzorgende beroepen	4	3	6		3			
4	Losse arbeid	15	29	44	24	21		41	84

additionele aanbod van arbeidskrachten opgevangen moest worden in de nieuwe sectoren van textielnijverheid, mijnbouw en transportwezen, die in deze tijd vooral door het ontstaan van grotere bedrijven in Vaals en Kerkrade een eerste opbloei beleefden.

De bevolking groeide in deze periode uitzonderlijk snel: in 1776 telde de heerlijkheid Eys 412 inwoners; in 1797 waren het er niet minder dan 549; een toename van 33%. In de daarop volgende vijftiwintig

⁸⁴ Bronnen: 1505: R.A.L. Archief Heerlijkheid Wittem-Eys; 1031 1540; R.A.L. - Eys 1027 c; 1606: J. Habets, Limburgse wijsdommen, Den Haag 1891 p. 19-20 1663: R.A.L. Eys 1027, Schatting Lucaert; 1704: R.A.L., Eys 1026; 1776: R.A.L. Eys 1021; 1797: R.A.L. Frans Archief 1062; 1820: Kadastrale opname.

jaar nam het inwonertal beduidend langzamer toe. In 1822 waren er 578 inwoners, een groei van slechts 5%. Ook dit kan weer samenhangen met de ontwikkeling van de textielnijverheid in Vaals die op het einde van de Franse tijd in grote moeilijkheden was gekomen, doordat de familie Van Clermont haar pogingen om de fabricage van textiel te mechaniseren met de financiële ondergang moest bekopen.⁸⁵ De resultaten van een vergelijking van de bevolkingsontwikkeling in de verschillende gehuchten versterkt deze veronderstelling. In de gehuchten, waar de groep losse arbeiders en textielarbeiders in 1797 zeer sterk was geweest, constateerde men in 1822 zelfs een teruggang van de bevolking. Eys zag zijn bevolking teruglopen van 141 naar 138 inwoners; op Banenheide waren van de 43 personen er nog slechts 29 overgebleven; in Pijper liep het aantal bewoners terug van 31 naar 25. De meer agrarische kernen Overeys en Eyserheide ontwikkelden zich daarentegen nog tamelijk krachtig. Overeys telde in 1822 niet minder dan 121 inwoners tegen 100 in 1797. Op Eyserheide was de groei nog sterker, nl. van 94 personen in 1797 tot 120 in 1822. De duidelijk afnemende invloed van de landbouw, die voor de 18e eeuw alleszins merkwaardig is, kan verder nog in de heerlijkheid Eys worden geadstrueerd door een analyse van het grondbezit, waarvan tabel x een samenvatting geeft.

Tabel x: Grondbezit in de heerlijkheid Eys en de gehuchten Eys, Overeys en Trintelen in bunders van 1540 tot 1776.

Plaats	Grootte der hoeven	1540	1663	1776
Heerlijkheid Eys	> 10 bunder*	11	7	6
	5-10 bunder	10	9	1
	1- 5 bunder	83	79	40
Gehucht Eys	> 10 bunder	3		3
	5-10 bunder	4		0
	1- 5 bunder	18		?
Gehucht Overeys	> 10 bunder	3		2
	5-10 bunder	3		0
	1- 5 bunder	25		?
Gehucht Trintelen	> 10 bunder	5		1
	5-10 bunder	3		1
	1- bunder	40		?

*1 bunder is \pm 0,84 ha.

⁸⁵ W. F. Schweizer, Vaals, eens een textielcentrum van Europese betekenis, in *Textielhistorische Bijdragen* IV, 1963, p. 52-64.

De grote boerenhoeven hebben zich enigermate kunnen handhaven, zoals hierna nog zal blijken. Alleen kort na of tijdens de crisis van de tweede helft van de zestiende eeuw werden vier hoeven verdeeld, terwijl de z.g. Heuvelhof bij twee achtereenvolgende erfdelingen tussen 1673 en 1739 verdeeld werd in stukjes van 0,8 tot 2,4 ha. Voor de economische ontwikkeling van het gebied rond Eys was waarschijnlijk het verdwijnen van de categorie van middelgrote boeren met een bedrijf van 4,2 tot 8,4 ha. het meest significant. Anders dan bij de grote hoeven, welke pachtbedrijven waren, ging het hier om zelfstandige boeren, die hun grond in eigen bezit hadden. Door het verdwijnen van nagenoeg alle bedrijven in deze categorie kwam er een eind aan het bestaan van een continue groep zelfstandige boeren. Bovendien verdween daarmee een sociale middengroep, zodat ook de samenleving invloed onderging van deze ontwikkeling. De moeilijkheden bleven echter niet beperkt tot deze middengroep, ook in de categorie der keuters deden zich veranderingen voor. De bedrijfsplitsing lijkt al zover te zijn gegaan, dat het aantal keuterboeren met 0,84 tot 4,2 ha eigen grond gehalveerd was. De groep keuters beschikte in totaal over 130 bunder grond, wat neerkomt op een gemiddelde bedrijfsgrootte van 2,73 ha per bedrijf. Dat alles betekent, dat de groep personen, die zijn hoofdbestaan in de landbouw vond, aanzienlijk was ingekrompen. De andere inwoners van de zes gehuchten beschikten ook over eigen grond, waardoor zij hun hoofdberoep konden combineren met een beperkte landbouwactiviteit. Zij hadden 54,6 ha. grond ter beschikking, zodat gemiddeld per gezin 0,9 ha. grond bewerkt werd door personen, die hun hoofdberoep niet in de landbouw vonden.

De geringe bedrijfsgrootte en de afwezigheid van een groep zelfstandige landbouwers in Eys laat geen andere mogelijkheid open voor het bestuderen van de landbouw in deze heerlijkheid, dan een analyse van de grote pachthoeven. In de volgende pagina's willen wij middels een korte schets van de interne ontwikkelingen van elk van deze hoeven nagaan, in hoeverre zij deelgenoot waren in de veranderingen van de agrarische situatie vanaf de 16e tot het einde van de 18e eeuw.

1. *De hof Eys en de Eyserbhof*

Aan de weg van Cartils naar Simpelveld, die door het dal van de Eyserbeek liep langs de gehuchten Eys en Overeys, lag vlak bij het eerstgenoemde gehucht de woning van de heer van Eys, welke

nauwelijks een versterking was en slechts een enkele maal wordt aangeduid als kasteel. Aan de woning van de heer was een boerderij aangebouwd, die tenminste tot het einde van de 17e eeuw door eigen personeel van de heer van Eys werd geëxploiteerd. Onmiddellijk achter het 'kasteeltje' was een veel grotere hoeve gelegen, de Eyserhof, die was verpacht. Men kan de geschiedenis van deze beide hoeven sinds de zestiende eeuw vervolgen.

In 1520 verpachtte de 'erffvoight' van Eys, Johan van Ghoir, die het kasteeltje bewoonde en als heer van Eys optrad, de Eyserhof aan zijn zwager Johan van Bochholz.⁸⁶ De hof schijnt toen een oppervlakte gehad te hebben van 80 à 90 bunder, wat gelijk stond met 67 à 76 ha. In het pachtkontraat werd bepaald, dat jaarlijks 18,5 ha. grond met rogge en een even groot deel met haver moest worden bezaaid, wat wijst op het bestaan van een gelimiteerde teeltdwang. Indien men aanneemt, dat de pachter een drieslagstelsel volgde – en bij de verplichting om zulke aanzienlijke hoeveelheden rogge en haver te telen lag dat voor de hand – dan kon hij maximaal voor $\frac{1}{4}$ van de grond zelf de produktie regelen. De samenstelling van de zeer beperkte veestapel werd tot in details geregeld. Pachter Van Bochholz moest 9 koeien, 26 schapen en 24 varkens houden. De opbrengst van het vee, de melk, de kalveren en het varkensvlees werd gedeeld. De varkens vonden hun voedsel op de stoppels van de gewassen. De geringe hoeveelheid vee en de zeer grote oppervlakte bouwland kunnen slechts een geringe bemesting hebben toegestaan. Op de Eyserhof werd jaarlijks zeker vijf maal zoveel grond bebouwd als op het bedrijf van Hemmema in Hitsum, bij een veebestand, dat zeker 25-30% geringer was. Bedenkt men dan nog, dat Hemmema bijna jaarlijks mest bijkocht,⁸⁷ dan krijgt men de indruk, dat de bedrijfsvoering in Eys wel bijzonder extensief was. Mogelijk waren slechte resultaten aanleiding om in 1541 een geheel ander pachtkontraat op te stellen. Johan van Ghoir verpachtte in dat jaar de Eyserhof aan een zekere Dries van Beusdael, die wellicht ook met hem verwant was. Dries moest als pacht 384 gulden Brabants alsmede zes steen vlas van eigen teelt en zes steen elders gekocht vlas leveren. Hij diende 4 varkens en de melk van 8 koeien af te dragen, waarvan 5 koeien op het land van de verpachter mochten grazen, indien Van Beusdael zelf niet voldoende voer had. De varkens kon hij voeren met eikels uit het bos van de heer. Men kan na lezing van de bepalingen van dit pachtcontract niet aan de indruk ontkomen, dat

⁸⁶ R.A.L. Archief Eys, charters, doos I, no. 25.

⁸⁷ B. H. Slicher van Bath, Een Fries landbouwbeterijf, o.c. p. 81 en p. 89-90.

De Eijserhof. Het poortgebouw vormt het 18e eeuwse gedeelte. Huis, stal en schuur rechts zijn latere aanbouwen.

Foto: P. P. D. Maastricht

Johan van Ghoir streefde naar een verhoging van de veebezetting en een intensivering van de landbouw.

Het nieuwe pachtsysteem beviel zo goed, dat het in 1558 nagenoeg gehandhaafd werd. De pacht beliep toen 390 Brabantse guldens. Bovendien moest zes steen vlas en zes steen hennep geleverd worden, alsmede vier stoppelvarkens, waarvan de pachter er twee kon afkopen tegen acht Brabantse guldens per stuk. De enige aanvulling op de pacht vormden een pond peper en een pond gember, die de pachter voortaan jaarlijks op het huis Eys moest afdragen, maar daar stond tegenover dat hij de helft van het fruit mocht houden.⁸⁸

Toen Johan van Strijthagen, een schoonzoon van Johan van Ghoir, in het begin van de 17e eeuw overleed, waren de feodale verhoudingen dermate onduidelijk geworden, dat de erfgenaam Winand van Breyll meende van Eys een volledig onafhankelijke heerlijkheid te kunnen maken. De heer van Wittem, Floris van Culemborg, die de feitelijke soeverein was, had jaren nodig, voordat hij zijn leenman met wapengeweld er in 1613 van kon overtuigen, dat een leenverheffing noodzakelijk was.⁸⁹ Spoedig daarna begonnen voor Van Breyll de financiële moeilijkheden. Zijn dochter uit het eerste huwelijk, Odilia, had zich voor haar twintigste jaar reeds diep in de schulden gestoken. Haar vader moest in maart 1635 een deel van de pachtsom op de Eyserhof aan haar en haar man, Trips van Neerlinteren afstaan, zij het onder beding, dat hij verder niet meer voor de schulden van het jonge paar hoefde op te komen.⁹⁰ Een geschil met zijn buurman Hoen van Cartils en de sinds 1621 slepende moeilijkheden met de familie van zijn eerste vrouw, Helena van Neynatten, over tijdens oorlogshandelingen geroofde sieraden, kwamen Van Breyll op hoge proceskosten te staan.⁹¹ De zorg voor de inwoners van het landje zou Winand echter ruïneren. Sinds het midden van de twintiger jaren deed Van Breyll zijn uiterste best om *sauvegardes* te verkrijgen, om de bewoners te vrijwaren van oorlogslasten. Alleen al in de jaren 1632 tot 1660 kostte hem dat 22777 gulden.⁹² Aanvankelijk hadden de onderdanen in roerende bewoordingen hun dankbaarheid uitgesproken voor deze activiteit,⁹³ maar toen Winand van Breyll omstreeks 1660

⁸⁸ Concept of memorie van 't gene die heerlyckheit van Eys haeren Heere Jonckers Johan van Strijthagen jaerlyckx vuytbrengende is, d.d. 8 maart 1558.

⁸⁹ Mosmans, Heren van Wittem, p. 108.

⁹⁰ R.A.L., Archief Eys 1039.

⁹¹ Mosmans, Heren van Wittem, o.c. p. 12.

⁹² R.A.L., Archief Eys 1027, Schepenboek.

⁹³ t.a.p.

probeerde om zijn uitgaven voor sauvegardes, reiskosten en vergoeding voor requisities en vrachten via belastingverhogingen op hen te verhalen, hieven zij een klaagzang aan en brachten zij naar voren, dat zij vroeger ook al eens betalingen hadden verricht voor sauvegardes. Verder klaagden zij er over, dat de heer in de jaren 1657 en 1658 ten eigen bate zonder verrekening duizend eiken had laten vellen in het bos van de gemeynt. Voorts had Winand in de loop der jaren 21 bunder bouwland aangekocht en die onttrokken aan de grondbelasting, hoewel het geen feodale goederen waren, waardoor de lasten van de inwoners in de laatste jaren steeds meer waren gestegen.⁸⁵ Nauwelijks was de heer er in geslaagd dit probleem op te lossen, of de echtgenoot van zijn kleindochter, Adam Christoffel van de Berg Trips, deed een nieuwe aanslag op zijn finantiën. Van de Berg Trips, die gehuwd was met een dochter uit het huwelijk van Odilia van Breyll en Trips van Neerlinteren protesteerde heftig, omdat een deel van de geldsommen, die zijn schoonmoeder toekwamen ingevolge het akkoord van 1635 nooit betaald zouden zijn. De onenigheid liep zo hoog op, dat Van de Berg Trips de schout van Neerlinteren op 8 mei 1663 naar Eys stuurde, om beslag te laten leggen op de hof van Eys. Winand zag weliswaar kans om met behulp van een aantal gewapende lieden uit Eys en Wittem zijn bezit snel te heroveren, maar kort daarna werd de bezetting van de hof, bestaande uit twee personen, verrast door de met vier gewapende soldaten teruggekeerde schout van Neerlinteren. Deze gebeurtenissen noopten Winand van Breyll om een klein detachement soldaten, onder bevel van een sergeant in dienst te nemen ter bewaking van het huis. Jarenlang bleven de kosten van dit detachement als een zware last op de heerlijke rekening drukken.⁹⁴

De financiële moeilijkheden werden zo mogelijk verhaald op de pachter van de Eyserhof. Misoogsten en oorlogsschade maakten het voor deze laatste echter niet gemakkelijk steeds aan zijn verplichtingen te voldoen. In januari 1667 vond Van Breyll de achterstand in de pachtbetalingen zo groot, dat hij zijn pachter liet executeren. Het graan en vee, dat hij op de boerderij aantrof, kwam onder de hamer. Men verkocht 220 vaten haver tegen ruim 23 stuiver per vat; 228,5 vat rogge voor iets meer dan 63 stuiver per vat en een hoeveelheid duivenvoer, bestaande uit erwten, wikke en linzen voor acht Brabantse guldens. Van het vee werden vier paarden van de hand gedaan, waar-

⁹⁴ R.A.L., Archief Eys 1027, Schepenboek.

van er echter één blind en één kreupel was. Van de vier koeien, die ten verkoop werden aangeboden, was er één zo slecht, dat niemand er op bood, zodat het dier naar de stal van de heer ging. Tenslotte werd één rund verkocht, alsmede een zeer kleine hoeveelheid hooi en enig stro. Het bedrijf bleek in die jaren nog altijd zeer sterk te steunen op de akkerbouw. Met de veeteelt was het nog altijd droevig gesteld. Hoewel de veebezetting iets hoger was, omdat twee koeien, één veulen en één varken eigendom van de zoon van de pachter waren en dus niet verkocht konden worden, maakte het geringe aantal paarden en runderen zeker geen intensieve landbouw mogelijk.

De uitverkoop van pachter Mees Schroers verhoogde weliswaar de liquiditeit van Van Breyll, maar leidde in de daarop volgende jaren tot een sterke vermindering van de pachtopbrengsten. De grondeigenaar bleek genoodzaakt zijn pachter tot het einde van het contract te handhaven tegen een sterk verminderde pachtprijs. Voor het oogstseizoen 1667-68 werd de afdracht bepaald op 1000 gulden, voor het daarop volgende jaar op 1200 gulden en voor de periode '69-70 op 1600 gulden. In 1670 verving de zoon van Winand van Breyll, Reynard, de oude Schroers door een nieuwe pachter, die echter slechts zes jaar op de hoeve bleef. Daarna kan hij alleen een zekere Willem Schillings bereid vinden om de hoeve te gaan bewerken onder zeer ongunstige voorwaarden. De pachtprijs werd bepaald op 1000 gulden Brabants, met kortingen voor hagel, mislukte oogst en oorlogsgeweld. Bovendien werd de verpachter verplicht om talrijke reparaties aan stallen en schuren te laten verrichten en het nodige hout beschikbaar te stellen voor herstel van de omheiningen.⁹⁵ De kortingen bleken in werkelijkheid zeer aanzienlijk te zijn. In de drie oogstseizoenen tussen 1575 en 1678 werd slechts 60% van de pacht afgedragen. In de twee seizoenen tussen 1679 en 1681 werd ruim 90% voor de financiering van andere zaken besteed, te weten 841 gulden voor de kosten van een detachement soldaten, dat op de Eyserhof gelegen was, 810 gulden voor vergoeding van oorlogsschade, 175 gulden wegens schade ten gevolge van harde wind en 12½ gulden (!) voor reparaties aan de gebouwen. Na 1681 ging het langzaam beter. In de eerstvolgende twee jaar ontving de eigenaar 30% van de pacht. In 1684 67% en in 1685 zelfs 80%. De muizenplaag van 1686 en een conflict over de levering van hout betekenden in dat jaar opnieuw een korting op de pachtsom. De zeer slechte resultaten waren in 1687 aanleiding het contract met

⁹⁵ R.A.L., Archief Eys 1039.

Schillings te beëindigen. Een inventarisatie laat zien, dat ondanks de zeer onbevredigende gang van zaken de veebezetting was verbeterd. Er waren aanwezig 6 paarden, 1 veulen, 10 koeien, 4 runderen, 6 varkens, 60 schapen en 20 lammeren, zodat het aantal stuks grootvee sinds 1667 met ongeveer 50% was vermeerderd. De oppervlakte bedrijfsgrond was in dezelfde jaren met slechts 25% toegenomen tot 100 a 110 bunder, wat neerkomt op een kleine 90 ha. Het is niet onmogelijk, dat de pachter zich door het voor hem gunstige pachtcontract ten koste van zijn heer had verrijkt.

Inmiddels was het conflict tussen de erfgenamen van Winand van Breyll tot een hoogtepunt gekomen. Bij het overlijden van Winand in 1669 bleek hij zijn goederen te hebben nagelaten aan zijn zoon Reynard, die geboren was uit het tweede huwelijk van zijn vader. Van de Berg Trips, die de erfgenamen uit het eerste huwelijk representeerde, protesteerde daartegen onverwijld. Opnieuw kwam het tot gewapende overvallen, die Reynard dwongen jarenlang een sergeant met enige soldaten in Eys te detacheren. Ondertussen werd door beide heren geprocedeerd, waarbij Van de Berg Trips zowel voor het hof van Brabant in 1671 als voor het hof van Aken in 1679 driekwart van de erfenis kreeg toegewezen. Deze uitspraken maakten echter geen einde aan het oorlogje tussen de heren van Eys en Neerlinteren, waar Van de Berg zijn domicilie had.

Berooid door de hoge kosten van het 'garnizoen', dat hij in Eys moest aanhouden, was Reynard in 1685 gedwongen zijn rechten te verkopen aan de militaire gouverneur van Maastricht, graaf Georges Frederick van Waldeck, heer van Wittem, die daarmee zijn eigen leenman uitkocht. Graaf van Waldeck nam krasse maatregelen tegen de Neerlinterse pretendent. Met een detachement soldaten, bestaande uit 80 musketiers en 16 ruiters trok hij naar Crapoel, waar Van de Berg Trips gearresteerd werd, om twee jaar lang in Maastricht gevangen te worden gezet.⁹⁶ Hoewel er tussen beide heren nog tot 1722 over de rechten in Eys geprocedeerd werd, betekende dit het feitelijk einde van de pretenties van de heer van Neerlinteren. Zijn erfgenamen zouden in 1722 na een conflict, dat bijna zestig jaar lang had geduurd, genoeg moeten nemen met een afkoopsom van 66.000 gulden.⁹⁷ De verkoop van de goederen aan Van Waldeck veranderde de toestand in Eys radicaal. Er was een einde gekomen aan een overheersing door één familie, die bijna 250 jaar had geduurd. De Van Ghoirs hadden de

⁹⁶ Mosmans, Heren van Wittem, o.c. p. 111.

⁹⁷ R.A.L., Archief Eys 1025.

hoeven Eys en Eyserhof van 1456 tot het eind van de 16e eeuw als een familiebedrijf geëxploiteerd, waarbij landuitbating en bestuur in handen van leden van dezelfde familie hadden gelegen. De leden van de familie Van Breyll hadden een uiterst ongelukkige poging gedaan uit Eys een dwergstaatje te maken en als adellijke grootgrondbezitters in Aken te gaan leven van de opbrengsten van hun hoeven, die door allerlei pachters werden uitgebaat. Zowel de familie Van Breyll als de goederen in Eys waren door deze overdreven levenswijze geruïneerd. Van Waldeck begon nu het bedrijf streng zakelijk op te zetten. Hij ging weldra over tot aanzienlijke investeringen om de vervallen bezittingen in moderne bedrijven te herscheppen. In 1695 liet Van Waldeck de hofstede op de Eyserhof volledig vernieuwen. Hij liet een boerderij bouwen, bestaande uit een woonhuis, dat twee verdiepingen hoog werd en volledig onderkelderd met een vloeroppervlak van 32 bij 40 voet, ongeveer 109 m².⁹⁸ Aan het woongedeelte vast kwam een poortgebouw ter breedte van 3,80 meter en daarnaast een stal van 36 voet d.w.z. ruim 10,50 meter lengte. De totale gevellengte kwam daarmee op zesentwintig meter. Achter de nieuwbouw kwam links een schaapsstal en rechts een grote schuur.

De boerderij werd opgetrokken in Kunradersteen, die in een eigen groeve in de omgeving van Ubachsberg gewonnen werd, daarnaast werden nog een kleine hoeveelheid Vaalser steen, twee vrachten poortstenen en voor de kelder 225 mergelblokken gebruikt. Alleen de stenen kostten bijna 1000 gulden, waarvan niet minder dan zeshonderd gulden nodig waren voor de vracht. De overige materialen – kalk, hout, ijzer en schoven voor het dak – vergden 879 gulden en 5 stuivers, waarvan opnieuw het grootste deel vrachtkosten, omdat het eikenhout gratis uit het bos van de heer kon worden betrokken. Er werd anderhalf jaar gewerkt, waarvoor 1718 gulden en 14 stuivers werkloon nodig was. De totale kosten beliepen derhalve ruim 3300 gulden.⁹⁹ De verbetering van het bedrijf maakte een verhoging van de pacht som tot 1600 gulden mogelijk. De waarde van het bedrijf Eyserhof kan men nu schatten op ongeveer 53.000 gulden.¹⁰⁰ Er vond vermoedelijk geen reconstructie van de bedrijfsvoering plaats. Een opmeting van 1777 maakt immers duidelijk, dat het aandeel van de veeteelt gering gebleven was. Op het einde van de 18e

⁹⁸ Een voet is ongeveer 29,2 cm.

⁹⁹ R.A.L., Archief Eys 1025, Schepenboek.

¹⁰⁰ De totale investering in de goederen en Eys beliep rond 90.000 gulden. De opbrengst 2.723 gulden, wat neerkomt op een rendement van 3%.

eeuw omvatte het bedrijf 102 bunder, waarvan 85 bunder (= 71,4 ha.) bouwlanden en 17 bunder (= 14,3 ha.) beemden, wat neerkomt op een gebruik van 17% van de grond ten behoeve van het vee. Vergeleken met het bedrijf van Hemmema in Friesland, dat ruim 66% weiland omvatte¹⁰¹ en het bedrijf op de Louwberg bij Maastricht met 25% weiland,¹⁰² bleef het aandeel van de veeteelt in Eys gering, zodat men niet tot een sterke intensivering van de landbouw kon overgaan. De pachtprizen tonen duidelijk aan, dat men tot zeer laat in de 18e eeuw geen sterk stijgende opbrengst op de Eyserhof heeft gekend. Ondanks een beginnende prijsstijging van granen beliep de pacht in 1774 nog slechts 1660 gulden. Pas in 1787 werd zij verhoogd tot 2000 gulden,¹⁰³ een groei die waarschijnlijk slechts ten dele door de stijging van de graanprijzen verklaard kan worden. De prijsindex voor granen beliep in Maastricht in die jaren 108 op basis van 1680-1699 = 100.¹⁰⁴ Men mag derhalve aannemen, dat omstreeks 1780 ook in Eys een zekere ontwikkeling van de landbouw plaatsvond, die tot een produktiviteitsstijging van tenminste 15% in hoogstens 15 jaar leidde. Dat houdt in, dat vergeleken met de omgeving van Maastricht pas zeer laat een groei van de opbrengst van de graanproduktie van meer dan 1% werd bereikt.¹⁰⁵ De kosten van de landuitbating bleven inmiddels buitengewoon hoog. Volgens de volkstelling van 1797 had men op de Eyserhof niet minder dan 11 knechten en 2 meiden, d.w.z. een man personeel per 6,5 ha. grond!¹⁰⁶ Het hoge aantal personeelsleden weerspiegelt stellig de grote moeilijkheden bij de bewerking van de zware bodem. Zij leidde tegelijk tot een geringe arbeidsproduktiviteit en een trage stijging van de produktie. Het bezit van de Eyserhof was daardoor voor de eigenaar weinig aantrekkelijk. Hij ontving immers nauwelijks 20 gulden per ha. grond, terwijl zijn collega Hesselt van Dinther in Bemelen in dezelfde tijd ongeveer 40 gulden per ha. ontving.¹⁰⁷ Het is daarom alleszins verwonderlijk, dat men zich nog zozeer inspande om de Eyserhof op hoger plan te brengen.

¹⁰¹ Slicher van Bath, o.c. p. 81.

¹⁰² Jansen, Landbouw rond Maastricht, o.c. p. 15.

¹⁰³ R.A.L., Archief Eys 1028.

¹⁰⁴ Jansen o.c. p. 73.

¹⁰⁵ Vgl. Jansen, o.c. p. 73 e.v. en J. Ruwet, *Mésure de la production agricole sous l'ancien régime*, in *Annales E.S.C.* 1964, p. 633-6.

¹⁰⁶ R.A.L., F.A. 1062.

¹⁰⁷ Zie hierachter, pag. 88.

2. *De hoeven Goedenraad en Vogelzang*

Deze beide hoeven onder het gehucht Overeys schijnen aanvankelijk een eenheid gevormd te hebben op ongeveer dezelfde wijze als de hof Eys en de Eyserhof. In de 14e en 15e eeuw sprak men van de burcht of het blokhuis Goudenraedt of Goedenroide, in het bezit van een neventak van het huis Moelrepas, dat uit Rimburch stamde.¹⁰⁸ Met de versterking Goedenraad was in 1412 een bedrijf van 27 bunder land verbonden, dat wel geïdentificeerd moest worden als de hoeve Vogelzang.¹⁰⁹ Nog in 1480 sprak men van Goedenraad en Vogelzang als cijnsvrije lenen, die rechtstreeks door de heren van Valkenbrug in leen uitgegeven werden.¹¹⁰ De aanvankelijk overheersende rol van Goedenraad kwam in de 16e eeuw nog tot uitdrukking door het gebruik van de term 'De hof van Overeys', waarmee men steeds deze hoeve bedoelde.

Op het einde van de 15e eeuw of in het begin van de 16e eeuw kwamen de eigenaars van Goedenraad in financiële moeilijkheden. Zij gingen een lening aan van 340 goudgulden tegen een rente van 5% bij de heren van Eys.¹¹¹ Zij zagen geen kans deze schuld af te lossen en moesten zelfs in 1567 een nieuwe, zeer zware lening van 8000 gld Brabants aangaan bij Leonard van Meren in Nijswiller, waarvoor de goederen in Eys als onderpand gesteld werden.¹¹² Inmiddels had men al enige goederen moeten vervreemden en overdragen aan de heer van Eys, met name de banmolen en het wijnhuis, dat tengevolge van de teruggang in de wijnbouw¹¹³ sinds het begin van de 16e eeuw als brouwerij in gebruik was.

Gedurende de tachtigjarige oorlog vernemen wij niets over de beide hoeven. In 1660 blijkt de eigendom van beide bedrijven niet meer in één hand. Ook zijn zij niet meer in bezit van landadel. Evenals Eys en de Eyserhof zijn Goedenraad en Vogelzang nu eigendom van overheidsdienaren. Op Goedenraad huist de raadshere De Beyens; op Vogelzang de overste Lucaert. Deze heren waren zwagers, zodat de

¹⁰⁸ H. Hanssen, *Die Rimburch, Aachen 1912* p. 86. R.A.L., Archief Eys, charters, doos 4, no. 55.

¹⁰⁹ J. Habets, *De lenen van Valkenburgh*, in P.S.A.H.L., deel 22, 1885, p. 261.

¹¹⁰ R.A.L., Archief Eys 1025.

¹¹¹ R.A.L., Archief Eys 1032, acte van huwelijksvoorwaarden tussen Johan van Ghoir en Anna de Merode.

¹¹² R.A.L., Archief Eys 1032.

¹¹³ R. van Uytven, *De ondergang van de wijnteelt in de Nederlanden*, in *Spiegel Historicael*, Jrg. I, p. 52-59.

mogelijkheid bestaat, dat een splitsing van het bezit pas plaats vond, nadat beide hoeven een tijdlang eigendom van de familie De Beyens waren geweest.¹¹⁴ In 1663 werd overste Lucaert schout van Eys. Hij stelde een nieuw bunderboek op voor de verdeling van de grondlasten over de 95 eigenaren, waarin hij tot ergernis van zijn dorpsgenoten de hoeven Vogelzang en Goedenraad aansloeg voor 60 bunder. De ingezetenen meenden, dat Lucaert voor de bedrijven van zijn familie alleen het bouwland had berekend en de driessen en weiden buiten beschouwing had gelaten.¹¹⁵

Van deze weidegronden dient men zich geen overdreven voorstelling te vormen. De veebezetting was zowel op Goedenraad als op Vogelzang gering. De veetelling van 1679 geeft slechts het volgend aantal stuks vee op.

Tabel XI: Veebezetting op de hoeven Goedenraad en Vogelzang in 1679.¹¹⁶

	Goedenraad	Vogelzang	Eyserhof
Grootte van het bedrijf in ha.	25	25	85
Aantal paarden	3	2	6
koeien	4	3	10
runderen	2	2	4
varkens	3	4	6
schapen	25	—	60
lammeren	—	—	20

De veebezetting met grootvee was derhalve op Goedenraad iets beter dan op de Eyserhof. Om de onderlinge verhouding enigszins te kunnen meten, willen wij elk stuk vee uitdrukken in een vergelijkbare maat, die wij vee-eenheden zouden willen noemen, aan te duiden als VE. Voor de berekening stellen wij een paard op 4 VE, een koe op 2 VE, een rund op 1 VE, een varken op 0,2 VE, een schaap op 0,1 VE en een lam op 0,05 VE.¹¹⁷ Uiteraard is dit geen exacte meting, maar slechts een methode om een benaderende vergelijking van het veebestand mogelijk te maken. De verhouding stemt wel ongeveer overeen met de fiscale

¹¹⁴ R.A.L., Archief Eys 1038.

¹¹⁵ R.A.L., Archief Eys 1027.

¹¹⁶ R.A.L., Archief Eys 1025.

¹¹⁷ R.A.L., Archief Eys 1027, Schepenboek.

waarde van elk dier in deze tijd, alsmede met de hoeveelheid grond, die destijds voor de voeding van elk beest nodig was. Dat betekent, dat op Goedenraad 25,1 VE aanwezig waren, ofwel 1,0 VE/ha. Op Vogelzang had men 16,8 VE ofwel 0,67 VE/ha en op de Eyserhof 56,2 VE ofwel 0,66 VE/ha. De veebezetting op Goedenraad was dus 50% hoger als op de beide andere hoeven. De hogere veebezetting op Goedenraad correspondeert vrij nauwkeurig met de pachtopbrengst van de boerderij in deze tijd. Op Eyserhof bedroeg immers rond 1690 de pacht 1000 gulden, ofwel 11,76 gulden per ha. Op Goedenraad werd de pacht in 1689 bepaald op 424 gulden per jaar, ofwel 16,96 gulden per ha. Men nam in deze dagen kennelijk aan, dat de opbrengst van Goedenraad per ha 45% hoger kon zijn dan op de Eyserhof.¹⁰⁶ Opnieuw wordt daarmee de nauwe samenhang tussen veebezetting en opbrengst geaccentueerd. De landuitbating werd bepaald door de beschikbare hoeveelheid mest en die was ten enen male afhankelijk van het aantal stuks vee, dat men hield. Om de indruk van enige intensiviteit in de landuitbating in Eys meteen te relativeren, willen wij aan de hand van een vergelijking met situaties in Twente, Friesland en het land van Herve duidelijk maken, hoe laag de veebezetting in onze streek wel was.

Het aantal paarden per ha. bedroeg op de hoeven in Eys 1 op 10 ha. bouwland. In Friesland was dat in 1571 al 1 paard per 2,125 ha. akkerland. In Overijssel had men in de 17e eeuw vaak zelfs een paard op elke ha. bouwland. Waar de cijfers ongunstig waren, zoals in de richteramten Kedingen en Ootmarsum, bedroegen die cijfers 1 op 2,24 en 1 op 2,04.¹¹⁸ Per 100 ha cultuurgrond waren er op het platteland van Overijssel nog altijd 39 paarden. Zelfs in het typische veeteeltgebied in Salland trof men nog ruim 2 paarden per 10 ha. cultuurgrond aan.

Het aantal koeien op de hoeven in Eys is vergeleken met het aantal paarden eveneens buitengewoon laag. In Oost-Engeland bedroeg de verhouding koeien-paarden in 1086 al 1:3,4; in Friesland in 1570-1571 ongeveer 1:4; in Overijssel beliep zij in 1602 en 1812 resp. 1:4,7 en 1:5,1. In Eys was dat 1:1,5! Dat betekent, dat men per 100 ha. cultuurgrond in Eys nauwelijks 10% van de koeien hield, die men op eenzelfde oppervlakte in Overijssel aanhield.¹¹⁹ Het percentage jongvee was daarentegen zeer hoog: 32% van de rundveestapel bestond immers

¹¹⁸ B. H. Slicher van Bath, Een fries landbouwbedrijf, o.c. p. 100 en dez., Een samenleving onder spanning, Assen 1957, p. 535.

¹¹⁹ Slicher van Bath, Een fries landbouwbedrijf, o.c. p. 100.

uit runderen. Dat komt bijna overeen met de typische veeteeltgebieden in Salland en Vollenhove, waar men vergelijkbare waarden vindt van 35,4% en 31,6%.¹²⁰ Dit kan duiden op een groot gebrek aan wintervoer, waardoor men genoodzaakt was aan het einde van elk oogstseizoen een groot aantal jonge runderen te slachten, waarna men in het voorjaar de veestapel met jong mestvee weer op peil bracht. De varkensstapel was weer betrekkelijk gering, hoewel de verhoudingen hier minder ongunstig lagen dan bij de rundveestapel. Er waren op de hoeven in Eys per 100 ha. cultuurgrond 11,5 varkens tegen 33 op het Overijsselse platteland, met maxima van 65 en een minimum van 13 in het veeteeltgebied van Salland.¹²¹

Deze ongunstige veebezetting valt temeer op, omdat het gebied rond Eys ruimtelijk tamelijk nauw aansluit bij het typische veeteeltgebied van het land van Herve. Zo waren er in het nabijgelegen Gemmenich rond 1770 niet minder dan 61 runderen per 100 ha. cultuurgrond. In Teuven, dat sterker dan de rest van dat gebied op de akkerbouw was gericht, waren er toch nog 42 runderen per 100 ha. bouwland,¹²² nog altijd drie maal zoveel als op de hoeven van Eys. De zeer geringe veebezetting in Eys was er wel de oorzaak van, dat de landbouw op primitieve wijze moest worden bedreven. Zelfs de kleine boeren, die gemiddeld veel meer vee aanhielden (1,5 vee/ha) moesten tot diep in de 18e eeuw het drieslagstelsel vrij nauwkeurig volgen. Omwille van de traditie en omdat men de betere exploitatietechnieken niet kende, werd die primitieve vorm van landuitbating ook volgehouden, wanneer dat niet noodzakelijk was. Een kleine boer met 700 kleine roeden eigen land (1,1 ha.) en een veestapel, bestaande uit een hengst, een merrie, een veulen, een koe, een rund en een geit (12 vee/ha!) liet in 1754 nog 30% van zijn grond braak liggen!¹²³

Op Goedenraad en Vogelzang verbeterde er in de 18e eeuw weinig. De eigenaars spanden zich wel in om de belastingdruk te verlagen door de belastingen meer te spreiden en zo mogelijk af te wentelen op de kleine boeren. In 1726 werden beide hoeven door de erven de Beyens en Lucaert voor een zeer lage som verkocht aan de familie De Bodde van Wachtendonck de Heuldonk, wier enige prestatie er in

¹²⁰ Slicher van Bath, Een samenleving onder spanning, o.c. p. 508.

¹²¹ t.a.p., p. 541.

¹²² J. Ruwet, L'agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'ancien régime, Paris 1943, p. 63 en 163.

¹²³ R.A.L., Archief Eys 1027, Schepenboek.

bestond, dat zij na lange strijd met het kapittel van St. Paul te Luik de tienden wisten te reduceren.

3. *Trintelerhof*

In het gehucht Trintelen lag een volgende grote hoeve, die volgens een opgave van 1504 negenendertig bunder (32,7 ha.) groot was, waarvan 5 bunder rondom de boerderij lag.¹²⁴ In 1756 waren de percelen rondom de hoeve zelf echter nog slechts iets meer dan 3 bunder groot. De oppervlakte, die tot het bedrijf behoorde, schijnt trouwens nogal te hebben gevarieerd. In 1663 mat de Trintelerhof ongeveer 29,4 ha., maar tien jaar later bleek men 8 bunder te hebben verkocht. In 1776 waren nog slechts 17,6 ha. overgebleven. Daarna werd echter weer grond aangekocht, zodat Trintelerhof in 1787 met 28,6 ha. weer bijna zijn oude omvang had herkregen. Een zekere mate van bedrijfscontinuïteit bleef echter aanwezig.¹²⁵ Percelen, gelegen op de 'Horens', langs het 'Ackervoetpad', in de 'Wockelder' en aan de 'Kromhagerweg' komen in elke beschrijving voor en bleven dus bijna 300 jaar lang tot het bedrijf behoren. Een wisseling in bedrijfsgrootte schijnt overigens in Zuid-Limburg in de 17e en 18e eeuw frequent te zijn voorgekomen. Men treft hetzelfde verschijnsel aan op tenminste twee andere hoeven in Eys, terwijl een drietal grote bedrijven er reeds voor 1663 volledig verdeeld waren.¹²⁶ Een vluchtige analyse van de leggers van de grondeigendom in Margraten, die van 1650 tot 1795 bewaard bleven, leerde, dat ook daar grote schommelingen in de omvang van het grondbezit en de bedrijfsgrootte voorkwamen.¹²⁷ Precies zoals Goedenraad en Vogelzang bleek ook Trintelerhof in de loop van de 16e eeuw te klein om het bedrijf zonder financiële moeilijkheden te kunnen exploiteren. In 1558 sloot de eigenaar Herman van Bree een lening van 500 bescheiden Karolusguldens bij zijn leenheer, de heer van Eys. De financiële perikelen waren nog van tijdelijke aard en weldra waren de Van Bree's de moeilijkheden te boven gekomen en hadden zij hun grondbezit in Trintelen zelfs uitgebreid. Bij een vererving werd het bedrijf echter onder de kinderen verdeeld. Pas in het midden van de 17e eeuw kwamen de telgen uit het geslacht Van Bree in ernstige financiële moeilijkheden, omdat men kort achtereen

¹²⁴ R.A.L., Archief Eys, 1032 C - akte no. 36.

¹²⁵ R.A.L., Archief Eys, Overdrachten, d.d. 11 dec. 1787.

¹²⁶ cfr. hierachter pag. 62-63.

¹²⁷ G. A. Margraten, Oud Archief no. 123-131.

aan Spaanse, Staatse, Duitse, Franse, Littauwse en Engelse legerbenden oorlogsschatting had moeten betalen. In 1661 had Herman Van Bree een schuld van 400 gulden bij de heer van Eys, Wynand van Breyll.¹²⁸ Twee jaar later was zijn credietwaardigheid zo gering, dat hij land moest verpanden om aan honderd gulden te komen.¹²⁹ In 1669 faillieerde van Breyll; om zijn schulden te kunnen betalen werd de Trintelerhof verkocht. De hoeve kwam nu in handen van een welvarend burger, in dit geval de Luikse oud-burgemeester J. P. van Schell. Daarmee was het vierde grote bedrijf in Eys overgegaan van feodale leenmannen in handen van rijke burgers, die in staat waren de exploitatie van het bedrijf op rationele wijze te voeren.

Van Schell begon onmiddellijk orde op zaken te stellen. Hij had van het St. Lambertuskapittel te Luik de heffing der tienden overgenomen, maar werd gewaar, dat deze tienden gedurende de tachtigjarige oorlog geruime tijd niet meer geheven waren. De boeren deden, alsof de tiendrechten geheel vervallen waren. Van Schell nam met hun verklaringen echter geen genoegen en riep een Spaans detachement te hulp om de betaling af te dwingen. Ter voorkoming van een langdurig proces deden beide partijen echter water in de wijn: men kwam overeen, dat de tienden afgekocht zouden worden tegen betaling van 14 pattacons (56 Brabantse guldens) per jaar.¹³⁰

Aanvankelijk gingen de Van Schell's niet over tot verbetering van de landbouw. In 1674 waren op het 27 bunder grote bedrijf aanwezig twee paarden, een koe, twee runderen, zes varkens en 25 schapen,¹³¹ dat wil zeggen 0,69 ve/ha. De veebezetting stemde daarmee ongeveer overeen met die op de Eysershof en op Vogelzang. In de eerste dertig jaren, dat de Van Schells de hoeve in bezit hadden, schijnt de veebezetting niet te zijn toegenomen. De totale opbrengst van de beesten-schat in Eys liep tussen 1674 en 1704 met bijna 8% terug van 250 Brabantse guldens tot 230 gulden en zeven stuivers. Er is geen aanwijzing, dat de vermindering van de totale veestapel het gevolg was van een uitbreiding van de veestapel op de grote pachtbedrijven en een inkrimping van het veebezit bij de keuters. Immers van de 30 kleinere grondeigenaren, die in Trintelen woonachtig waren, hadden er in beide jaren zes een paard.¹³²

¹²⁸ R.A.L., Archief Eys 1026, Schepenboek.

¹²⁹ R.A.L., Archief Eys 1025, Schepenboek.

¹³⁰ R.A.L., Archief Eys 1026, Schepenboek.

¹³¹ R.A.L., Archief Eys 1025, Schepenboek.

¹³² R.A.L., Archief Eys 1026, Schepenboek.

Pas vanaf 1720 gingen de nieuwe eigenaren zich kennelijk meer intensief met de landbouw op de Trintelerhof bemoeien. Speciaal trachtten zij voorwaarden te scheppen voor het houden van een grotere veestapel. In 1739 werd een nieuwe schuur en stal gebouwd, waardoor er onder meer ruimte kwam voor zes paarden. In 1721 werd het woonhuis vernieuwd en in 1741 werd een nieuwe varkensstal gebouwd. Nog vóór 1756 werd een deel van de akkers rondom het huis omgezet in weiland. De oppervlakte van de nieuwe weide bedroeg ongeveer 1 ha.; de beschikbare hoeveelheid weiland werd daardoor met 130% uitgebreid. Vanaf 1703 ging men op sommige percelen klaver verbouwen, om wat meer wintervoer voor het vee te krijgen.¹³³ In 1756 werd de Trintelerhof door de Van Schell's weer afgestoten. Zij kwam nu in het bezit van een telg uit het geslacht Olieslagers, dat in Maastricht vele malen burgemeestersposten had bezet. De familie Olieslagers bezat nog een andere hoeve onder Eys, de hoeve Holland, alsmede onder Itteren de grote boerderij Meerssenhoven.¹³⁴ Ook Olieslagers schijnt echter over het rendement van Trintelerhof niet erg tevreden te zijn geweest. In 1789 verkocht hij de hoeve aan de schoonzoon van zijn pachter, een zekere Andreas Bosch, die echter de koopsom van 23.500 gulden niet kon voldoen en op onderpand van zijn bezittingen in Simpelveld de gehele som bij de verkoper leende tegen 3,5% rente. Voor Olieslagers betekende dat, dat hij voortaan een vast inkomen had van zijn investeringen onder Eys en niet meer deelde in enig risico. De eigendom was daartoe omgezet in een hypothecair crediet. In 1797 bewerkte Bosch de hoeve nog steeds met twee broers, een zwager en een knecht. Voor het huishouden had hij nog een 18-jarige dienstbode, wat voor een bedrijf van nog geen 30 ha. een zeer hoog personeelsbestand was.

De verkoop van Trintelerhof aan Bosch schijnt min of meer fictief geweest te zijn. Het was meer een garantie voor continue inkomsten voor Olieslagers, dan een feitelijke overdracht van eigendomsrechten. Omdat Bosch de koopsom niet kon betalen, verviel de eigendom later weer aan de erven Olieslagers, wier nazaten bij de opstelling van het kadaster in 1830 weer als eigenaars aangemerkt werden.¹³⁵ Graaf Malet de Campagne, die door zijn huwelijk met een dochter uit het geslacht Olieslagers de hoeve verkregen had, verkocht haar in 1842 aan Jhr. P. A. Kerens, die het bezit in 1862 overliet aan de echtgenoot

¹³³ R.A.L., Archief Eys, Overdrachten 11 dec. 1787.

¹³⁴ R.A.L., Notariële Archieven, archief Notaris A. Ruyters te Maastricht, 1756.

¹³⁵ Mosmans, De heren van Wittem, o.c. p. 75.

van zijn dochter, baron de Crassier. Kerens en de Crassiers hebben het grondbezit van Trintelerhof gedurende de 19e eeuw uitgebreid tot 53 ha. In 1936 werd door ruiling en verkoop van gronden de omvang van de hoeve teruggebracht tot 42 ha.

4. *De overige hoeven te Eys*

Behalve de hierboven beschreven hoeven Eyserhof, Goedenraad, Vogelzang en Trintelerhof, lagen er in de 16e eeuw nog vijf andere grote hoeven in Eys, waarover minder bekend is dan de genoemde bedrijven.

Vooreerst was er de *Hollandhof*, gelegen in het centrum van Eys, die in 1505 in het bezit was van de familie Holland. In de loop van de 16e en 17e eeuw schijnt deze hof onder meerdere erfgenamen verdeeld te zijn. De omvang verminderde daardoor van 44 bunder in 1504 tot 11 bunder in 1663. Omstreeks dat jaar ging de Hollandhof in eigendom over aan Jan Pieter van Schell, die later ook de Trintelerhof zou aankopen. Schell schijnt het bedrijf vrijwel onmiddellijk te hebben uitgebreid, waardoor het in 1673 weer 26 bunder omvatte. Van Schell vond een pachter, die het bedrijf behoorlijk exploiteerde en die voor een betrekkelijk hoge veebezetting zorg droeg. In 1674 waren er op Hollandhof drie paarden, vijf koeien, drie runderen en vijf varkens, d.w.z. 1,15 VE/ha., nog iets meer dan op Goedenraad en ruim boven het gemiddelde op de grote bedrijven in Eys. In het midden van de 18e eeuw ging de Hollandhof samen met de Trintelerhof over aan de familie Olieslagers, die het bedrijf tussen 1776 en 1787 met 19 bunder hebben uitgebreid tot 39,8 ha.¹³⁶ In dat laatste jaar werd de hoeve verkocht aan een zekere Quirinus Bosch, die gehuwd was met Elisabeth Dobbstein.¹³⁷ Men mag aannemen, dat Quirinus Bosch een verwant was van Andreas Bosch, de koper van Trintelerhof, omdat de verkoop van beide hoeven in dezelfde akte werd beschreven. Bosch kreeg de Hollandhof, op dat moment groot 47 bunder en 8 grote roeden, voor 30.500 gulden, wat neerkomt op 766 gulden per ha. De waarde per ha. van de uitgestrekte Hollandhof lag daarmee enigszins beneden die van de Trintelerhof, want voor dat laatste bedrijf werd 823 gulden per ha. betaald.

In Overeys, tegenover de hoeve Goedenraad, lag aan de weg tussen Eys en Simpelveld oorspronkelijk nog de *Heuvelhof*. In 1540 had dit

¹³⁶ R.A.L., Archief Eys, no. 1021.

¹³⁷ R.A.L., Notariële Archieven, Notaris A. Ruyters, acte d.d. 11 dec. 1787.

bedrijf een omvang van dertig bunders (25,2 ha.). Omstreeks het midden van de 17e eeuw schijnt de Heuvelhof voor de eerste maal verdeeld te zijn, want in 1663 was zij nog slechts 15 bunder groot. De toenmalige eigenaar slaagde er echter in het bedrijf weer enigszins te doen aangroeien, zodat het in 1673 weer een afmeting had van 20 bunder (16,8 ha.). In tegenstelling tot de andere grote hoeven bleef de Heuvelhof in de tweede helft van het 17e eeuw in het bezit van een en dezelfde familie, hetgeen wellicht als gevolg van opeenvolgende verervingen de oorzaak is geweest van een toenemend verval. In 1734 was de omvang van het bedrijf tot 3 bunders gereduceerd en hadden de gebouwen nog slechts een waarde van 112 gulden. Op 18 juni van dat jaar werd dit schamele restant nog eens verdeeld onder vier kinderen.

Tenslotte kwamen in Eys in 1504 nog drie andere betrekkelijk grote hoeven voor. De gebroeders (?) Schieffer bezaten elk een hoeve van 37 bunder. Men mag aannemen, dat het hier om een oorspronkelijk zeer groot bedrijf ging, dat kort tevoren voor de eerste maal gesplitst werd. De twee betrekkelijk omvangrijke restanten van deze hoeve werden in de volgende anderhalve eeuw zover verdeeld, dat de Schieffers toen – in 1663 – niet eens meer in de opsomming der hoeven zijn terug te vinden. Hetzelfde was het geval met de 28 bunder grote hoeve van Heyn Knauff. Ook dit bedrijf verviel volledig en komt niet meer in het overzicht voor. Het is mogelijk, dat restanten van deze hoeven later geïntegreerd zijn in grote bedrijven, die hun hoofdzetel buiten Eys hadden. De Heimelhof bezat er 29 bunder, Bulcom, dat ten oosten van Goedenraad onder Sempelveld lag, was er met 11 bunder vertegenwoordigd, de hoeven Schoilsberg en Holzet onder Nyswiller gelegen paraisseren elk met 4 bunder, de Groenenhof met 9 bunder en Veershoven met een bunder. Het is niet duidelijk, wanneer en van wie zij hun grondbezit in Eys hebben verworven.

5. *Conclusie*

Uit het voorgaande kwam telkens weer naar voren, dat in de loop van de 17e eeuw de oude, min of meer feodaal denkende grootgrondbezitters hun positie moesten opgeven en hun goederen verkochten aan burgers, die in handel of bestuur carrière hadden gemaakt. Dit verschijnsel is niet nieuw en zeker geen Limburgs unicum. Er is herhaaldelijk op gewezen, dat de burgerij ook in de 14e en 16e eeuw be-

langstelling voor de landbouw aan de dag legde.¹³⁸ Wij willen ons hier echter beperken tot de 17e eeuw, toen onder meer ook rond de steden in West- en Zuid-Duitsland vele burgers 'Rittergüter' opkochten.¹³⁹ Ook in Engeland zag men toen een uittocht van burgers en kooplieden naar het platteland. Vooral in de loop van de 18e eeuw nam er het aantal landeigenaren toe, die hun fortuin in handel en bestuur gemaakt hadden.¹⁴⁰ In bepaalde delen van Frankrijk deed zich dezelfde verandering voor. In Beauvaisis kochten reeds in de 16e eeuw burgers adellijke goederen en landerijen op. Vanaf het midden van de 17e eeuw nam hun aantal toe en trof men onder hen in toenemende mate magistraats-personen aan.¹⁴¹

Deze belangstelling van de burgerij voor landbezit is gemakkelijk te verklaren uit het economisch voordeel, dat zulk landbezit bood. Handel en industrie schiepen grote risico's en de tijdgenoten was het reeds duidelijk, dat de meeste mensen daarom geneigd waren hun kapitalen liever te besteden in verbetering en ontginning van land dan ze te beleggen in industrie of buitenlandse handel, indien de te verwachten opbrengst ongeveer gelijk lag.¹⁴² Bovendien bood het landbezit sociale voordelen, omdat het aanzien van de burger door de aankoop van een hoeve aanzienlijk steeg. Er is nog een ander aspekt, dat in dit verband aandacht verdient, samenhangend nl. met de korte levensduur in de 18e eeuw en het grote risico na een kort ziekbed te sterven. Vele handelshuizen leden grote verliezen als een weduwe of een dochter plotseling de zaken moest overnemen. Landbezit betekende een zekere weerstand tegen dergelijke calamiteiten en kon als een soort levensverzekering worden beschouwd, of zoals de literator Dr. Johnson in 1780 zeer duidelijk zei: 'Lands are fitter for daughters than trade'.¹⁴³

Intussen verdween echter de groep feodale grootgrondbezitters, die voor en na door geldnood gedwongen waren hun goederen te verkopen. Men heeft zich vaker afgevraagd, wat daarvan de oorzaak is geweest en daarbij regelmatig de nadruk gelegd op de monetaire

¹³⁸ M. Dobb, *Studies in the development of Capitalism*, London 1967 (rev.ed.), p. 106-108 en 187. E. le Roy Ladurie, *Les paysans de Lanquedoc*, Paris 1966, p. 309-313.

¹³⁹ W. H. Bruford, *Germany in the Eighteenth Century*, Cambridge 1965, p. 107.

¹⁴⁰ T. S. Ashton, *An Economic History of England, The 18th Century*, London^o 1966, p. 34.

¹⁴¹ P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, Paris 1960, p. 215-217.

¹⁴² Adam Smith, *The Wealth of Nations*, Cannon Ed. London 1961, vol 1 p. 403.

¹⁴³ gec. door P. Matthias, *The first industrial nation*, London 1969, p. 54.

problemen van de 16e eeuw.¹⁴⁴ Hoewel zulke moeilijkheden ook aan deze groep niet geheel voorbij zijn gegaan, verklaart dat nauwelijks, hoe een eeuw later de grondheren in Eys in een financieel debacle verwickeld raakten. Men dient daarom naar andere oorzaken te zoeken en met name te wijzen op de grote kosten voor de landadel, die de talloze oorlogen van de 17e eeuw met zich meebrachten. Wij zagen, dat dit aspect inderdaad een rol speelde bij de eigenaar van de Eysershof, die tegelijk leenheer van Eys was en zich diep in de schulden stak om plunderingen in zijn heerlijkheid af te kopen. Maar verreweg de belangrijkste oorzaak van de ondergang der oude grootgrondbezitters moet wel in hun levensstijl hebben gelegen. Door de ondergang van het feodalisme hadden vele maatschappelijke functies van de landadel aan betekenis verloren, waardoor zij zich nauwelijks meer met hun heerlijkheid bemoeiden.¹⁴⁵ De grondheren van Eys trokken zich in vele gevallen terug in hun woonhuis in Aken.

Het was ver beneden hun stand om zich met economische aangelegenheden in te laten. 'S'abaisser a des détails matériels ne venait pas a l'esprit de personnages pour qui l'argent ne sembla souvent fait que pour être dépensé et dépensé que pour paraître', meent Goubert.¹⁴⁶ De overgang van de grote bedrijven in handen van rijk geworden burgers had ingrijpende economische en sociale veranderingen tot gevolg, hoewel deze wijzigingen voorlopig nog op betrekkelijk milde wijze in het dagelijks leven tot uiting kwamen. Op langere termijn droegen zij er echter belangrijk toe bij tot het scheppen van voorwaarden voor een totale verandering van de sociaal-economische structuur.

Op economisch gebied dienen allereerst genoemd te worden de vrij grote investeringen van de nieuwe bezitters in hun pas verworven eigendom. Zij braken bijna allen de oude, vervallen hoeve af en vervingen deze door moderne bedrijfsgebouwen; met name werden de stallen en schuren belangrijk uitgebreid. In een enkel geval werd zelfs een deel van de bouwgrond omgezet in weiland en werd door klaver-teelt een ander deel van die bouwgrond tijdelijk ter beschikking van de veeteelt gesteld. Daarmee werd een belangrijke bijdrage geleverd tot vergroting van de veestapel in een streek, die in 1674, toen de activiteit van de nieuwe landheren juist begonnen was, stellig tot de

¹⁴⁴ Zo vooral H. Hauser, *La prépondérance espagnole 1559-1660*, *Peuples et Civilisations* vol IX, Paris 1933.

¹⁴⁵ Cfr. Ch. Wilson, *England's Apprenticeship*, London 1965, p. 8.

¹⁴⁶ Goubert, o.c. p. 220.

primitiefste landbouwgebieden van Nederland behoorde. Dat houdt niet in, dat de nieuwe bezitters in Eys het initiatief namen tot een werkelijk totale landbouwvernieuwing en vergeleken zouden mogen worden met de Walpoles en Townsends in Engeland.¹⁴⁷

De landheren in Eys waren evenals de meeste van hun Engelse collega's renteniers, die hun goederen minder als een produktie-eenheid, dan als een waardevol eigendom zagen.¹⁴⁸ Omdat zij echter gewend waren aandacht te hebben voor kleine winsten en besparingen, brachten zij regelmatig kleine verbeteringen aan om hun inkomen te vergroten en te stabiliseren.¹⁴⁹ Verbetering in produktiemethode en markttafzet waren geen doeleinden op zich, maar middelen om een beter inkomen te verkrijgen. Economisch was vooral van betekenis, dat zij door hun activiteiten een doorbraak forceerden in het starre middeleeuwse landbouwsysteem, waarin de gemene gronden een sleutelpositie innamen, omdat er niet meer vee kon worden gehouden, dan op de gemene weiden kon grazen.¹⁵⁰ Doordat Zuid-Limburg bijna geheel in cultuur was gebracht, waren er slechts weinig woeste gronden en derhalve weinig weidegebieden. Dat verklaart waarom de landbouw in dit gebied zo extensief werd beoefend. Door het aanleggen van huisweiden, de bouw van potstallen, waar het vee met knolgewassen werd gevoederd en de invoering van de klaverteelt, waardoor een deel van de bouwgrond als kunstweide kon worden gebruikt en daardoor ook een kwaliteitsverbetering onderging, wist men thans ondanks het blijvende gebrek aan gemene gronden een uitbreiding van de mestproduktie te bereiken. Heide en bos speelden niet langer een beslissende rol in de ontwikkeling van de landbouw en bepaalden niet langer het niveau van de akkerbouwproduktie. Onbewust hebben de nieuwe grootgrondbezitters door hun streven naar stabilisering van hun inkomen de weg gebaand voor een totale verandering van de agrarische structuur.

De invloed van deze grondeigenaren sorteerde echter op korte termijn nog betrekkelijk weinig effect. Dat kon ook moeilijk anders, omdat men een landbouwbedrijf nu eenmaal niet kan beheren als een fabriek. Door allerlei oorzaken waren aan de rationalisatie van de landbouw

¹⁴⁷ Over de activiteiten van Walpole en Townsend in Norfolk zie Wilson, o.c. p. 247 en 147-151.

¹⁴⁸ H. J. Habakkuk, English landownership, in *Economic History Review* vol x, 1940, p. 1-17; T. Ashton, o.c. p. 34 en P. Matthias, o.c. p. 50-51.

¹⁴⁹ Adam Smith, o.c. p. 410.

¹⁵⁰ E. Roebroek, *Het land van Montfort*, Assen 1967, p. 269-281.

enge grenzen gesteld. Door de grote afstanden en de slechte transportmiddelen was een direkte bemocienis van de grondheer met de landuitbating uitgesloten. Door de sociale verplichtingen, waaraan zij zich hadden te onderwerpen, konden zij trouwens ook zelf niet leven als efficiënt werkende kooplieden, die hun arbeidsterrein naar de landbouw hadden verlegd, zodat de veranderingen zich in een nogal traag tempo voltrokken.¹⁵¹

In sociaal opzicht had de aktiviteit van de grootgrondbezitters belangrijke gevolgen, die echter pas na verloop van een langere tijd duidelijk invloed op het leven van de plattelanders zouden gaan uitoefenen. Men hoede zich ook hier voor overdrijving. In de eerste plaats hadden de grondheren de neiging hun bedrijven te vergroten. Tussen 1673 en 1789 nam de gezamenlijke oppervlakte van de hierboven besproken bedrijven toe met 70 bunder, terwijl in diezelfde periode nog 58 bunder in eigendom kwam van buiten Eys wonende grondheren. Daar stond een verlies van 21 bunder door bedrijfsverdeling van de Heuvelhof tegenover, zodat in totaal 107 bunder land door de grootgrondbezitters werden aangekocht, die voorheen in handen van zelfstandige boeren kan zijn geweest. Daarmee werd 13% van de in exploitatie zijnde oppervlakte van Eys overgedragen aan grootgrondbezitters, die daardoor een gevoelige slag toebrachten aan de agrarische middengroep van zelfstandige boeren. De tellingen demonstrenen steeds sterker het verdwijnen van deze middencategorie; steeds minder land bleef in handen van middelgrote eigengeërfde boeren. Aan dit verschijnsel is speciaal in Engeland grote aandacht gewijd, waarbij men de landadel er herhaaldelijk van beschuldigde de zelfstandige boeren het leven onmogelijk te hebben gemaakt. Thans meent men echter, dat er geen reden is om deze ontwikkeling te dramatiseren en het voor te stellen, alsof de middelgrote boeren door de landheer van have en goed verdreven werden.¹⁵²

Wat deed zich nu in Eys precies voor? Ondanks een krachtige groei van de bevolking, nam het aantal gezinnen, dat leefde van de opbrengst van een eigen landbouwbedrijf, zeer sterk af. Op zichzelf had die ontwikkeling de middengroep niet hoeven te beroeren en had het aantal zelfstandige middelgrote bedrijven evengoed constant kunnen blijven. De vermindering van het aantal keuterijen met niet minder dan 40, had grond genoeg vrijgemaakt, om aan de vraag naar grond van de landheren te voldoen. Wij zagen echter ook, dat de zelfstandige

¹⁵¹ P. Laslett, *The world we have lost*, London 1965, p. 76-78.

¹⁵² Ashton, o.c. p. 36 en Wilson o.c. p. 251-252.

boeren vanaf de 16e eeuw hun bedrijf steeds weer splitsten, doordat zij de nalatenschap onder alle kinderen verdeelden. De groep van middelgrote boeren heeft daardoor meer zelf bijgedragen tot hun eigen ondergang, dan dat ze door de grootgrondbezitters verdreven zijn.

Toch bleef het verdwijnen van de agrarische middengroep uit de dorpsamenleving niet zonder sociale gevolgen. De afstand tussen grote landheren en kleine boeren werd er door verscherpt. In de plaats van een regelmatige verdeling van boerenbedrijven volgens afnemende grootte, ontstond nu een situatie, waar tegenover elkaar stonden een kleine selecte groep van grootgrondbezitters en een massaal plattelandsproletariaat. Dat moest op langere termijn tot sociale spanningen leiden, welke nog verder in de hand werden gewerkt door het gedrag van de landheren zelf. Zij waren geen feodale heren en daardoor nauwelijks doordrongen van de plicht zorg te dragen voor het maatschappelijk welzijn van de plattelandsbevolking. Allerlei ontwikkelingen hadden daartoe bijgedragen. De verplichting tot het verrichten van uitgebreide herendiensten door de bevolking was vrijwel verdwenen. Daarmee was een stuk van de persoonlijke band tussen landheer en dorpsbewoner doorgesneden. Bestuur en rechtspraak waren niet langer een persoonlijke aangelegenheid van de landheer, maar een taak van door de bevolking zelf aangestelde schepenenbanken geworden. 'The fief ... had slowly evolved into freehold', zegt Wilson.¹⁵³ Als deze 18e eeuwse landheren zich toch met bestuurs- en militaire functies bemoeiden, gebeurde dat onder totaal andere omstandigheden dan in de middeleeuwen. Naast grootgrondbezitter waren zij magistraat in een stad of in een geheel ander gebied dan waar hun eigendommen lagen.¹⁵⁴ Dat maakt het begrijpelijk, dat de nieuwe landheren in Eys zich weinig zorgen maakten over de situatie, waarin de bevolking zich bevond. Hun eerste zorg was orde op zaken te stellen en hun inkomsten te fixeren. Kortingen op pacht en vrijstelling van tienden moesten daarvoor wijken. Een hard optreden konden zij echter nog niet lang volhouden. Overste Lucaert moest zich tengevolge van een conflict met de dorpingen spoedig als schout terugtrekken, omdat hij te weinig rekening hield met de belangen van de dorpsbewoners. De opmerking van Dopsch, dat deze ontwikkelingen leidden tot een soort refeodalisering en een toenemende afhankelijkheid van de plattelandsbevolking van de groot-

¹⁵³ Ch. Wilson, o.c. p. 8.

¹⁵⁴ P. Matthias, o.c. p. 158.

grondbezitters, gaat hier derhalve slechts in beperkte mate op.¹⁵⁵ Door deze nieuwe sociale verhoudingen werd weliswaar een grondslag gelegd voor sociale spanningen en tegenstellingen, maar in deze tijd kwam het niet tot een openlijke uitbarsting. De landheren vormden stellig ook nog geen aparte kaste; daarvoor was de differentiatie binnen de groep van grootgrondbezitters te groot.^{155a} Zowel in economisch als in sociaal opzicht werd echter wel de grondslag voor een nieuwe situatie gelegd.

C. HET GASTHUIS TE BEMELLEN

Aan de hand van enige aantekenboeken over de exploitatie van de hoeve het Gasthuis te Bemellen is het mogelijk de bedrijfsvoering aldaar te bestuderen. De betreffende aantekenboeken zijn op een merkwaardige wijze tot stand gekomen.

In 1745 meende de Maastrichtse magistraat en grondbezitter C. Hesselt van Dinther,¹⁵⁶ dat er een einde moest komen aan de chicanes, die de pachters telkens weer maakten op het moment, dat de ene pachter het bedrijf verliet en de andere kwam. Zij maakten dan moeilijkheden over het stro, dat op het bedrijf achter moest blijven, over de landerijen, die met wintergranen waren bezaaid, over het betalen van belastingen, omdat het fiscaal jaar niet samenviel met het pachtjaar, en het ploegen der landerijen, die gereed moesten liggen voor het inzaaien van het zomergewas. Om in het vervolg niet meer met dit soort aangelegenheden te worden geconfronteerd zonder in de gelegenheid te zijn een verantwoorde beslissing te nemen, besloot Hesselt van Dinther vanaf 1745 minutieus de gang van zaken op de bedrijven, die zijn eigendom waren, te gaan opschrijven. Naar het schijnt heeft hij dit goede voornemen tot zijn dood uitgevoerd, hoewel thans nog slechts één aantekenboek, lopende van 1745 tot 1773 is overgebleven.¹⁵⁷ Over een tweede opschrijfboek wordt nog gesproken in enige samenvattende tabellen over de jaren 1782 tot 1791,¹⁵⁸ door de oudste zoon

¹⁵⁵ A. Dopsch, *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft*, Wien 1930, p. 199.

^{155a} t.a.p. p. 51-52.

¹⁵⁶ Carel Gaspar Dominicus Hesselt van Dinther, geboren te Maastricht op 10 november 1716, luitenant-kolonel de infanterie, plaats-majoor te Maastricht. Overleden te Maastricht op 6 april 1793.

¹⁵⁷ S.H.C., *Archief Gasthuis*, no. 1.

¹⁵⁸ S.H.C., *Archief Gasthuis*, no. 2.

van Carel Hesselt van Dinther, Albert Charles,¹⁵⁹ opgesteld ter bepaling van de gemiddelde opbrengst van de familiegoederen gedurende dat tijdvak. Bij de toelichting op de tweede tabel vermeldt de jonge Hesselt van Dinther uitdrukkelijk, dat hij een aantal gegevens ontleende aan het register van zijn vader. Men mag hieruit afleiden, dat er een tweede register, lopende van 1773 tot 1791, heeft bestaan. Het is niet duidelijk, of ook Albert Charles, de nieuwe eigenaar van het Gasthuis, nauwgezet de opbrengsten van het Gasthuis en de andere gronden, die in het bezit van de familie waren, heeft genoteerd. Waarschijnlijk is dat niet het geval geweest, omdat het derde register, dat is overgebleven¹⁶⁰ en dat loopt over de jaren 1825 tot 1829, op een totaal andere wijze is samengesteld. De omvang van het bezit van de familie Hesselt van Dinther omstreeks het midden van de 18e eeuw, kan worden afgeleid uit een inventaris van goederen, kapitalen en renten,¹⁶¹ opgesteld in 1756, kort na de dood van Dorothea Clara van Cruyzt,¹⁶² de moeder van Carel Hesselt van Dinther.

Carel Hesselt van Dinther kreeg in feite drie erfenissen. De eerste in 1739 van zijn grootmoeder, van wie hij ruim 10,5 bunder, of bijna 9,5 ha. grond erfde, gelegen onder Ritsingen bij Tongeren, St. Pieter en Limmel bij Maastricht, Hoesselt bij Bilzen en Rosmeer. Deze percelen bestonden overwegend uit bouwland met slechts een klein perceeltje van nog geen halve bunder weiland te Hoesselt en een halve bunder tuinbouwgrond onder St. Pieter. Daarnaast omvatte het vermogen van zijn grootouders zeventien kapitalen met een gezamenlijke waarde van 14.000 gulden en enkele cijzen en erfrenten. De totale waarde van deze erfenis beliep 25.782 gulden.¹⁶³ Daarnaast kreeg Carel nog de beschikking over de erfenis van zijn vrouw, die ruim 20.000 gulden groot was, waaronder de bruidsschat ter waarde van 9.000 gulden en voor 300 pond sterling aandelen in de Engelse Oost-Indische Compagnie.¹⁶⁴ In 1756 kwam daar nog de erfenis van moederszijde bij,¹⁶⁵ waartoe tamelijk veel grond behoorde, omdat Dorothea

¹⁵⁹ Albert Charles Hesselt van Dinther, geboren te 's-Hertogenbosch 24 november 1752, wethouder en rechter te Maastricht. Overleden op de Gasthuishof, 25 juni 1818.

¹⁶⁰ S.H.C., Archief Gasthuis, no. 3.

¹⁶¹ Dit register behoort tot het familie-archief en berust thans bij Mr. Ch. J. M. Hens te 's-Gravenhage.

¹⁶² Dorothea Clara van Cruyzt, echtgenote van Matthias Andreas Hesselt van Dinther, kapitein, overleed op 3 december 1755.

¹⁶³ t.a.p., fol. 11-13.

¹⁶⁴ Inventaris van goederen, kapitalen en renten, o.c. fol. 4-9.

¹⁶⁵ t.a.p., fol. 14-20.

Clara tussen 1725 en 1743 de hoeve het Gasthuis te Bemelen en enig akkerland in de omgeving daarvan had gekocht. Voorts was er nog grond onder Caberg, in Houthem en in Mopertingen, waardoor het totale grondbezit van de echtgenote van Matthias Andreas Hesselt van Dinther bijna 41 bunder beliep. Het huizenbezit van de familie, bestaande uit de splinternieuwe boerderij te Bemelen en drie panden in Maastricht, vertegenwoordigde een waarde van 24.401 gulden. Aan kapitalen had de weduwe een vermogen van ruim 7.000 gulden en aan erfrente 775 gulden bezeten. Van dit vermogen, dat in totaal op ruim 56.000 gulden werd becijferd, moest echter ongeveer 5.000 gulden worden afgetrokken, omdat enkele legaten, de ziektekosten, de begrafenis en enige huisschulden nog betaald moesten worden.¹⁶⁶ Het totale familievermogen becijferde Carel Hesselt van Dinther in 1756 na samentelling van alle erfenissen op 96.883 Luikse guldens en tien stuivers. Door gebrek aan gegevens kunnen we de mutaties in het familievermogen verder niet volgen en zullen wij ons moeten beperken tot een analyse van het beheer van het Gasthuis te Bemelen.

Zoals uit het voorgaande reeds bleek, werden de eerste grondaankopen in die omgeving verricht in 1725. In korte tijd werden daar 12 bunder aangekocht.¹⁶⁷ Na de dood van Carel's vader kocht de weduwe er nog anderhalve bunder bij. Grote verbeteringen hadden tot 1745 niet plaats. Alleen werd in 1727 en 1728 een nieuw varkenshok gebouwd.¹⁶⁸ Pas nadat in 1745 de oude pachter Nicolaas Coopmans, waarover men niet erg tevreden was, vervangen was door Jan Nelissen, kon met grote voortvarendheid aan de uitbouw van het bedrijf worden gewerkt. Carel verkocht daartoe in 1749 de grond onder St. Pieter en Hoesselt, samen ruim 7 bunder groot, die hij van zijn grootmoeder had geërfd en kocht daarvoor in de plaats een aantal percelen in Bemelen met een gezamenlijke oppervlakte van 5,72 bunder.¹⁶⁹ Daardoor werd de oppervlakte van het bedrijf in 1750 gebracht op 19,46 bunder ofwel 16,35 ha. Het bleek nu, dat de bedrijfsgebouwen van onvoldoende kwaliteit waren voor een dergelijk groot bedrijf en men besloot daarom een nieuwe boerderij met stallen en schuren te bouwen. Dat werk moet in het begin van de jaren vijftig zijn begonnen. Een gevelsteen in het front van de boerderij draagt

¹⁶⁶ t.a.p., fol. 22-24.

¹⁶⁷ t.a.p., fol. 27.

¹⁶⁸ t.a.p., fol. 40. Een gevelsteen vermeldt hier 1726.

¹⁶⁹ t.a.p., fol. 15.

het jaartal 1750, zodat wellicht in dat jaar met de werkzaamheden is gestart.¹⁷⁰ Men was voor 75% klaar, toen Dorothea stierf. Zij had inmiddels in de bouw 4.913,81 gulden geïnvesteerd. Haar zoon voltooide de bouw in 1756 voor de som van 1.638,05 gulden. Met inbegrip van de varkensstal uit 1727-28, die gehandhaafd werd, was zo de som van f.7.315,86 gulden voor de vernieuwing van bedrijfsgebouwen uitgegeven.

Na 1750 moeten overigens nog meer landerijen zijn aangekocht, want Jan Nelissen had in 1756 alleen al aan bouwland 18,6 ha onder de ploeg.¹⁷¹ Het is niet duidelijk, waarom een deel van het grondbezit in Bemelen niet in de inventaris van 1756 is verantwoord.

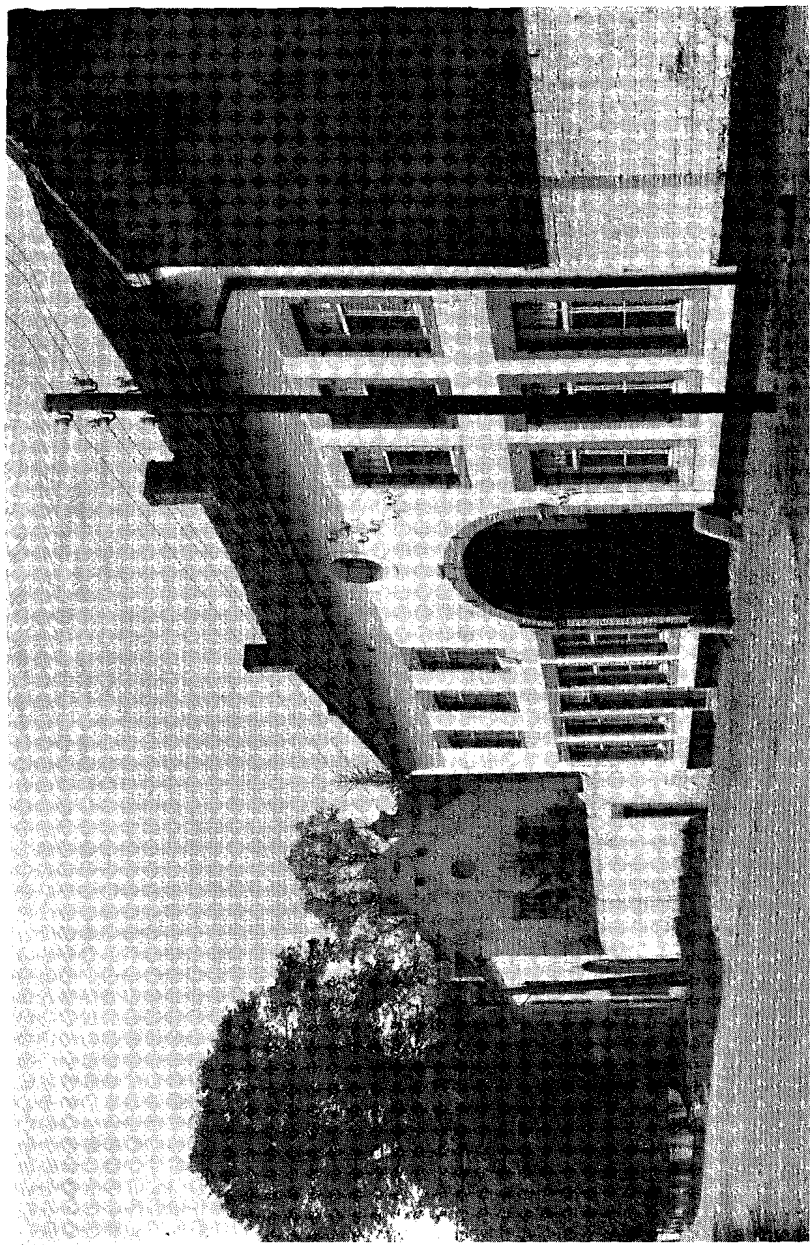
Ook na de dood van zijn moeder in 1755 bleef Carel Hesselt van Dinther het bedrijf in Bemelen uitbreiden. In 1763 was door de aankoop van een drietal perceeltjes het bedrijf uitgebreid tot 19,3 ha. In 1764 werden echter twee grote percelen van elk 3 bunder verkocht, waarvoor in de plaats in de volgende jaren kleinere percelen aangekocht werden, zodat het bedrijf in 1773 opnieuw ruim 19 ha. groot was. Ook in de periode tussen 1774 en 1824 schijnen de leden van de familie Hesselt van Dinther een levendige handel in grond te hebben gedreven. Vergelijkt men de namen en oppervlakten van de percelen, die in 1825 in gebruik waren, dan schijnen nog slechts enkele overgebleven, die al in 1774 in het bezit van de familie waren. Men had echter niet alleen grond geruild, maar ook zeer veel bijgekocht. De totale oppervlakte van het bedrijf was inmiddels tot ruim 34 ha. aangegroeid.¹⁷² Ook hieruit komt de blijvende interesse van de eigenaar voor zijn bezit duidelijk tot uiting.

De uitbating van het bedrijf geschiedde door een pachter in deelpacht. Doordat er geen pachtcontracten bewaard zijn, kan men niet nauwkeurig vaststellen, welke vorm van deelpacht in Bemelen toegepast werd. Aan de hand van de rekeningen zijn de hoofdzaken echter wel te reconstrueren. De rekeningen van 1825-29 geven zeer nauwkeurig aan, dat de bruto-opbrengst van het bedrijf werd gedeeld voor wat betreft de granen, de peulvruchten en de oliehoudende zaden. Vóór 1793 werd bovendien ook de wikke gedeeld, zoals uit de oudere rekeningen blijkt. De voedergewassen waren geheel voor de pachter, die daarvoor in sommige gevallen een bescheiden vergoeding in geld betaalde. Ook de aardappelen waren – althans in de 19e eeuw – geheel

¹⁷⁰ Marrés en Van Agt, o.c. p. 56.

¹⁷¹ s.H.C., Archief Gasthuis no. 1, ad 1756.

¹⁷² s.H.C., Archief Gasthuis no. 3.

Hoeve Gasthuis te Bemelen.

Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

voor de pachter. Voordien werd alleen in 1772 een zeer bescheiden oppervlakte aardappelen geteeld (0,16 ha.), waaruit wij geen conclusies zouden willen trekken. De opbrengst van de veestapel, van de fruitbomen en van de warmoezenij rond de boerderij waren geheel voor de pachter. Dat betekent, dat er een halfwinningssysteem in zwang was, dat zeer grote overeenkomsten vertoonde met dat op de hoeve Louwberg onder Maastricht.¹⁷³

De rekeningen van Hesselt van Dinther over de periode 1745-1773 geven een indruk van de bewerking van de grond, doordat jaarlijks nauwkeurig werd aangegeven, welk deel van het bedrijf bemest werd. Dergelijke gegevens zijn nogal zeldzaam, maar uitermate belangrijk, vooral sinds naar aanleiding van de situatie op Louwberg werd verondersteld, dat de bemesting niet zou samenhangen met het rotatiesysteem, maar met de duur van het pachtcontract. In elk pachtcontract werd immers bepaald, dat eenmaal gedurende de pachttermijn het hele bedrijf moest worden bemest. Aangenomen werd, dat in toenemende mate ook tussentijds werd bemest, zodat op het eind van de 18e eeuw kon worden voorgeschreven, dat tweemaal per contractperiode mest op het land moest worden gebracht.¹⁷⁴ Deze opmerkingen, gebaseerd op gegevens, die ten enen male onvoldoende waren, behoeven echter nuancering.

Tabel XII: Bemesting in Bemelen 1745-1763. Jaarlijkse gemiddelden.

	1745-49	1754-63	1764-73
Jaarlijkse bemeste oppervlakte in ha.	2,71	3,42	4,72
Bemeste oppervlakte in % van de totale oppervlakte bouwland	18,2	19,8	27,1
Tijdsinterval tussen twee bemestingen in jaren	5,5	5,1	3,7

De cijfers in Bemelen laten zien, dat men zich tot omstreeks 1760 ongeveer houdt aan één bemesting per contractperiode van zes jaar. Langzamerhand kwam men daar wel wat boven uit, maar een sterke intensivering van de bemesting vindt toch eerst plaats op het einde van de zestiger en in de zeventiger jaren. Tegen het einde van de door

¹⁷³ J. G. G. M. Jansen, Landbouw rond Maastricht, o.c. p. 17-27.

¹⁷⁴ t.a.p. p. 28-29.

ons beschreven periode nadert men inderdaad een toestand, waarbij bijna eenmaal per drie jaar bemest werd. Dit houdt automatisch in, dat men zeker voor 1764 niet in staat was aan het begin van elke rotatieperiode het land te bemesten, vooral niet, omdat men zich in dat tijdvak op het Gasthuis nog sterk aan een driejarig rotatiestelsel vasthield.¹⁷⁵ De samenhang tussen bemesting en rotatieperiode schijnt toch min of meer toevallig te zijn. Zij was immers niet willekeurig gespreid over de pachtjaren, maar hield duidelijk verband met het vruchtwisselingsstelsel.

Tabel XIII: Bemesting en vruchtwisselingsstelsel in Bemelen van 1745 tot 1773.

	1745-1759 ¹		1760-1773	
	Abs.	%	Abs.	%
Bemesting tijdens braakjaar				
waarvan:				
a) op braakliggende grond	34	87.2	83	96.5
b) op grond beteeld met voedergewassen	4	10.3	10	11.6
c) op gronden die gedeeltelijk beteeld	21	53.8	65	75.6
waren met voedergewassen ²	9	23.1	8	9.3
Bemesting buiten het braakjaar	5	12.8	3	3.5

¹ Van 1751-1753 zijn geen gegevens bekend.

² Alleen het beteelde gedeelte werd bemest.

Er blijkt een zeer duidelijke samenhang te zijn tussen de braak en de bemesting. Slechts zeer incidenteel vond bemesting plaats op gronden, die beteeld werden met gewassen, die niet in aanmerking kwamen voor tussenteelt tijdens braakjaren. Zo werd driemaal land beteeld met erwten, eenmaal land beteeld met hennep en eenmaal land beteeld met oliehoudende zaden bemest. Bijna even zeldzaam als bemesting tijdens de duur van het rotatiestelsel was bemesting op volledig braakliggend land. Ogenschijnlijk neemt de bemesting van dat soort landerijen na 1760 toe, maar voor een groot deel is dat schijn. Men had uit ervaring geleerd, dat de teelt van oliehoudende zaden een zo zware bevestiging eiste, dat de opbrengst van een met zaad beteeld perceel al te gering was, indien men in het voorafgaande jaar de bemeste grond beteelde met voedergewassen. Om de zaadopbrengst op

¹⁷⁵ zie hierachter pag. 77.

te voeren liet men daarom het bemeste land enige tijd braak liggen. De bemesting had hier een bijzondere functie, zodat men deze gevallen niet zonder meer als bemesting tijdens braakjaren kan beschouwen. Trekt men deze bijzondere vorm van bemesting af, dan beloopt de bemesting tijdens de braak in de tweede periode nog slechts 6,9% van het aantal bemestingen.

Hoe sterk de samenhang was tussen bemesting en het moderne systeem van vruchtwisseling met tussenteelt van voedergewassen, komt tot uitdrukking in tabel xiv, die de samenhang tussen het gebruik van het braakland en de bemesting verduidelijkt.

Tabel xiv: De bemesting van het braakland in Bemelen 1745-1773.

	1745-1759		1760-1773	
	Abs.	%	Abs.	%
1 Braak zonder bemesting	55	61,8	43	34,1
2 waarvan zonder teelt	46	51,7	43	34,1
3 waarvan met teelt van voedergewas	9	10,1	—	—
4 Braak met bemesting	25	28,1	75	59,5
5 waarvan zonder teelt	4	4,5	10	7,9
6 waarvan met teelt van voedergewas	21	23,6	65	51,6
7 Braak met gedeeltelijke bemesting	9	10,1	8	6,3
8 waarvan op land gedeeltelijk beteeld met voedergewas	9	10,1	8	6,3

In de jaren voor 1760 was bemesting tijdens het braakjaar klaarblijkelijk nog een uitzondering. Zelfs in het geval, dat op de braakliggende percelen voedergewassen geteeld werden, zag men nog niet altijd kans om de grond te bemesten (regel 3). In de tweede periode was de situatie omgekeerd. Bijna twee-derde van de braakliggende percelen werden bemest en dan meestal beteeld met voedergewassen. Het structurele tekort aan mest was duidelijk geringer geworden, hoewel nog niet geheel opgeheven, omdat op sommige percelen nog steeds een deel van de grond braak bleef liggen, terwijl een ander deel, dat beteeld werd met voedergewassen, werd bemest (regel 8). Bemesting en teelt van voedergewassen bleken zeer nauw met elkaar samen te hangen. Niet alleen stimuleerde de teelt van voedergewassen de bemesting, maar de geleidelijk intensiever wordende bemesting deed ook de teelt van voedergewassen toenemen. Daaruit blijkt, dat

ook in de omgeving van Maastricht een zeer nauwe samenhang tussen de bemesting en het vruchtwisselingsstelsel bestond. Deze samenhang werd door het gebrek aan mest, dat in Zuid-Limburg zeer ernstige vormen aannam, versluierd.

De toename van de bemesting, blijkt hier, evenals elders, een zeer krachtige impuls tot verbetering van de landbouw te zijn geweest en zij trad speciaal vanaf de zestiger jaren van de 18e eeuw duidelijk aan de dag. Het lijkt nuttig de toename van de oppervlakte, die jaarlijks bemest werd, hier nog eens duidelijk weer te geven, zodat de correlatie tussen bemesting en produktiviteit straks duidelijker naar voren komt.

Tabel xv: Groei van het percentage bemeste gronden in Bemelen 1745-1773.

1745-1749	100	
1754-1763	109	100
1764-1773		137

Het vruchtwisselingsstelsel heeft zich op het Gasthuis enigszins anders ontwikkeld als op Louwberg, hoewel het niet goed mogelijk is de korte periode, waarover voor Bemelen gegevens beschikbaar zijn, te vergelijken met de ontwikkelingen op lange termijn, die op Louwberg zichtbaar werden. Op Louwberg waren de diverse vormen van het vierslagstelsel na 1750 sterk overheersend. Ruim 71% van de rotatieperioden duurde vier jaar of langer. In Bemelen overheerst het drieslagstelsel nog zeer sterk. Het was zelfs een uitzondering, als er een ander systeem werd toegepast.

Het verschil tussen Louwberg en het Gasthuis is echter minder geprononceerd dan het op het eerste gezicht lijkt. Op Louwberg streefde men er naar het vruchtwisselingsstelsel te verlengen door tussenteelt van granen, waardoor het aandeel van de graanteelt aanzienlijk steeg en tegelijk trachtte men een eeuwigdurend vruchtwisselingsstelsel in te voeren door in het braakjaar voedergewassen te telen. Op het Gasthuis doet zich deze poging om de graanteelt op te voeren, in veel mindere mate voor – wij zullen daarop later nog terugkomen – en beperkte men zich tot een streven naar een eeuwigdurend stelsel met tussenteelt van voedergewassen en een enkele keer boekweit (2,7%) in het braakjaar. Met deze wat voorzichtige politiek bereikte men in

Tabel XVI: Vruchtwisselingsstelsels in Bemelen 1754-1773 in % van het totaal aantal rotatiestelsels.

	Abs.	%
Tweeslagstelsel B		
V	3	2,0
Y		
Drieslagstelsel B	52	34,6
V	67	44,7
Y	22	14,7
Vierslagstelsel B	1	0,7
V	2	1,3
Y	1	0,7
Vijfjarig stelsel	1	0,7
Zesjarig stelsel	1	0,7

B = stelsel eindigend met braak

V = stelsel eindigend met voedergewassen

Y = stelsel met gemengd slot.

Bemelen een terugdringen van de braak, welke bijna even sterk was als in Wolder. Op de hoeve Louwberg eindigde tussen 1750 en 1790 nog 31% van de vruchtwisselingsstelsels met braak, terwijl in Bemelen in de periode 1754-1773 nog 34% van de stelsels met braak afgesloten werd.¹⁷⁶

Indien men de teelt van voedergewassen in het braakjaar als een voortzetting van het vruchtwisselingsstelsel beschouwt, dan kan men een hergroepering van de systemen maken, waarbij elk systeem, dat niet eeuwigdurend is, eindigt met braak. De verhoudingen komen dan geheel anders te liggen.

Tabel XVII: Duur van de lange vruchtwisselingsssystemen op het Gasthuis te Bemelen 1754-1773.

	Abs.	in % v.h. totale aantal
3-jarig	28	35,9
4-jarig	2	2,6
6-jarig	25	32,0
7 en 8-jarig	2	2,6
9-jarig	8	10,2
eeuwigdurend	13	16,7

¹⁷⁶ Landbouw rond Maastricht, o.c. p. 37, tabel x b.

Op niet minder dan 13 van de 29 percelen eindigt de hier bestudeerde periode midden in een vruchtwisselingssysteem, dat al 10 jaar of langer duurt. Dat betekent, dat op 45,2% van de percelen een 'eeuwig-durend' vruchtwisselingsstelsel is ingevoerd. Er is bovendien een zeer groot aantal gevallen, waarin door tussenteelt tijdens het braakjaar een aanzienlijke verlenging van het vruchtwisselingssysteem werd verkregen. Aangezien de verlenging van het vruchtwisselingssysteem tegen het einde van de hier bestudeerde periode duidelijk toeneemt, kan men niet zeggen, dat de vruchtopvolging in Bemelen primitiever was dan op Louwberg. Men probeerde alleen langs een andere weg hetzelfde doel te bereiken en het is zeer goed denkbaar, dat het aantal systemen eindigend op braak in Bemelen lager zou liggen als op Louwberg, indien ook hier het bedrijf tot 1790 kon worden bestudeerd.

In Bemelen treft men in deze tijd vrijwel dezelfde produkten aan, als in Montenaken, Wolder en Laaffeld. Men teelde er rogge, tarwe, winter- en zomergerst, haver, boekweit, oliehoudende zaden, wikke, klaver, rouwvoer, knollen, erwten, wortelen, bonen en fourage, een aanduiding voor een voedergewas, dat niet geïdentificeerd kan worden. Een nieuw bewijs van de voorzichtigheid, waarmee men in Bemelen te werk ging, vindt men in de teelt van spelt, linsen en hennep, die na 1720 op de bedrijven, die wij eerder bestudeerden, niet mee voorkwamen. Bijzonder is ook de teelt van aardappelen en z.g. floor, een voedergewas. Het aandeel van de vijf produkten, die het laatst genoemd werden, was echter bijzonder gering. Zij werden slechts zeer incidenteel geteeld en besloegen behalve de linsen nooit meer dan 2% van de bodem.

Tabel XVIII: Beteling van de bodem op de hoeven Gasthuis en Louwberg 1740-1779 in % van de totale beteelde oppervlakte.

	Braak		Wintergraan		Zomergraan		Voeder- gewassen		Overige produkten	
	G	L	G	L	G	L	G	L	G	L
1740-1749 ¹	19,3	20,0	29,2	37,3	28,5	31,7	16,9	8,7	6,1	2,6
1750-1759 ²	12,6	14,8	31,2	43,4	27,2	28,3	21,2	12,3	7,8	1,3
1760-1769	12,3	9,6	33,0	47,0	22,9	27,4	23,5	14,7	8,3	1,5
1770-1779 ³	12,5	8,9	35,5	45,3	24,2	29,1	23,1	15,1	4,7	1,8

¹ Gasthuis 5 jaar vanaf 1745.

² Gasthuis 7 jaar.

³ Gasthuis 4 jaar tot 1773.

Het grote verschil in exploitatie tussen het eerder beschreven Louwberg en het Gasthuis te Bemelen komt hier duidelijk tot uiting. De afbouw van de braak verliep trager en men probeerde er geenszins de graanteelt tot een maximum op te voeren. Toen op Louwberg in de zeventiger jaren al drie-vierde van de grond in gebruik was voor de graanteelt, werd in Bemelen nog geen 60% van de akkerbouwgrond met granen beteeld. Zeer aanzienlijk was er daarentegen de teelt van voedergewassen. De geringere eenzijdigheid komt bovendien tot uitdrukking in de rubriek overige produkten die hier heel wat meer gewassen omvatte dan op Louwberg.

Tabel XIX: Graanteelt op Louwberg en het Gasthuis 1740-1779.

	Rogge		Tarwe		Gerst		Spelt		Haver		Bockweit	
	G.	L.	G.	L.	G.	L.	G.	L.	G.	L.	G.	L.
1740-1749 ¹	22,2	25,5	5,7	3,7	12,7	18,6	1,8	—	10,6	17,4	4,7	3,8
1750-1759 ¹	20,0	23,4	6,4	3,3	13,1	24,5	1,9	—	12,5	18,3	4,5	2,2
1760-1769	20,3	23,9	9,8	0,9	10,1	22,6			12,1	17,6	3,6	3,2
1770-1779 ¹	19,7	27,4	12,5	1,9	10,1	22,4			14,8	20,0	2,6	4,2

¹ Zie aanmerkingen bij tabel XVIII.

De verdeling van de graanteelt naar afzonderlijke produkten laat zien, dat het aksent op Louwberg op heel andere graanprodukten werd gelegd dan in Bemelen. Het totaal areaal harde broodgranen ontloopt elkaar op beide bedrijven niet veel. In de eerste twee decennia lag het bedrijf in Wolder aan de kop, sinds 1760 werd er op het Gasthuis wat meer grond bebouwd met tarwe en rogge dan op Louwberg. Bekijkt men de produkten tarwe en rogge afzonderlijk, dan springen zeer aanzienlijke verschillen in het oog, waarbij vooral aandacht moet worden gevraagd voor de verdubbeling van de teelt van tarwe, wat neerkomt op een jaarlijkse groei van ruim 5% tussen de vijftiger en zeventiger jaren. De zeer aanzienlijke teelt van voedergewassen en de krachtige groei van de bemesting, die daarvan het gevolg waren, moeten wel de basis hebben gelegd voor deze spectaculaire toename van de tarweteelt, die immers hoge eisen stelt van de grond. Door de groei van de tarweteelt werd uiteraard de roggeteelt enigszins ingeperkt, terwijl op Louwberg precies andersom werd gehandeld. Grote

verschillen zijn er bij de teelt van gerst en haver. In beide gevallen blijft het Gasthuis sterk achter bij Louwberg. De oorzaken hiervan zijn wel duidelijk. De pachter van Louwberg werd door de eigenaresse van de hoeve – het xii Apostelenhuis te Maastricht – dat voor de bierproduktie een grote behoefte aan gerst had – voortdurend gestimuleerd om het areaal gerst uit te breiden. In Bemelen bestond geen overmatige vraag naar gerst van de zijde van de landeigenaar, zodat men de teelt van dat betrekkelijk goedkope gewas kon beperken. De teelt van haver kon worden beperkt, omdat de grote hoeveelheden veevoeder en vooral klaver, die men van de percelen met voedergrassen ter beschikking kreeg, in mindere mate de behoefte aan haver als voer voor de paarden deed gevoelen. De uitbreiding van het bedrijf en de intensivering van de landbouw gedurende de door ons bestudeerde periode heeft waarschijnlijk geleid tot een toename van het aantal paarden, zodat men langzamerhand weer meer haver moest gaan telen. In tegenstelling tot Louwberg nam in Bemelen na de beëindiging van de speltteelt de teelt van boekweit niet toe. Integendeel, dit gewas werd steeds onbelangrijker. De toegenomen bemesting schijnt de behoefte aan een tussenteelt van gewassen, die slechts geringe eisen aan de bodem stelden, te hebben verminderd. Op Louwberg, waar men door overmatige graanteelt de bodem uitputte, werd die behoefte daarentegen groter.

De afwezigheid van te vroeg ingevoerde en door mestgebrek schadelijke vernieuwingen, waaronder worden verstaan sterke veranderingen in het rotatiestelsel en het opvoeren van de graanteelt, die wij wel op Louwberg constateerden, maakt het mogelijk, dat men op het Gasthuis hoogwaardige produkten kon telen. Door systematisch te streven naar vergroting van de bemesting kon men in Bemelen de teelt van goedkope gewassen beperken en zich concentreren op het dure broodgraan tarwe.

De overgang naar een nieuw vruchtwisselingsstelsel, de vergroting van de teelt van hoogwaardige gewassen en het terugdringen van de teelt van gerst, haver, boekweit en spelt beïnvloeden uiteraard ook het evenwicht tussen zomergranen en wintergranen. In de veertiger jaren waren beide soorten gewassen nog bijna even sterk op het Gasthuis vertegenwoordigd. De coëfficiënt van de deling van zomergranen door wintergranen beliep toen nog 0,95. In het begin van de 70-er jaren was die coëfficiënt gedaald tot 0,7 en vijftig jaar later, in de periode 1825-1829 beliep zij nog slechts 0,3.¹⁷⁷ Dat houdt in, dat een

¹⁷⁷ zie tabel xx.

nevenverschijnsel van het drieslagstelsel – de het bij benadering gelijk zijn van de oppervlakte winter- en zomergewas – langzaam verdween, dankzij het nieuwe produktiesysteem. De keuzevrijheid van de boeren bij de bewerking van de grond nam daardoor toe. Anders dan het drieslagstelsel eiste het nieuwe systeem van landuitbating geen eenvormigheid.

Men heeft op het Gasthuis de politiek van een beperkte graanteelt niet kunnen volhouden. De cijfers, die uit het einde van de 20-er jaren van de 19e eeuw zijn overgebleven, wijzen integendeel op een bijzonder sterke toename van de graanteelt in de halve eeuw na 1774. In totaal nam de graanteelt tussen 1824 en 1829 niet minder dan 73,1% van de betaalde oppervlakte in beslag. Het verband tussen zomer- en wintergranen werd volledig losgelaten.

Tabel xx: Graanteelt op het Gasthuis 1824-1829 in % van de totale oppervlakte.

	1824-1829
Tarwe	29,2
Rogge	26,5
Gerst	3,9
Haver	12,3
Boekweit	1,2

De tarweteelt was bijzonder snel toegenomen. Sinds 1773 was zij verdrievoudigd, wat neerkomt op een jaarlijkse toename van de oppervlakte beteeld met tarwe van 2,5%. Ook de teelt van rogge nam nog toe, zij het in aanzienlijk bescheidener mate. De haver – nodig voor het paardenvoer – had zich kunnen handhaven, maar de overige graansoorten waren bijna verdwenen. Ook deze cijfers wijzen erop dat de prijskrisis voor broodgranen uit de 20-er jaren niet geheel voor rekening kwam van Amerikaanse graanimporten, maar dat de ongelofelijk snelle toename van de verbouw van broodgraan in Europa zelf hiertoe ook een belangrijke bijdrage moet hebben geleverd.¹⁷⁸

De belangstelling voor voedergewassen was, zoals reeds uit tabel xviii bleek, in Bemelen groter dan in Wolder. Dat manifesteerde zich

¹⁷⁸ cfr. Landbouw rond Maastricht, p. 54 en W. Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, Hamburg² 1966, p. 211-214 en p. 223.

ook in het aantal verschillende soorten voedergewassen, die verteeld werden. Op Louwberg bleef dat beperkt tot rauwvoer, wikke, klaver en wortelen. In Bemelen kwamen daar nog bij knollen, fourage en floer.

Tabel XXI: Teelt van voedergewassen op Louwberg en het Gasthuis te Bemelen 1740-1779 en 1824-1829.

	Wikke		Klaver		Rauwvoer		Wor-	Knol-	Fou-	Floer
	G.	L.	G.	L. ¹	G.	L.	telen	len	rage	G.
1740-1749 ²	5,4	8,0	7,7	—	—	0,7	0,2	1,8	1,8	—
1750-1759	3,5	10,7	6,6	0,2	2,2	1,4	3,6	4,5	2,5	0,5
1760-1769 ²	4,6	3,7	10,5	3,7	2,7	7,3	4,5	3,3	0,4	0,1
1770-1779 ²	6,7	1,9	10,1	2,1	2,7	11,1	3,0	0,8	—	—
1824-1829	0,2		10,1		7,8		—	—	—	—

¹ Klaver en Wortelen tesamen.

² Zie aanmerkingen bij tabel XVIII.

De ontwikkeling op het Gasthuis is vooreerst veel regelmatigiger dan op Louwberg. Hier geen onverhoedse overgang van wikke naar rauwvoer, maar een regelmatige uitbouw van de klaverweiden, met mate aangevuld met andere produkten. Men krijgt de indruk, dat bij de teelt van voedergewassen op Louwberg zeker tot 1760 nog financiële overwegingen meespeelden – de wikke leverde een zaad, dat voor zeer goede prijzen kon worden verhandeld – terwijl op het Gasthuis de teelt van voedergewassen veel meer ten dienste stond van de bedrijfsvoering. Zij was hier geen doel op zich, maar slechts een middel ter bereiking van een hogere produktie. Op het laatstgenoemde bedrijf werd wel ijverig geëxperimenteerd met de teelt van nieuwe voedergewassen, maar men was daarbij zeer voorzichtig en keerde soms na korte tijd weer op zijn schreden terug, wanneer bleek, dat een bepaald produkt minder geschikt was. Men ging met meer overleg te werk. In het begin van de 19e eeuw was kennelijk de experimentele fase voorbij en had men zich in hoofdzaak vastgelegd op twee produkten, die zeer gunstig waren voor de bodem en een redelijk hoge opbrengst gaven: klaver en rauwvoer. De overige produkten waren verdwenen behalve de wikke, die in zeer beperkte mate – 0,3

ha in 5 jaar – gehandhaafd bleef. Wat meer variatie in het teelt patroon treft men ook aan bij de teelt van andere gewassen, waaronder peulvruchten, aardappelen en handelsgewassen.

Tabel xxii: Teelt van peulvruchten, handelsgewassen en aardappelen op Louwberg en op het Gasthuis.

	erwten		zaad		linsen	hennep	aardappelen
	L.	G.	L.	G.	G.	G.	G.
1740-49 ¹	1,6	3,3	0,7	0,4	2,2	0,1	
1750-59	0,7	3,6	0,5	1,7	2,0		
1760-69 ¹	1,2	4,5		2,3	1,4		
1770-79 ¹	1,1	3,0	0,5	1,2	—		0,3
1825-29	—	—		0,4	—	—	2,3

¹ Zie aanmerkingen bij tabel xviii.

Weliswaar werd ook in Bemelen geen grote oppervlakte met dit soort gewassen beteeld, maar gemiddeld werd in de jaren tussen 1745 en 1773 jaarlijks toch ruim 1 ha benut voor de teelt van erwten, linsen en zaad. Bovendien begon men met een min of meer commerciële teelt van aardappelen, een produkt waarvan op Louwberg pas in de 19e eeuw sporen gevonden werden. Ook hier blijkt, dat men tot het uitbreken van de landbouwcrisis rond 1820 op het Gasthuis probeerde om het risico, dat een agrarische exploitatie met zich meebracht, wat meer te spreiden en zich niet op een enkel produkt vast te leggen.

Tabel xxiii: Groei indices van de oppervlakten, beteeld met granen en voeder gewassen op het Gasthuis 1745-1829 (1745-1750 = 100).

	Granen	Voeder gewassen
1745-1750	100	100
1754-1760	101	125
1761-1770	97	139
1771-1773	103	137
182-1829	127	106

De zeer snelle vergroting van het areaal voedergewassen bij een nagenoeg constant blijven van de oppervlakte, beteeld met granen, wijst bepaald niet op een achterlijke bedrijfsvoering, maar veeleer op een zeer systematisch streven naar modernisering en van een uitbuiten van de technische mogelijkheden om een economische groei te bewerken.

Een analyse van de opbrengsten op het bedrijf in Bemelen zal ons moeten leren, of de rustige, weloverwogen ontwikkeling op het Gasthuis een teken was van conservatisme en gepaard ging met een economische achterstand of dat hier sprake is van een systematisch streven naar produktiviteitsverhoging met goede gevolgen, waar men op Louwberg door een al te wilde bedrijfsuitbating in dat opzicht geen spectaculair sukses boekte.

De gegevens over de opbrengsten van de gewassen wijzen in de laatste richting. De tendens is hier zo duidelijk, dat men aan een moderne exploitatie en de duidelijke resultaten niet hoeft te twijfelen, zelfs als men rekening houdt met de beperktheid van het cijfermateriaal, dat alleen over de periode 1754-1773 een analyse toelaat.

De cijfers, die ten aanzien van het Gasthuis met een marge van 10% gegeven worden, omdat niet zeker is van welke percelen tienden moesten worden betaald – de onderste gegevens duiden de opbrengsten aan, indien in 't geheel geen tienden waren geheven, de hoge cijfers de opbrengsten indien over alle percelen tienden werden betaald – lopen tussen beide bedrijven nogal uiteen. In verband met de verschillen in grondsoort is dat niet verwonderlijk. Opvallend is echter wel, dat men in Bemelen kans zag de opbrengsten voor harde granen boven het niveau van Louwberg te brengen, terwijl de opbrengst van de zomergranen, waaraan minder aandacht werd besteed, ver daaronder lag. Men krijgt de indruk, dat men door de zware en sterk toenemende bemesting kans zag de natuurlijke achterstand van het bedrijf te compenseren.

Deze indruk wordt duidelijk bevestigd, wanneer men de groei van de produktiviteit beschouwt. Op basis van het met elk produkt beteelde areaal kan men uitrekenen, hoeveel de opbrengst van alle gewassen tesamen toenamen. Men komt dan voor Louwberg op een groei van de produktie van 8,3% in twintig jaar, wat een gemiddelde toename van de produktiviteit met 0,33% per jaar betekent. Op het Gasthuis was de stijging van de produktie, op dezelfde wijze berekend, in tien jaar tijds zelfs 11,3%, wat neerkomt op een toename van 1,06% per

Tabel xxiv: Opbrengsten van een aantal gewassen op het Gasthuis en op Louwberg. 1754-1773 in hl. en Indices.

	rogge	tarwe	wintergerst	zomergerst	haver	boekweit	zaad	wikke	erwten
<i>Gasthuis</i>									
a. in hl.									
1754-1763	16,4-18,0	10,0-11,0	14,0-15,4	13,2-14,5	17,8-19,6	13,6-15,0	3,6- 4,0	3,8-4,2	6,6-7,2
1764-1773	15,0-16,5	12,8-14,0	15,8-17,4	18,4-20,2	19,2-21,1	15,4-16,0	10,6-11,7	3,4-3,7	5,2-5,7
b. Indices									
1754-1763	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1764-1773	91	128	113	139	108	113	294	98	79
<i>Louwberg</i>									
a. in hl.									
1740-1759	12,2	10,9		22,1	23,0	14,6		7,2	
1760-1779	12,4	9,7		24,1	26,5	15,7	14,4	8,8	2,5
b. Indices									
1740-1759	100	100	100	100	100	100		100	
1760-1779	102	89	109	109	115	108		122	

jaar. De groei van de produktiviteit was er derhalve drie maal zo groot als op Louwberg. Daaruit mag onmiddellijk geconcludeerd worden, dat de wijze, waarop de technische verbeteringen in de landbouw op het Gasthuis werden ingevoerd, verre superieur was aan die, welke in Wolder werd toegepast.

Toch dient men er zich rekenschap van te geven, dat de bedrijfsleiding in Bemelen in vele opzichten in het voordeel was ten opzichte van Louwberg. Het Gasthuis vormde een nieuw bedrijf, dat pas in de loop van de eerste helft van de 18e eeuw gestalte had gekregen. De kans op een onmiddellijk sukses bij invoering van nieuwe produktie-methoden was er waarschijnlijk groter dan op het oude bedrijf in Wolder, omdat de bedrijfsvoering op het moment, dat men in Bemelen met vernieuwingen begon, veel primitiever was dan op Louwberg. Een dergelijke achterstand komt met name bij de teelt van oliehoudende zaden tot uitdrukking. Wij wezen er bij onze beschouwingen over de bedrijven van het XII-Apostelenhuis al op, dat in de loop van de bestudeerde periode de opbrengst van de teelt van oliehoudende zaden plotseling verdrievoudigt en meenden, dat zulks verband hield met het gebruik van een beter zaadgoed.¹⁷⁹ Die overgang had in Wolder omstreeks 1700 plaats. In Bemelen zien wij een dergelijk verschijnsel zich echter pas omstreeks 1765 voordoen. Ook de geringe opbrengst van zomergranen wijst op een achterstand in produktiviteit in Bemelen ten opzichte van Louwberg. De gegevens, die wij bezitten over de opbrengst tussen 1825 en 1829, tonen immers duidelijk aan, dat de geringe opbrengst van zomergewassen niet helemaal voortspoot uit een verschil in bodemstructuur. De maximalisering van de graanteelt in het begin van de 19e eeuw had immers nadelige gevolgen voor de teelt van harde granen en vooral van

Tabel xxv: Opbrengst van granen en oliehoudend gewas op het Gasthuis van 1825-1829 in hl.

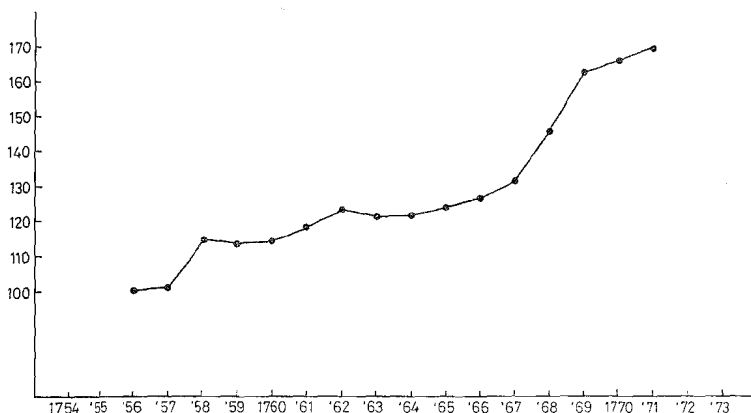
	1825-1829
Tarwe	13,5
Rogge	11,9
Gerst	26,7
Haver	20,7
Boekweit	22,4
Zaad	7,6

¹⁷⁹ Landbouw rond Maastricht, o.c. p. 67.

rogge, maar tegelijkertijd nam toch de opbrengst van zomergranen sterk toe. Het was dus wel mogelijk om ondanks een slechtere wijze van bewerking een hogere opbrengst te bereiken.

Bovendien is stellig van betekenis, dat gedurende de zestiger jaren belangrijke wijzigingen optraden in de oppervlakte bedrijfsgrond behorende bij de hoeve Gasthuis, doordat men een aantal percelen verkocht en andere bijkocht. Het ligt voor de hand, dat de kwaliteit van de grond van Hesselt van Dinther er bij deze transakties niet op achteruit ging, maar ook dit is een gegeven, dat zich niet laat kwantificeren. In het algemeen zouden wij ondanks de hier genoemde bezwaren bij onze conclusie willen blijven, dat de opbrengst op het Gasthuis door de rustiger ontwikkeling van het bedrijf sneller steeg, dan die op Louwberg. Deze conclusie zal nog bevestigd worden in de volgende pagina's over het geldelijk rendement van het bedrijf in Bemelen, die in de volgende grafiek en tabel zijn weergegeven.

Grafiek III. Ontwikkeling van het geldelijk rendement van het bedrijf in Bemelen in 5-jaarlijkse voortschrijdende gemiddelden (1754-1773).

Vergeleken met de groei van de opbrengst voor de pachter tussen 1750 en 1770 op Louwberg, die slechts 26% bedroeg, is deze toename van de produktiviteit ronduit spectaculair. Die grote groei voltrok zich in een drietal fasen. Tot 1760 bleef de opbrengst nagenoeg op het uitgangsniveau, waartoe speciaal de slechte oogsten van 1755 en 1758 bijdroegen. Omstreeks 1760 stabiliseerde de opbrengst zich op

Tabel xxvi: Ontwikkeling van de geldelijke opbrengst van het Gasthuis voor de pachter 1754-1773. 5-jaarlijkse gemiddelden.

Jaren	Gemiddelde grootte	Gemiddelde opbrengst in stuivers	Gemiddelde opbrengst per ha in st.	Kolom 4 in indices
1	2	3	4	5
1754-1758	17,98	7814	434,6	100
1759-1763	18,90	9733	515,0	119
1764-1768	16,88	9279	550,2	127
1769-1773	18,04	13281	736,2	169

een niveau, dat ongeveer 20% boven het uitgangspunt lag. De groei in de jaren zestig verliep langzaam. Vanaf 1769 en speciaal door de zeer hoge inkomsten in de jaren 1770 en 1771, die voor granen record-prijzen brachten, sprong men plotseling naar een gemiddelde opbrengst, die 60 à 70% lag boven die van het einde der vijftiger jaren. Het spreekt vanzelf, dat bij deze stijging van de geldopbrengst de inflatoire verhoging van het prijsniveau een grote rol speelde. Juist in de periode 1754-1773 valt een grote prijsstijging te noteren. De verkoopprijzen van granen beliepen tussen 1764 en 1773 iets meer dan 122% van de prijzen uit het voorgaande decennium. Het is echter merkwaardig, dat Hesselt van Dinther geen kans zag de prijzen, die in Maastricht genoteerd werden, ook de facto te realiseren. Gemiddeld ontving hij ongeveer een halve stuiver per vat minder dan de effractie-prijs.

Tabel xxvii: Gemiddelde effractieprijzen te Maastricht en gerealiseerde prijzen in Bemelen voor diverse granen. In stuivers per vat.

	1754-1763	1764-1773
Rogge E ¹	29,6	36,5
R ²	29,8	38,0
Tarwe E	42,9	50,8
R	40,0	48,5
Zomergerst E	21,9	26,5
R	22,8	27,5
Wintergerst E	23,6	28,5
R	20,0	24,7
Haver E	14,6	16,6
R	14,0	15,6

¹ E = effractie

² R = gerealiseerde prijs

Men kan zich niet voorstellen, dat Hesselt van Dinther steeds gedwongen was om voor een lagere prijs te verkopen, omdat hij in grote geldnood zat. Als dat het geval was geweest, dan had de moeilijkheid zich bij alle produkten even sterk moeten voordoen. We zien echter een enigszins tegenstrijdige ontwikkeling: voor rogge en zomergerst wist Hesselt van Dinther steeds een iets hogere prijs te maken, dan de effractie aangaf. Dat wil zeggen, dat hij meer ontving dan de gemiddelde prijs op de Maastrichtse markt tussen de maandag in de week voor St. Jan (24 juni) en de zaterdag in de week volgend op dat feest. Voor tarwe, wintergerst en haver ontving hij echter vrijwel steeds minder dan de effractieprijs.

Nu is een vergelijking met de effractieprijs een bijzonder moeilijke zaak, omdat het hier gaat om een gemiddelde uit een korte periode, die ongeveer de tweede helft van de maand juni omvat. Het spreekt wel vanzelf, dat men niet mag verwachten, dat de door partikulieren gerealiseerde prijzen zonder meer samenvielen met de gemiddelde prijs van een zo korte periode. Deze bedenking betekent echter niet, dat de positieve afwijking ten opzichte van die middelprijs voor rogge en zomergerst en de negatieve afwijking voor tarwe, wintergerst en haver geheel zonder betekenis is. Het tegendeel is eerder waar. Er was immers een betrekkelijk konstante verhouding tussen de prijzen van juni en die in de rest van het jaar, zoals Ruwet voor onder meer de markt van Roermond heeft aangetoond.¹⁸⁰ De prijzen bereikten voor rogge een hoogtepunt gedurende de maanden november tot januari en juni. Zij lagen dan ongeveer 2% boven het jaargemiddelde. Voor tarwe lagen de prijzen het hoogste in de maanden juni tot augustus (+ 2,5%). In diezelfde maanden waren ook de prijzen van haver (+ 7%) en gerst (+ 4%) het hoogst, terwijl in de herfst, direkt na de oogst en in het voorjaar alle prijzen zeer laag waren (2 tot 6% beneden het jaargemiddelde). Men mag aannemen, dat deze cyclus de graanhandelaren en de grootgrondbezitters, die veel granen verkochten, zeer wel bekend was, vooral ook omdat afwijkingen van dit patroon zeer zeldzaam waren.¹⁸¹ De grootgrondbezitters, die voortdurend uit waren op vergroting van hun inkomsten, wilden waarschijnlijk van de voordelen van deze korte-termijn fluctuaties profiteren en verkopen op momenten, waarop zij mochten aannemen, dat

¹⁸⁰ J. Ruwet e.a. *Marché des céréales a Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest au xviiie et xviiie siècles*, Louvain, p. 24-35.

¹⁸¹ zie hierover Ruwet, p. 30, tabel vii.

de prijzen het gunstigst waren. Dat dit voor bepaalde produkten niet mogelijk bleek, en met name niet voor produkten, die betrekkelijk grote prijsverschillen binnen eenzelfde oogstseizoen te zien gaven, zoals haver, wintergerst en tarwe moet ons doen besluiten tot een zekere vorm van overproduktie voor die produkten, of misschien kan men beter spreken van een gebrek aan regelmatige afzetkanalen. Een regelmatige afzet in de onmiddellijke omgeving was er zeker voor rogge, het broodgraan bij uitstek, en zomergerst, de goedkoopste gerstsoort, die voortdurend voor de bierbereiding nodig was. Het is echter niet onmogelijk, dat de toename van de tarweteelt leidde tot een produktieniveau, waardoor de plaatselijke markten ruimschoots verzadigd waren en de verkoop bijgevolg op verder weggelegen markten gericht moest worden, wat er bij de grote transportmoeilijkheden van die tijd toe leidde, dat men met lagere prijzen genoeg moest nemen. Iets dergelijks kan men ook verwachten bij de relatief dure wintergerst. Opmerkelijk is echter de afzetmoeilijkheid voor haver, een produkt, waaraan continu behoefte was vanwege de voeding der paarden. Waarschijnlijk kan men dit probleem echter verklaren met een verwijzing naar de enigszins twijfelachtige paardentelling van 1808-1809, die uitwijst, dat er in Limburg slechts een zeer klein aantal paarden in gebruik was buiten de landbouw.¹⁸² De landbouwers kochten echter geen haver, omdat zij zelf voor eigen veevoer zorgden. De vraag naar de uit de halfwinning voortvloeiende overschotten aan haver werd daardoor aanzienlijk beperkt en de afzet gericht op verder weg gelegen markten.

Zou men kans gezien hebben steeds de hoge juniprijzen voor alle granen te krijgen, dan zou de opbrengst van het bedrijf in Bemelen jaarlijks 2% hoger zijn geweest. Nu was het zo, dat de bijdrage van de prijsstijgingen op de vergroting van het rendement van het landbouwbedrijf op het Gasthuis beperkt bleef tot 20%. De produktiviteitsstijging droeg voor 11% in het betere resultaat bij, zodat de verandering in het teeltschema en de daaruit voortvloeiende vergroting van de produktie van hoogwaardige granen tot een verbetering van het bedrijfsresultaat met ongeveer 13% leidde, zelfs nog iets meer dan op Louwberg, waar deze faktor een inkomstenverbetering van 12% teweegbracht.

¹⁸² R.A.L., Frans Archief 2507, 2508 en 2819, opgave van het aantal paarden in gemeenten en kantons.

Samenvattend kan men zeggen, dat na een onderzoek van een tweetal grote bedrijven, waarvan er één eigendom was van een sociale instelling en de ander van een partikulier, voortkomend uit de burgerij, enige typische verschillen in de bedrijfsvoering naar voren komen. Op het bedrijf, dat eigendom was van het XII-Apostelenhuis te Maastricht werd de nadruk gelegd op onmiddellijke vergroting van de opbrengst. Daartoe werden alle mogelijkheden aangegrepen, zoals verlenging van het rotatiestelsel en vergroting van het aandeel van de granen in de beteelde bedrijfsoppervlakte. De burger, in dit geval Hesselt van Dinther, legde veel meer nadruk op intensivering van de landbouw, wat hij bereikte door voortdurende uitbreiding van het areaal, beteeld met voedergewassen, en ten gevolge daarvan sterkere bemesting. Het succes van de exploitatiewijze van Hesselt van Dinther leidde tot een vergroting van de produktiviteit per ha met 1,06% per jaar en van de opbrengst in geld met 3,5% per jaar. Zij hield echter wel in, dat de eigenaar voortdurend in zijn bedrijf moest investeren en er naar moest streven om de kwaliteit van de grond, die hij in bezit had, te verbeteren. Het XII-Apostelenhuis was niet in staat veel geld in het bedrijf te steken en zocht mede vanwege zijn eigen zwakke positie naar een snellere en goedkopere weg ter vergroting van zijn inkomen. In feite bereikte men een dergelijk resultaat echter in veel mindere mate. De produktiviteit groeide er slechts met 0,33% per jaar en de geldopbrengst met niet meer dan 1,0% per jaar, zodat men feitelijk in ontwikkeling ver achterbleef bij het bedrijf van de burger Hesselt van Dinther.

Deze tegenstelling in ontwikkeling van bedrijven in bezit van kerkelijke en sociale instellingen en goederen in bezit van de burgerij werd in de omstreken van Maastricht en Luik ook al geconstateerd door Ruwet.¹⁸³ De snelle expansie in Bemelen is vergelijkbaar met die in Termaar (gemeente Margraten), terwijl wij eerder zagen, dat de resultaten op Louwberg slechts weinig die van de kerkelijke goederen in het Luikse overtroffen. De oorzaak van dit verschil, dat eerder nog niet kon worden opgespoord, blijkt thans gezocht te moeten worden in verschillen in uitbating, met name in de keuze van een ontwikkelingstype, dat grotere investeringen en een rustiger uitbouw van het bestaande bedrijf vroeg tegenover een groeiprogramma, gebaseerd op direkte en goedkope aanpassing aan nieuw ontstane mogelijkheden. De financiële mogelijkheden van de grondeigenaar spelen derhalve een

¹⁸³ J. Ruwet, *Mésure de la production agricole sous l'ancien régime*, in *Annales E.S.C.*, 1964, p. 636-639.

belangrijke rol. Het vraagstuk van de financiering der landbouwhervorming kan hier echter niet aan de orde worden gesteld.

D. HOEVE HOVERHOF TE HOUT-BLERICK

(1825-1831)

Tijdens het Ancien Régime lag in Noord- en Midden-Limburg veel grootgrondbezit; met name hadden vanouds kerken, kloosters, abdijen enz. daar veel bezittingen. Het aandeel van dit kerkelijk bezit op de totale beschikbare hoeveelheid kultuurgrond was waarschijnlijk niet eens zoveel minder als in Zuid-Limburg, waarvan bekend is, dat veel grond daar in kerkelijke hand was geconcentreerd.

Na de inlijving bij Frankrijk werd in 1796/7 op grond van de gedwongen opheffing van de kloosters dit bezit geconfiskeerd en werd het domeingoed van de Franse Republiek.¹⁸⁴ Een gedeelte van deze nationale goederen werd reeds spoedig verkocht; een ander deel bleef als domeingoed onder beheer van de Franse administratie, die de vroegere pachters het land verder liet bewerken.

Sinds Willem I in 1815 deze gebieden had overgenomen en die tot het Verenigd Koninkrijk behoorden, werden er maatregelen getroffen om dit domeingoed af te stoten. Op grond van de wet van 9 februari 1818 en het Koninklijk Besluit van 9 mei 1819 werden pogingen aangewend om het staatsbezit zoveel mogelijk te verkopen. Zo had b.v. op 5 april 1820 in het stadhuis van Roermond een enorme verkoping plaats van nationale goederen, die waren gelegen in het arrondissement Roermond. De beschrijving in de Staatscourant van het goed, dat onder de hamer kwam, besloeg vele bladzijden en omvatte niet minder dan 28 hoeven, 31 losse percelen, 1 molen, 3 kloosters en 6 huizen, voor het merendeel gelegen in de huidige Nederlandse provincie en voor een klein gedeelte in de omgeving van Bree in Belgisch Limburg. Het totale grondbezit, bij deze verkoping betrokken, bedroeg ruim 623 ha., waarvan een aanmerkelijk deel lag in Noord-Limburg links van de Maas.¹⁸⁵

¹⁸⁴ De confisatie van de kerkelijke goederen en de ontbinding van de religieuze orden had tijdens de Franse Revolutie plaats bij besluit van 2 november 1789 en 13 februari 1790. Deze maatregelen werden in het departement van de Nedermaas, waartoe Venlo behoorde, van kracht bij besluit van 15 fructidor An IV (1 september 1796). Door de wet van 5 frimaire An VI (25 november 1797) werden ook de bezittingen van de seculiere kapittels, seminaries enz. genationaliseerd.

¹⁸⁵ Registre de formalité, vol. 26, art. 855, Transcription des actes translatives de propriété d'immeubles, Hypotheek-kantoor Roermond, nr 279, blz. 183, R.A.L.

Tot deze goederen behoorde o.m. de hoeve Hoverhof te Hout-Blerick, die aangekocht werd door Gerard Hafmans te Lottum. In de aankoop-akte staat deze hofstede omschreven als 'Un corps de ferme, appelé Hoeverhof, provenant du couvent de Mariaweide à Venlo'. Inderdaad was dit zusterklooster tot aan zijn definitieve sluiting in 1798 in het bezit geweest van deze hoeve en van nog enig ander land, zoals o.a. de hoeve Connikenhof in Maasbree. Maar zijn grondbezit was niet zo uitgebreid als dat van rijkere kloosters.¹⁸⁶

Toen de Hoverhof eigendom was van het klooster Mariaweide, bestond het uit 60 morgen land, waarvan 40 als akkerland in gebruik was, 10 morgen als weiland en verder 10 morgen bossen en heide was. De hoeve was in halfpacht uitgegeven en rendeerde slecht; de opbrengst bedroeg 20 malder rogge, 10 malder boekweit, 5 malder gerst, 1 malder wortelen en de opbrengst van de veestapel, welke ongeveer een derde deel was van de opbrengst van de akkerbouw.¹⁸⁷

Toen Gerard Hafmans in 1820 de Hoverhof kocht, was deze groot 22 hectare 28 are, onderverdeeld volgens oude maat als volgt:

a. woning, koestal, schuur, schaapskooi,
tuin en boomgaard, tesamen	3 morgen
b. 24 percelen bouwland, tesamen	48½ morgen
c. 7 percelen weiland, tesamen	16½ morgen.

In vergelijking met de 18e eeuw was het bezit met 8 morgen uitgebreid en schenen de meeste bos- en heidegronden ontgonnen te zijn. De percelen waren wisselend van grootte en varieerden van $\frac{3}{4}$ tot 5 morgen. Het bouwland lag voornamelijk zuidelijk van de hoeve, het weiland langs de Molenbeek en in de uiterwaarden van de Maas en op het laagterras van de linker Maasoever. Bijgaand kaartje kan deze ligging enigszins verduidelijken. Hierop staan de kadastrale benamingen aangeduid, waar de goederen van de Hoverhof waren gelegen.¹⁸⁸

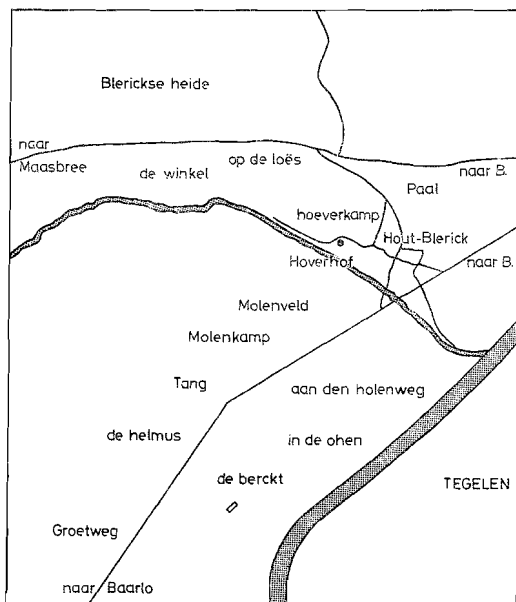
Gerard Hafmans, die een boerenbedrijf in Lottum bezat en daar ook

¹⁸⁶ Louis Baron de Crassier, Dictionnaire historique du Limbourg neerlandais, ad Venlo, in Publications de la Soc. Hist. et Arch, dans le Limb., tome LXXI, 1935, p. 337. Archief Klooster Maria-Weijde, Venlo, 1 dl., 1757-1796, R.A.L.

¹⁸⁷ Oud-archief Blerick, schepenbanksarchief, administr. gedeelte, lijst der bouwhoeven, nr. 243 verso. R.A.L.

¹⁸⁸ In de aankoopakte staat elk perceel zowel volgens de kadastrale benaming als met aanduiding van de rijgenoten omschreven. Kadastrale minuutplans Blerick. R.A.L. Tranchotkaart, blad 33, Venlo.

bezitter was van de plaatselijke herberg, kocht dit bedrijf voor zijn zoon Jan Christiaan Hafmans, die op dat moment echter nog pas 16 jaar oud was. Daarom verpachtte hij het nog voor zes jaar aan Pierre Gubbels, die het ook vroeger al als domeingood in pacht had. Deze betaalde aan de Domeinen een geldpacht van *fl* 188,5 2½ benevens alle lasten, maar werd nu van 1820 tot 1826 halfwinnaar, als hoedanig hij

jaarlijks moest leveren 30 malder rogge, 6 malder gerst, 4 malder boekweit en het halve fruit benevens de verplichting om de verpachter behulpzaam te zijn bij het planten van bomen en de verbouwing van huis en stallen, in welk geval de arbeiders bij hem in de kost kwamen. Opvallend zijn de nauwelijks hogere lasten per hectare, die deze halfwinnaar had op te brengen in vergelijking met de lage verplichtingen van het halfwinningscontract, dat het klooster Mariaweide had afgesloten.¹⁸⁹

¹⁸⁹ Pachtcontract met P. Gubbels, 10 september 1820. Archief Hoverhof.

Toen in april 1826 het pachtcontract met P. Gubbels was verstreken, droeg hij het bedrijf aan zijn zoon over, die hiermee zeer ruim werd bedeed. Gerard Hafmans had de Hoverhof gekocht voor 7500 gulden nederlands, in drie termijnen van zes maanden te betalen. Hij nam op 19 april 1820 een hypotheek op voor dit bedrag, welke hij reeds op 10 oktober 1821 volledig afloste.¹⁹⁰ De aankoop van het bedrijf was nochtans een grote transactie. Bij de Onderlinge Waarborg Maatschappij te Brussel werden de bebouwde eigendommen verzekerd: het huis met de koestal voor 4000 francs, de schuur voor 3000 francs en de schaapskooi voor 1000 francs, wat omgerekend neerkomt op een waarde voor de gebouwen van 3780 gulden nederlands. De grondprijis kwam dan uit op 170 gulden per hectare, wat overeenstemt met de geldende waarde en een rendementsverwachting van ruim 3% per jaar, waarop de deelpacht was gebaseerd.¹⁹¹

In het voorjaar van 1826 nam de 22-jarige Jean Chrétien Hafmans energiek de bedrijfsvoering ter hand. Aan zijn nieuwe frisse aanpak danken wij een tweetal notitieboekjes, waarin hij op het moment, dat hij het bedrijf begon, nauwgezet alle bijzonderheden over de bedrijfs-exploitatie heeft aangetekend. Deze aantekenboekjes lopen over de jaren 1825 tot 1831. Het is niet bekend, of hij ook in volgende jaren van het bedrijf aantekening heeft gehouden; in elk geval zijn geen verdere gegevens over de Hoverhof na 1831 bewaard gebleven. Hoewel deze notities slechts een momentopname bevatten, leveren zij toch belangrijk materiaal, dat elders maar weinig bewaard bleef.¹⁹² Het is weliswaar geen echte bedrijfsboekhouding, omdat de opbrengsten van de landbouwprodukten merkwaardigerwijze niet worden verantwoord, maar over de bedrijfsexploitatie vinden we interessante inlichtingen, die ook getuigen van het ontwikkelingspeil van de jonge Hafmans.

In 1825 trof hij al voorbereidingen om het bedrijf over te nemen. In dat jaar trad hij in het huwelijk met Johanna Baatsen, die hem drie zonen en twee dochters zou schenken. In zijn aantekenboek noteert

¹⁹⁰ Registre de formalité, inscriptions des privileges et hypotheques, vol. 31, art. 198, fol. 135 vs. Hypotheek-kantoor Roermond, nr. 436, R.A.L.

¹⁹¹ Polis Onderlinge Brand Waarborg Maatschappij, Brussel, nr. 56546, Archief Hoverhof.

¹⁹² Annotitieboekje Jean Chrétien Hafmans, 2 deeltjes. Deze aantekenboekjes en het overige bewaard gebleven archief van de Hoverhof werden ons welwillend ter beschikking gesteld door de heer C. G. A. Mertens te Hout-Blerick, wiens medewerking bij deze publicatie wij bijzonder hebben gewaardeerd. Zie ter vergelijking J. A. Kuperus, Boekhoudingen op Nederlandse landbouwbedrijven vóór 1900, in *Ceres en Clio*, Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis, Wageningen, 1964, 79-111.

hij dan de aankoop van huisraad voor een bedrag van 280 gulden. In Venlo had hij potten en pannen gekocht, een spiegel en een klok, een kast en tafel, bruidsstukken en andere benodigdheden. Verder begon hij voor 878 gulden bedrijfsmateriaal te kopen: twee eggen, twee schoppen en twee rieken, een aalskorf, een zicht, een zeis, een snijmes, twee paardentuigen met halsters, een nieuw paardentuig, haver, vee-koeken, ribben in de schaapsstal en twee karren, een platte en een lange kar. Een gedeelte van deze inventaris nam hij over van pachter Gubbels.

Verder vermeldt hij de aankoop van drie koeien; zijn schoonvader deed hem een koe over voor 120 gulden; hij kocht een koe in Blitterswijk voor 115 gulden en 15 stuiver; de derde koe nam hij van Gubbels over voor 114 gulden. De pachter verkocht hem ook tien schapen à 15 gulden per stuk. Tenslotte ging hij over tot de aanschaf van twee paarden, een vierjarig grijs paard voor 400 gulden en een oude merrie van 10 jaar voor 198 gulden. Om deze en andere aankopen te financieren leende hij van zijn schoonvader 2600 gulden en van zijn vader 1000 gulden, wat een totale rentelast meebracht van 260 gulden per jaar.

De veestapel van dit betrekkelijk groot bedrijf was en bleef gering. Hafmans begon, zoals gezegd, met twee paarden, drie koeien en tien schapen. In 1827 kocht hij nog een tweede merrie, die hij onmiddellijk liet dekken. Verderop is echter geen sprake van een veulen, zodat dus alleen de oude merrie door een jong paard werd vervangen. Tevergeefs trachtte hij ook het aantal koeien uit te breiden. Gemiddeld werden de runderen en de zelf gewonnen kalveren twee maal per jaar gedekt, soms zelfs tot vier maal toe, maar hij houdt meestal maar één kalf per jaar over, terwijl na ongeveer vijf jaar de koeien worden geslacht, zodat het totale aantal met moeite op peil bleef. In 1827 had hij eenden gekocht, waarover wij verder niets meer vernemen. Met de varkens- teelt lukte het ook niet best; in 1829 kocht hij drie varkens; in 1830 had hij er nog twee over.

Op 23 april 1827 begon Hafmans met de bouw van een nieuw woonhuis, waaraan tot 3 november van dat jaar werd gewerkt. In deze periode werden 118 arbeidsdagen hieraan besteed; gedurende 75 dagen lag het werk stil, zowel in verband met de zon- en feestdagen alsook omdat op de boerderij ander werk voor moest gaan. In totaal eiste de bouw van het huis 604 mandagen, waarvoor werd uitgegeven 299 gulden Kleefs en 10 stuiver, wat omgerekend neerkomt op een loon van 5 stuiver per dag.

Over de teelt van de landbouwprodukten op de Hoverhof kan men zich een globaal beeld vormen, al zijn de jaren, waarover aantekeningen bestaan, te kort om de volledige rotatiecyclus te beschrijven. Ongeveer de helft van het land werd met rogge verbouwd, bijna een kwart met haver en gerst. Voorts werden op beperkte schaal geteeld aardappelen, erwten en wortelen, lijnzaad – vrij veel zelfs –, raapzaad enz. Als tussenteelt komt veel spurrie, klaver en groenzaad voor, waarvan de betekenis in die tijd in Noord-Limburg blijkbaar bekend was. Opmerkelijk is de overheersende positie van de rogge; soms wordt zelfs, met bemesting, jaar in jaar uit rogge geteeld, maar meestal werd de verbouw van rogge afgewisseld met haver en gerst en soms met aardappelen. Het meest frequent treft men aan een beurteelingse afwisseling van rogge-haver en van rogge-gerst met veel varianten daartussen. Spurrie wordt vaak aan het begin van de cyclus geteeld. Soms heeft de cyclus ook in omgekeerde volgorde plaats. spurrie en groenvoer volgen dan op elkaar. Na spurrie of groenvoer worden vaak aardappelen verbouwd. Het aardappelland wordt dan sterk bemest. Lijnzaad is een vrucht, die vaak voor of na rogge geteeld wordt en dan voorafgegaan of gevolgd wordt door groenvoer. Erwten en wortelen komen in hetzelfde jaar voor als tweede produkten, wanneer haver, aardappelen of lijnzaad verbouwd worden. Er werd niet veel gebraakt; voorzover valt na te gaan komt het braakjaar eerst na een zesjarige cyclus.

Opmerkelijk is de sterke bemesting. Daaruit blijkt duidelijk een streven om de percelen, als ze niet met spurrie of groenvoer beteeld zijn, te bemesten. Uit de aantekenboekjes komt men tot het volgend aantal karren mest per ha. bouwland:

aardappelen	– 213	karren mest
lijnzaad	– 178	karren mest
gerst	– 175	karren mest
haver	– 111	karren mest
rogge	– 63	karren mest
zomerzaad	– 88	karren mest
raapzaad	– 21	karren mest

Hoewel vergelijkende cijfers ontbreken, bestaat de indruk, dat op dit bedrijf meer dan gebruikelijk werd bemest, zodat de opbrengst waarschijnlijk ook hoger lag dan op vergelijkbare bedrijven. Over de opbrengst zelf worden wij niet ingelicht; het vermoeden ligt voor de hand, dat de oogst aan Hafmans Sr. werd afgedragen. Wel kennen wij

de hoeveelheid zaadgoed, welke in de jaren 1826-1827 werd gebruikt. Deze bedroeg:

voor rogge 2,15 hectoliter per hectare
voor haver 3,65 hectoliter per hectare
voor lijnzaad 3,2 hectoliter per hectare
voor spurrie 0,36 hectoliter per hectare.

Rekent men dit aan de gemiddelde yield-ratio van Limburg voor die tijd om, dan zou de opbrengst van rogge met de gemiddelde opbrengst in Limburg overeenstemmen, maar zou de haver een geringere opbrengst geven. Gezien echter de sterke bemesting mag men waarschijnlijk veronderstellen, dat de haver een normale opbrengst gaf en de roggeoogst van het bedrijf ongeveer 15 à 20% hoger was dan gemiddeld in deze streek.¹⁹³ Deze veronderstellingen zijn echter niet te verifiëren.

Voor zijn landbouwbedrijf had Hafmans een betrekkelijk grote personeelsbezetting nodig. In 1826 begon hij met vier personeelsleden, namelijk twee knechten, een meid en een scheper, waarvoor hij in totaal 190 gulden Kleefs betaalde benevens de verstrekkingen in natura. Voor een bedrijf van 22 hectare waren derhalve – de eigenaar meegerekend – vijf arbeidskrachten nodig, d.w.z. één arbeidskracht per 5,3 hectare akkerbouwgrond. In 1828 had Hafmans nog dezelfde meesterknecht en dezelfde scheper in dienst. Ondanks dat de eerste loonsverhoging kreeg, wist hij door wisseling van personeel de loonkosten nog te beperken tot 187,12 gulden. De eerste knecht, J. Diebels, ontving 86 gulden Kleefs in de vorm van 15 voorschotten en een eindafrekening; verder had hij recht op een paar nieuwe schoenen en de toebaat. De paardenknecht Verheijen kreeg 60 gulden Kleefs en toebaat. De scheper Beelen verdiende 16 gulden en 10 stuiver plus toebaat; hij kreeg bovendien nog het recht 5 schapen in de kudde te laten meegrazen. Marieke, de dochter van de weduwe van Soest uit Kessel, diende eerst als meid tegen 45 gulden per jaar, maar daarvoor in de plaats werd een ander meisje aangenomen, dat maar 2 Franse kronen hoefde te verdienen (12 gulden, 12 stuiver) en de toebaat. Verder stelde hij nog een tweede paardenknecht aan voor 9 gulden en de toebaat plus het recht één schaap in het voer te geven. Het loon van de knechten en meiden werd in de vorm van 10 voorschotten uit-

¹⁹³ Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914, Assen 1965, zie p. 177.

betaald. Waarschijnlijk waren alleen de eerste knecht en paardenknecht volwassen arbeiders en bestond het overig personeel uit jeugdige personen.

Verder werkte nog als dagloner op het bedrijf Thijs Geurts, die 10 stuiver per dag verdiende, maar uitsluitend in natura betaald werd (in rogge, brood, boter, raapolie en turf). Hij werkte jaarlijks een wisselend aantal dagen; in 1829 was dit $239\frac{1}{2}$ dag. Het personeel werd aangenomen van Pasen het ene jaar tot Pasen het volgend jaar, op welk tijdstip de afrekening werd opgemaakt. Betaling had plaats in Kleefse guldens, Franse kronen en vijf frankstukken. Interessant is nog, dat een van de bezigheden 's winters bestond uit het verven van doek.

In 1831 had Hafmans zes personeelsleden in dienst, namelijk drie knechten (een werkknecht, een paardenknecht en een scheper) en drie meiden (een koemeid, een keukenmeid en een kindermeid). De totale personeelskosten waren toen gestegen tot 222 gulden plus hetgene wat daar in natura nog bijkwam in de vorm van kost en inwoning, kleding, schoeisel, enz. De totale arbeidskosten kunnen becijferd worden met inbegrip van de beloning voor de exploitant op 600 à 700 gulden per jaar.

In 1827 nam Hafmans het besluit om het bedrijfsvlak te verbreden en begon hij met de bouw van een steenoven in de Blerickse heide. De aanleiding tot dit besluit was de bouw van zijn woonhuis, waarmee in het voorjaar van 1827 was begonnen. Omdat hij een geschikt terrein bezat en de nodige grondstof, de kleileem, op eigen grond kon worden gewonnen, lag het voor de hand, dat men ter plaatse een veldoven opzette. Dit was geen ongewone situatie, want vanouds werd de steenbakkerij uitgeoefend door kasteelheren, kloosters en boeren, die in open veldovens naargelang de behoefte stenen bakten.¹⁹⁴ Zulke steenfabrieken vindt men in geheel Noord-Limburg in de 19de eeuw, ofschoon in deze jaren nog niet in groot aantal. Die steenovens waren gemetselde veldbrandovens met een gemiddelde oveninhoud van 10.000 à 20.000 stenen. De opzet van Hafmans was om een grotere oven te bouwen, die aan hoge eisen voldeed. In de steenfabriek zag hij nl. een geschikte mogelijkheid om de beschikbare arbeidskracht

¹⁹⁴ J. C. A. Everwijn, Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland, dl. 1, 's-Gravenhage 1912, p. 160-163. W. J. A. Arntz, Eenige gegevens voor een geschiedenis van de Nederlandsche steenindustrie, in Klei, jrg. 35, 1943, 33-35.

meer produktief te maken; hij zelf en zijn knechten waren dan ook rechtstreeks bij het werk betrokken.

Het opzetten van de steenoven was een veeleisend karwei, omdat het meeste materiaal van elders moet worden aangevoerd. De transportkosten en lonen waren zeer hoog, speciaal voor het vervoer van de Luikse kolen, die van de haven van Venlo naar Blerick kwam, en voor het betrekken van dekleien, stenen, kalk, cement, nagels en tras, die eveneens in Venlo moesten worden gehaald. Karren uit Lottum zorgden voor dit transport. Uit eigen omgeving kwamen schansen, staken, vlakken, turf, zand en stro en de benodigde leem. Voor het bouwen van de oven waren zes Waalse vakmensen aangetrokken, die onder leiding van een ploegbaas gemiddeld zes weken bij Hafmans in de kost waren.¹⁹⁵ Verder nam hij nog in dienst een timmerman, kalklessers, een plafonnier en een voerman. Zelf zorgde hij met zijn knechten voor het leemsteken. In april 1827 begon men met de bouw van de oven; begin november werd de produktie gestaakt.

De eerste twee jaar was de geproduceerde hoeveelheid betrekkelijk gering. In 1827 werd de gehele produktie voor de bouw van het woonhuis gebruikt. In 1828 werden niet veel meer dan 20.000 stenen verkocht. In 1829 was de produktie tot \pm 45.000 stenen opgelopen, later nog tot meer. De juiste hoeveelheden zijn niet precies op te geven, omdat de cijfers omtrent de verkochte hoeveelheden niet volledig zijn. De prijzen, waartegen de stenen verkocht werden, waren sterk wisselend; gemiddeld bedroeg de prijs $12\frac{1}{2}$ a 16 gulden Kleefs per 1000 normaal gebrande stenen. Een kleine hoeveelheid extra gebrande werden tegen hogere prijzen verkocht; de bleke deden een lagere prijs; soms kon men zelfs de kromme stenen en de stukken nog tegen een zacht prijsje slijten. Er werden vaak grote partijen ineens verkocht, per mond (de ingang van het stookkanaal = \pm 18.000 stuks) of per blad (\pm 4.000 stuks). Gezien de hoge transport- en loonkosten was de exploitatie van de steenoven in de eerste jaren niet lonend. Waarschijnlijk lag de situatie in volgende jaren beter, toen per seizoen vaker kon worden gebakken en men de kunst van de ovenbouw van de Walen had afgekeken. In 1828 kon Hafmans reeds volstaan met slechts drie vaklieden uit het Luikse in dienst te nemen. In 1830, als de produktie is toegenomen, boekt men de eerste winst. Over volgende jaren ontbreken de gegevens.

¹⁹⁵ Volgens J. Hollestelle (De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreek 1560, Assen 1961, p. 258) waren reeds vele eeuwen vroeger Waalse ovenbouwers in ons land als seizoenarbeiders werkzaam.

De exploitatie van de steenoven bracht mee, dat vrij veel aan lonen en kostgeld moest worden uitgegeven, wat Hafmans in zijn notitieboekjes minitieus heeft aangezekend. Het kostgeld voor een man bedroeg 10 stuiver per dag en bestond uit brood, melk, boter, spek, aardappelen, erwten, wortelen enz. Het loon voor een man, die met zijn paard kwam werken, bedroeg een gulden per dag; ook een voerman kreeg een gulden per dag evenals een timmerman. Voor de paarden werd per dag berekend een vat rogge en een nacht hooi. Voor zijn eigen arbeid bracht Hafmans ook een gulden per dag in rekening. De Waalse arbeiders kregen per week 36 gulden, waarvan ongeveer de helft als kostgeld betaald werd. Daarnaast dronken zij enorme hoeveelheden bier en jenever, wat als extra betaling bij hun loon dient te worden geteld.

Uit de genoteerde bedragen aan uitgegeven kostgeld zijn de volgende prijzen af te leiden, die een indruk geven van de kosten van levensonderhoud:

een pond brood	1,4 à 1,6 stuiver
een vat aardappelen	15 à 24 stuiver
een pond boter	10½ à 14 stuiver
een pond spek	11 stuiver
een pond vet	10 stuiver
een pint raapolie	6 à 7 stuiver
een kan botermelk	1 stuiver
een spint erwten	1 gulden 3 stuiver
een kan boekweitmeel	5 stuiver
een pond koffiebonen	13½ stuiver
een pint jenever	5½ à 6 stuiver
een kan bier	3 stuiver
een halve kan melk	1½ stuiver
een pint azijn	1 stuiver
een el doek	5 stuiver
een portie wortelen	4 stuiver
een schotel moes	4 stuiver
een bag	7 à 8 gulden
een kar turf	1 gulden
een vestje	1 gulden 17 stuiver
een paar schoenen lappen	1 gulden 6 stuiver.

In het voorgaande zijn de voornaamste gegevens uit de aantekenboekjes van Jean Chrétien Hafmans samengevat. Het is, zoals gezegd,

een willekeurige momentopname van een Noord-Limburgs bedrijf. De charme van de historie om gelijktijdig de afloop te kennen, ontbreekt in dit geval. Wij weten slechts, dat Hafmans bij zijn overlijden in 1854 het bedrijf had kunnen uitbreiden, ondanks de moeilijke tijd, waarin de landbouw toen verkeerde. Het bedrijf van de Hoverhof was met bijna 10 hectare uitgebreid, hoewel dit geen bouwland was, maar voornamelijk bestond uit dennenbossen en heide. Het terrein van de hoeve met opstallen, tuin en boomgaard was met ruim een halve hectare uitgebreid. Het bouwland rond de Hoverhof verminderde met ongeveer een hectare, maar het areaal aan weiland nam met bijna $1\frac{1}{2}$ hectare toe. Over de steenoven wordt in de successiememorie niet meer gesproken; blijkbaar bestond deze toen niet meer. Behalve de Hoverhof had Hafmans nog 34 ha. 35 a. grond in Grubbenvorst verworven, welke overigens uitsluitend uit heide en moerassen bestond.¹⁹⁶ Van zijn speculatie in deze heide- en moerasgrond zouden eerst later zijn kinderen en kleinkinderen profiteren.

Ook is nog enige politieke aktie van J. C. Hafmans bekend. Op zijn instigatie stuurden de inwoners van Hout-Blerick in mei 1848 een request aan de Koning teneinde een voorgenomen grenswijziging te voorkomen. Het was een verzoek om tot het grondgebied van de Duitse Bond te mogen blijven behoren en niet bij het uitsluitend Nederlands territorium van de vesting Venlo te worden ingedeeld. Het is niet bekend, of dit request, dat zich in het familie-archief bevindt (in origineel of in afschrift ?), uiteindelijk ook is verzonden.

¹⁹⁶ Memorie van successie, 1854, Archief Hoverhof.

LITTERATUUROVERZICHT

W. Jappe Alberts en A. G. van der Steur, Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis, Bussum, Van Dishoeck 1968, 136 pag., ill.

De Nederlandse Jeugdbond ter bestudering van de Geschiedenis probeert met een reeks aardige boekjes over historische onderwerpen, de zogenaamde Fibulareeks, de belangstelling van de jeugd voor geschiedenis en historisch onderzoek te wekken. De reeks is weinig pretentieus opgezet en men probeert slechts deskundige auteurs er toe te bewegen hun kennis in een voor een groot publiek leesbare vorm te presenteren. Dat heeft in de afgelopen jaren geleid tot een aantal bijzonder aardige boekjes, die onder meer ook bij het onderwijs goede diensten kunnen bewijzen.

De Jeugdbond beperkt zich in haar reeks echter niet alleen tot het publiceren van samenvattingen van het onderzoek over bepaalde problemen, men wil de jeugd ook zelf aan het werk zetten en hen eigen onderzoekingen laten verrichten. Om dit mogelijk te maken zijn een aantal boekjes geprojecteerd en ten dele al verschenen, die de methoden en mogelijkheden voor amateuristische geschiedbeoefening aangeven. In dat kader verscheen reeds een 'Gids voor de Nederlandse Archieven' van de hand van de archivaris Formsma en onder de titel 'Stambomen en Familiewapens', een handboek voor het genealogisch onderzoek in Nederland, waarvoor de jeugdige A. G. van der Steur tekende. In dat kader publiceerde de hoogleraar voor interregionale geschiedenis aan de Utrechtse Universiteit, Prof. Dr. W. Jappe Alberts, samen met de jonge amateur-historicus Van der Steur een handleiding voor de beoefening van de lokale en regionale geschiedenis.

Het boekje valt uiteen in twee gedeelten, waarvan het eerste handelt over het historisch materiaal, en het tweede wenken geeft voor het feitelijke onderzoek. Tot het historisch materiaal rekenen Alberts en Van der Steur niet alleen de geschriften, maar ook kaarten en afbeeldingen. De nadruk, die zij vooral op deze laatste twee soorten historisch materiaal leggen en de wegen, die zij duidelijk aangeven om dit soort documentatie te vinden lijkt juist voor de amateur-historicus bijzonder belangwekkend, omdat het hem daardoor mogelijk wordt zijn onderzoek te verlevendigen. Gewezen wordt op het nut, dat prenten, schilderijen, foto's, prentbriefkaarten en films voor de kennis van steden en dorpen dikwijls hebben, en dat niet slechts voor het illustreren van topografische details, maar ook voor het inzichtelijk maken van een bepaalde leefwijze. De amateur-historicus kan door het gebruik van dit soort materiaal van zijn onderzoek een boeiende vrijetijdsbesteding maken.

Onder het hoofdstukje over de geschreven bronnen treft men een overzicht aan van

zeer veel literatuur, waarbij men niet vergeet ook de oudere geschiedschrijvers te vermelden. Zo wijst men op de betekenis van Bor, Van Meteren, Hooft, Aitzema en Hugo de Groot voor de kennis van de gebeurtenissen in de 16e en 17e eeuw. Van de talrijke topografische werken, die na Guicciardini in de Nederlanden verschenen zijn, wordt het belang voor de plaatselijke geschiedvorsing duidelijk aangetoond.

Uiteraard wordt in dit werk voor plaatselijke onderzoekers niet alleen de nationale literatuur vermeld. Voor elke provincie wordt in enige pagina's gewezen op de belangrijkste publicaties voor de regio. Voor Limburg, wat ons uiteraard bijzonder interesseert, wordt gewezen op de *Annales Rodenses* en enige andere Middeleeuwse kronieken; de oudere kerkhistorische werken van Knippenbergh en Tesschenmacher. Voor de moderne literatuur en niet-gedrukte bronnen wordt verwezen naar het archiefoverzicht en de bibliografie in 'Limburgs Verleden'. Men zou wellicht geneigd zijn in deze paragraaf wat andere accenten te leggen, maar bedenkt daarbij gaarne, dat de auteurs niet tot opdracht hadden een beknopte bibliografie samen te stellen, maar dat zij historische literatuur in een zeer wijds perspectief moesten aanduiden en vooral moesten benadrukken, waar de vorser iets kan vinden. En dat gebeurt in dit eerste gedeelte op boeiende wijze.

In het tweede gedeelte, dat handelt over de wijze van onderzoek, gaan de auteurs er van uit, dat de amateur-historicus moet beginnen met detailpunten te onderzoeken en niet te brede onderwerpen ineens moet aansnijden. Zeer veel nadruk wordt er op gelegd, dat de amateur de literatuur dient te bestuderen, zodat hij zijn gegevens in een algemeen kader kan plaatsen. Daartoe worden voor verschillende takken van de geschiedschrijving de mogelijkheden aangegeven.

Zeer summier zijn Alberts en Van der Steur over de wijze, waarop het materiaal in een publicatie moet worden weergegeven. Naar mijn smaak ligt hier het belangrijke manco van het boek. In de praktijk komt het immers herhaaldelijk voor, dat amateur-historici juist in deze fase volledig vastlopen. Het ware bijzonder gewenst, dat de wijze, waarop men onderzoeken samenvat en in een artikel weergeeft, juist voor de geschiedschrijving eens wat nader werd uiteengezet. Nu moet men zich tevreden stellen met de aanwijzingen, zoals die b.v. in De Boer's 'Schriftelijke Rapporten' (Utrecht 1961, Aula 54) gegeven worden. Veel van wat men in een dergelijk boekje vindt is echter niet onmiddellijk toepasbaar bij de geschiedschrijving. Het zou bijzonder nuttig zijn, als de eisen die gesteld moeten worden aan de vormgeving en indeling van een historisch artikel eens kort werden samengevat. Ter verontschuldiging zij hier echter aangevoerd, dat ook buitenlandse handleidingen voor plaatselijke geschiedvorsing ons in dit opzicht niet veel leren, zoals bijv. het boekje van Arnould, Bruwier, Dhondt, Rousseau en Vercauteren 'De plaatselijke geschiedschrijving, wenken voor de vorsers', Brussel, Pro Civitate, 1962.

Belangrijk, ook voor vakhistorici, is de bijlage van dit boekje, waarin een overzicht wordt gegeven van de eisen, die in het buitenland aan lokale geschiedschrijving worden gesteld. Zeer goed komt daarin tot uitdrukking, hoe de lokale geschiedenis een centrale plaats in de geschiedvorsing kan innemen, wanneer, zoals in Frankrijk, aan een aantal voorwaarden is voldaan. De grote betrokkenheid van talrijke buitenlandse universiteiten, die intensief bij de plaatselijke geschiedschrijving betrokken zijn, wordt hierin bewust gedemonstreerd. Zelden kwam duidelijker tot uitdrukking hoezeer in ons land deze vorm van geschiedschrijving wordt onderschat. Alberts en Van der Steur hebben een bijzonder prettig boekje samengesteld, dat wij in handen wensen van velen, die hun vrije uren met geschiedvorsing willen doorbrengen. Zij zullen er veel plezier

van hebben. Jammer is voor hen slechts, dat het boekje een registertje mist, zodat het wat moeilijk te gebruiken is, als men vlug iets na wil slaan.

J.

J. M. C. Van der Poel, Oude Nederlandse ploegen, Arnhem, Rijksmuseum voor Volkskunde 'Het Nederlands Openluchtmuseum', 1967, 72 pag., ill., reg.

dez., Honderd jaar landbouwmechanisatie, Wageningen 1967, 288 pag., ill., bibl. reg.

Van der Poel, die sinds 1958 herhaaldelijk publiceerde over de geschiedenis van landbouwwerktuigen, heeft zich thans bijzondere verdiensten verworven door een overzicht van de geschiedenis van de ploeg, wel het meest verspreide en belangrijkste landbouwwerktuig uit het verleden. Het spreekt welhaast vanzelf, dat de auteur zich in dit eerste samenvattende werk over dit onderwerp vele beperkingen moest opleggen. Het materiaal is buitengewoon schaars: de meeste oude afbeeldingen zijn vaag en ondeugdelijk; de literatuur over dit onderwerp is speciaal in de Nederlanden zeer beperkt; de bewaard gebleven oude ploegen zijn gering in aantal en stammen bovendien meestal uit een betrekkelijk late tijd, voornamelijk uit de eerste helft van de 19e eeuw.

Deze moeilijkheden, waarmee iedere onderzoeker te maken krijgt, kunnen de waarde van het werk van Van der Poel echter slechts verhogen, omdat nu een basis is gelegd voor verder onderzoek. De waarde van dit boekje als naslagwerk wordt nog verhoogd, doordat aan het overzicht van de ploegen een hoofdstuk voorafgaat onder de titel: 'De benaming van de onderdelen van de ploeg', waarin op heldere wijze uiteengezet wordt, hoe een oude ploeg in elkaar zat en welke functie elk onderdeel had. Deze heldere uiteenzetting wordt gevolgd door een beschrijving van de soorten ploegen, die in elke provincie in zwang waren. Het lijkt mogelijk aan de hand van deze beschrijvingen en het bijgevoegde fotomateriaal de ploegen, die op tekeningen en schilderijen voorkomen ten minste voor een belangrijk deel te identificeren. Van der Poel geeft daarvan reeds een voorbeeld, doordat hij de ploeg vermeldt, die op de oorkonde met het reglement van het akkermansgilde te Venlo staat afgebeeld. Wanneer men er in slaagt bij een dergelijk onderzoek redelijke resultaten te behalen, dan openen zich onmiddellijk perspectieven voor de economische geschiedenis om de vraag naar de wijze, waarop de overgang van de traditionele naar de moderne ploeg in Nederland zich heeft voorgedaan en de vraag naar de tijdsperiode, waarbinnen die overgang plaats vond, nader te concretiseren. Van der Poel meent, dat de overgang rond 1850 haar beslag kreeg. Er zijn echter aanwijzingen, dat er in dit opzicht van een grotere differentiatie sprake is. Reeds belangrijk eerder treft men afbeeldingen aan van 'moderne' ploegen, die duidelijk gepropageerd werden, ook onder de kleinere boeren, terwijl in 1858 nog wordt gesteld, dat in Limburg vrijwel nergens de moderne ploeg ingang heeft gevonden.

Hoe kan men aan de hand van afbeeldingen voor nauwkeurig af te bakenen gebieden vaststellen welk soort ploeg in een bepaalde tijd gold als kenmerkend voor de boer in die streek? Daartoe kan men gebruik maken van afbeeldingen van ploegen op de zilveren schilden van schutterijen. In vele gevallen werd aan de voorzijde van dergelijke schilden een symbool van het beroep van de koningsschutter afgebeeld. Bij talrijke plattelandsschutterijen terft men dan een afbeelding van een ploeg aan, omdat de schutterskoning kennelijk agrariër was. Op de achterzijde van het schild komt steeds

het jaar voor, waarin de schutter koning was en waarin het schild gegraveerd was. Het komt mij voor, dat een nauwgezette inventarisatie van alle gedateerde afbeeldingen van ploegen, die men bij de schutterijen kan vinden, het onderzoek naar de bovengenoemde vragen aanzienlijk kan bevorderen. Het was wenselijk, indien een dergelijk onderzoek op korte termijn werd aangevat.

Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de handelsmaatschappij v/h Boeke en Huidekooper te Wageningen kreeg Van der Poel opdracht de geschiedenis van de landbouwmechanisatie te schrijven. Speciaal aan de experimentele fase wordt grote aandacht gewijd. Jammer genoeg is daarbij echter het economisch aspect weinig naar voren gekomen. Vele gegevens van Van der Poel wekken de indruk, dat in de tweede helft van de 19e eeuw de rentabiliteit van de landbouw door mechanisatie niet altijd verhoogd werd, naar mijn mening een belangrijk argument om de trage invoering van allerlei werktuigen te verklaren.

Ook met dit werk heeft Van der Poel echter een belangrijke pioniersarbeid verricht.

J.

P. Polman O.F.M., Katholiek Nederland in de achttiende eeuw, deel 3. Buiten de Hollandse Zending, 1700|1795. Uitgeverij Paul Brand, Hilversum, 1968, 359 blz., lit., reg.

Nog vóór zijn dood voltooide de verdienstelijke kerkhistoricus, Pater Dr. Pontianus Polman O.F.M., het derde deel van zijn standaardwerk over het katholieke leven in Nederland in de 18e eeuw. In dit laatste deel wordt aan de politiek en kerkelijk verbrokkelde delen van 'Limburg' ruimschoots aandacht besteed, met name in de tweede sectie van het boek. Niet alleen bespreekt de schrijver de interne verhoudingen binnen de Kerk (de bestuursorganisatie, de houding van de bisschoppen en van de priesters 'van Trentse signatuur'), maar terecht plaats hij ook het kerkelijk leven binnen de politieke en sociale context van deze tijd, omdat immers godsdienstige opvattingen en normen ook op maatschappelijk terrein tot uitdrukking komen. Bovendien was de situatie in deze gewesten zodanig stabiel gebleven ondanks de volhardende pogingen om het Calvinisme ingang te doen vinden, dat het protestantisme bijna uitsluitend beleden werd door staats ambtenaren van noordelijke herkomst. Het is typerend, hoe de godsdienstige verdeeldheid juist hier verweven was met verschillen in politieke macht, sociaal milieu, economische ontwikkeling of territoriale invloedssfeer, hetgeen vaak tot nog heftiger conflictstof, maar ook wel tot spontane verdraagzaamheid aanleiding gaf. Kerkgeschiedenis, in de zin als door Polman opgevat, is bij uitstek een noodzakelijk complement van de sociale geschiedenis. Wie daarin geïnteresseerd is, vindt in dit boek dan ook verschillende interessante aanzetten tot deze nog weinig geëxploreerde materie.

P.

J. Beishuizen en E. Werkman, De magere jaren. Nederland in de crisistijd 1929-1939, Sijthof 1968, 269 p.

De periode tussen de twee wereldoorlogen verheugt zich de laatste jaren in een toenemende belangstelling. Sinds Michel van der Plas in zijn 'Het Rijke Roomse leven' begon met herinneringen op te halen, zijn velen hem daarin gevolgd. Aanvankelijk leverde dat dat enige anecdotische lectuur op, waarin aan de hand van citaten een beeld werd gegeven van het merkwaardige denken en handelen van de Nederlanders tussen 1918 en

1939. Beishuizen en Werkman hebben getracht een goed leesbare samenvatting te geven van de economische en sociale toestanden in het laatste deel van deze periode om daarmee de stroom van deze lectuur in iets meer serieuze banen te leiden.

In zucht zou men dat moeten toejuichen. De crisis is een dermate belangrijke historische gebeurtenis geweest, die zeer diep in het leven van de mensen heeft ingegrepen, dat het belangrijk is, dat hierover een vlot geschreven boekje bestaat met een samenvatting van het gebeuren van die periode. Met name ten behoeve van het geschiedenisonderwijs is beslist enige behoefte aan zo'n boek.

Het valt te betreuren, dat de beide auteurs in die behoefte niet kunnen voorzien. Hun analyse van de gebeurtenissen steunt in feite slechts, op twee werken: Galbraith's geraffineerde 'The Great Crash 1929' en Keesing's bijdragen uit 1952 in de reeks 'De Nederlandse Volkshuishouding tussen de Twee Wereldoorlogen'. Enige poging om de sterk divergerende opvattingen van deze schrijvers met elkaar in overeenstemming te brengen hebben Beishuizen en Werkman echter niet gedaan. Voor Nederland blijven zij zich beperken tot één argument, te weten de gouden standaard, die op bijna elke pagina samen met boeman Colijn terugkeert. Toch blijkt uit hun opmerkingen over Engeland en de U.S.A., dat het loslaten van de gouden standaard geen wezenlijke verbetering van de toestand bracht, een tegenspraak waar men echter verder overheen praat. De analyse van de gebeurtenissen is bovendien ten enen male onvoldoende: de ineensstorting van de internationale handel, de toenemende autarkie, waarnaar ieder land streefde, de verschuivingen in het economisch patroon en dergelijke vraagstukken worden niet beroerd.

Het werkje blijft een geest van oppervlakkigheid ademen, waardoor het ten enen male niet door kan gaan voor de goed leesbare weerslag van een stuk wetenschappelijk verantwoorde geschiedschrijving. Slechts één ding wordt duidelijk: het wordt tijd, dat deze periode en dit belangrijke probleem serieus wordt aangepakt, zodat wij werkelijk inzicht krijgen in de situatie van deze magere jaren. De nog altijd onvoldoende gerealiseerde samenwerking tussen contemporaine historici en economische historici, waardoor er eigenlijk nog nauwelijks een economische geschiedenis van de twintigste eeuw tot stand gekomen is, treedt hier overduidelijk aan de dag.

J.

A. C. de Vooy, Het huwelijkspatroon in Nederland in het midden der 19e eeuw, toegelicht door een onderzoek in Utrecht.

G. J. M. Oude Lenferink, M. G. L. N. Hoerberichs, J. J. J. G. Schoenmakers, Drie Nederlandse gemeenten in het tweede kwart der 19e eeuw.

C. E. M. van Gelder, Enige kanttekeningen bij demografische gegevens van Nederland in de jaren 1804-1828.

A. C. de Vooy, De bevolkingspreiding op het Utrechtse platteland in 1632 en 1795.

W. F. M. de Vries, De verspreiding van het vrouwenoverschot in Nederland in 1879.

W. Blankert, De huwelijksstructuur in de Brabantse Kempen in de periode 1830-1859.

C. E. M. van Gelder, Hindeloopen in de jaren 1830-1839. in Mededelingen van de afd. Historische Geografie te Utrecht, no.'s 1-5 1965-1967.

Prof. de Vooys heeft enkele jaren geleden het initiatief genomen om een aantal kortere studies van demografische aard zelf te gaan uitgeven in een speciale reeks. Een lofwaardig initiatief, omdat het in Nederland niet eenvoudig is een publikatiemogelijkheid voor dergelijke studies te vinden. Slechts in mengelwerk en gedenkboeken worden hier en daar een paar hoofdstukken over demografische ontwikkelingen opgenomen en deze bedoelen dan vaak meer de groei van het inwonertal in een dorp of stad te releveren dan om veranderingen in het demografisch patroon te verduidelijken. Het is duidelijk, dat het de Vooys en zijn leerlingen juist om dit laatste gaat.

Wij willen hier de doelstellingen van de Utrechtse hoogleraar niet ter discussie stellen, hoewel wij ons afvragen of hij het ambitieuze programma met het materiaal, dat de facto onderzocht wordt, kan verwezenlijken. Zijn theorie heeft een zeer sterk dynamisch karakter: Hij onderzoekt ontwikkelingen in de gezinsstructuur, maar doet dit niet aan de hand van de wordingsgeschiedenis van gezinnen (genealogieën), maar aan de hand van momentopnamen, voornamelijk volkstellingen. Deze volkstellingen vormen echter een toevallige samenstelling van gezinnen in verschillende fasen van ontwikkeling, zodat structurele veranderingen zich daarin gemakkelijk aan onze waarneming onttrekken. In hoeverre die heuristische problemen ontwarbaar zijn, is echter een vraagstuk, waarop men in het kader van een boekbespreking geen antwoord kan geven.

Naar aanleiding van de studie van Van Gelder over de demografie van Nederland tussen 1804 en 1828 kunnen echter een paar opmerkingen gemaakt worden. Van Gelder stelt de perioden 1804-1813 en 1815-1828 tegenover elkaar. Hij meent dat te kunnen doen, omdat hij beschikt over tellingen uit 1795, 1829 en 1839 en bovendien de zogenaamde telling van 1815. Het is deze laatste, die in feite een centrale plaats in de studie inneemt, omdat zij juist samenvalt met het keerpunt van beide perioden. Deze telling levert, sinds zij door J. C. Ramaer in 1878 gepubliceerd werd, telkens weer moeilijkheden op. Ramaer vermeldt immers geen bron en niemand kan haar terugvinden. Bovendien heeft niemand bronnen gevonden, waaruit kan blijken, dat er in 1815 geteld is. Vandaar dat er regelmatig aan de waarde van deze telling wordt getwijfeld. Maar nadat men zijn twijfel aan de telling heeft uitgesproken, gebruikt men haar toch!

Het lijkt ons nuttig hier de geschiedenis van Ramaer's telling aan de hand van het Limburgse voorbeeld uiteen te zetten. Er is in 1815 inderdaad geteld, althans men heeft pogingen daartoe in het werk gesteld. De resultaten daarvan treft men aan in de Archives d'Etat à Liège, Fonds Hollandais no. 295. De telling vond plaats op 31 mei 1815. Zij is echter blijkens de archiefstukken slechts in een klein aantal plaatsen uitgevoerd. De uitkomsten van de telling stemmen *niet* overeen met de door Ramaer vermelde cijfers. De conclusie is duidelijk: Ramaer's telling is niet de telling van 31 mei 1815. Er is nog een tweede bron met bevolkingscijfers uit 1815. Onmiddellijk na de totstandkoming van het Verenigd Koninkrijk liet het departement van defensie een beschrijving van alle gemeenten maken om de hulpbronnen te kennen ingeval van militaire moeilijkheden. Het resultaat van deze telling is voor een zeer groot deel bewaard in het Algemeen Rijksarchief, depôt Schaersbergen, Archief van het Ministerie van Oorlog, Archief van

de kwartiermeester-generaal en van de generale staf, no. 215-248. In de rechter bovenhoek van elk van de hier gereleveerde statistieken treft men een bevolkingscijfer aan, dat exact overeenstemt met de cijfers van Ramaer. Helaas zijn deze bevolkingscijfers naderhand bijgeschreven. Aan de hand van welke telling deze bevolkingscijfers op een statistiek van 1815 zijn bijgeschreven, blijkt uit no. 220 van hetzelfde archief. In dit pak bevindt zich behalve de opgaven van een aantal Limburgse gemeenten voor de militaire statistiek nog een tabel, getiteld: 'Province de Limbourg. Bevolkingstabellen met opgave inwonertal der onderscheidene gemeenten – tevens opgave huizental, 1817-1818'. In deze tabel bevinden zich de bevolkingscijfers, die op de statistiek van 1815 zijn bijgeschreven. Zij stammen uit 1817. Voor Limburg staat bijgevolg vast, dat de telling, die Ramaer dateert op 1815, twee jaar jonger is. Hetzelfde geldt voor de provincie Noord-Brabant, waar de tellingen van 1817-1818 bewaard bleven in het privé-archief van de toenmalige gouverneur van die provincie. Ook hier vindt men in de kolom bevolking van 1817 de cijfers van Ramaer. Op grond hiervan zouden wij willen veronderstellen, dat alle cijfers, die Ramaer publiceerde, stammen uit 1817 en niet uit 1815. Als Van Gelder van de juiste datering van de cijfers van Ramaer op de hoogte was geweest, zou hij bij de interpretatie van zijn gegevens heel wat minder moeilijkheden hebben gehad dan thans het geval is. De bevolkingsontwikkeling tussen 1804 en 1828 zou dan een heel wat regelmatigere beeld hebben vertoond.

J.

W. Voster, De cultureel-geografische indeling van Nederland. Rotterdam 1967, 256 blz., lit., tab. + apart deel met 29 kaarten.

Dit proefschrift beoogde een onderzoek in te stellen naar de vestigingsplaats en het verzorgingsgebied van onderwijs- en culturele instellingen. De schrijver komt tot de vaststelling van een aantal culturele centra, die wat hun aantal en verzorgingsgebied betreft niet identiek zijn en ook niet volledig samenvallen met de economisch-geografische gebieden van Nederland. De indeling is hier beproefd op grond van enige culturele kenmerken, namelijk of in Nederland een kernpatroon bestaat, waarin onderwijs en culturele voorzieningen (in dit geval gemeten aan de hand van de bestaande onderwijsvormen en het toneel-, concert- en tentoonstellingswezen) zodanig geconcentreerd zijn, dat de bevolking van elk rayon optimaal van deze voorzieningen kan profiteren. De auteur stelt met andere woorden de vraag naar de doelmatigheid van de feitelijke cultuurspreiding in Nederland.

Gezien de belangrijkheid van deze vraag is het jammer, dat de culturele criteria tamelijk eng zijn gekozen en het facet van de streekcultuur geheel wordt verwaarloosd. Methodisch zou deze studie aan waarde hebben gewonnen, indien de kernen aan het inwonertal waren gerelateerd en indien men niet met een momentopname had volstaan. Nochtans geeft het boek een aantal interessante conclusies. Een belangrijke, hoewel reeds veronderstelde conclusie is de konstatering, dat de culturele voorzieningen later worden toegevoegd aan reeds bestaande functies, die door economische oorzaken zijn ontwikkeld. Meestal staat het onderwijs dan als primair gegeven voorop en komen op de duur andere aspecten tot ontwikkeling.

Voor Limburg komt de auteur op grond van zijn onderzoek tot bevredigende cijfers: wat betreft onderwijs- en schouwburgkernen ligt Limburg boven het landelijk gemiddelde (evenals dit ook het geval is met het aantal economische, bestuurlijke en ziekenhuis-kernen) – ten minste als men als maatstaf neemt het bevolkingscijfer, dat aanspraak

geeft op dergelijke kernen. Opvallend is, dat ook Noord-Brabant zo'n gunstige cijfers te zien geeft. Als men de geluiden hoort over het culturele tekort in Zuid-Nederland, zou men andere bevindingen hebben verwacht.

P.

Yola van Wettere-Verhasselt, Les frontières du nord et de l'est de la Belgique. Etude de géographie humaine. Bruxelles, 1966, Société Royale Belge de Géographie, 402 blz., lit., krt., tab. graf.

Sinds Lejeune in 1958 zijn driestedenboek over Luik, Aken en Maastricht de veelzeggende titel meegaf 'Land zonder Grens',¹ is dit een begrip geworden, dat algemeen ingang heeft gevonden. De inhoud van deze term wordt echter heel verschillend geïnterpreteerd. Sommigen zien er louter een historische aanduiding in van een toestand uit lang vervlogen tijd; anderen beschouwen het als een fictie om daarvan te spreken in een landstreek, die door zoveel politieke, economische en culturele grenslijnen is verdeeld. Maar velen hebben deze term ook opgevat als een enthousiaste wekroep om te streven naar afbraak van de grenzen en naar nauwe samenwerking. Sindsdien heeft de studie over de grensgebieden meer en meer in de aandacht gestaan. Het was aanvankelijk vooral van de zijde van het Vlaams Economisch Verbond, dat dit onderwerp werd geëntameerd.² Vervolgens werd door de provinciale instanties van de aangrenzende gewesten een studiegroep gevormd om de mogelijkheden tot nauwere samenwerking binnen het Benelux-Middengebied nader te bestuderen,³ maar inmiddels heeft de ervaring geleerd, dat het vruchtbaarder is zich tot kleinere gebieden te beperken.

De hier besproken studie vormt min of meer een vervolg op deze publikaties; deze bekroonde thesis wil de positieve en negatieve invloeden analyseren, die de grens uitoefent op de verschillende aspecten van de samenleving in de door nationale grenzen gescheiden gebieden.

Het boek begint met een enigszins fragmentarisch overzicht van het ontstaan van de Belgisch-Nederlands-Luxemburgse grens. Het geeft verder een vergelijking van de dichtheid van de bevolking in de grensgebieden, die in het algemeen niet sterk verschilt. De grensscheiding heeft een ingrijpende invloed gehad op de landbouwstructuur door de uiteenlopende landbouwpolitiek van de regeringen (verschillen in prijzen, subsidies enz.), maar ook hebben in de jongste tijd de landschappelijke veranderingen (ontginningen, nieuwe nederzettingen enz.) tot verschillen geleid.

¹ J. Lejeune, Land zonder Grens, Aken, Luik, Maastricht. Studie over de geschiedkundige ontwikkeling der drie steden. 1958, 68 blz.

² J. Moons en J. Thomas, Aspecten van de economische structuren en groei van het Benelux-Middengebied. v.e.v., Antwerpen, 1959, 139 blz.

T. P. Tromp, Industriële perspectieven van het Benelux-Middengebied. v.e.v.-Berichten, 1962, blz. 449-461.

A. Bertrand, Benelux en de voortschrijdende vervlechtingen van de verkeersstromingen in het Benelux-Middengebied. v.e.v.-Berichten, 1962, blz. 437-449.

Van Randgewesten tot Middengebied. Een studie van het Benelux-Middengebied, 1963, 87 blz.

³ Bijdrage tot de opbouw van een structuurbeeld van het Benelux-Middengebied. v.e.v., nr. 1, 1961, nr. 2 1963 en no. 3 1965.

Wat de industriële structuur betreft blijkt de grens in sommige gevallen industrievestiging te bevorderen (Zeeuws-Vlaanderen), in andere gevallen de groei van bestaande industrieën te remmen (b.v. de textielindustrie in Eupen).

Ook doet zich een verschil voor in de bedrijfsstructuur tussen aangrenzende gebieden, die zonder grenslijn waarschijnlijk niet zouden hebben bestaan, zoals de verschillen tussen de Nederlands- en Belgisch-Limburgse mijngebieden. Als gevolg van een aantal verschillen in de economische structuur van de grensgebieden (verschil in werkgelegenheid, industrialisatiegraad, loonniveau enz.) ontstond een ongelijke uitwisseling van arbeidskrachten. De Belgische provincies bleken voor de Nederlandse industrie een groot reservoir van arbeidskrachten te zijn, omdat de mogelijkheden in eigen streek ontbraken.

De grens heeft met name een diepgaande invloed gehad op de doorgaande verbindingen. Waar deze uit vroeger tijd nog aanwezig zijn, zijn zij gebrekkig en vertonen zij een geringe dichtheid en frequentie. Overigens wordt hierbij de juiste opmerking gemaakt, dat niet altijd is uit te maken, of het isolement van een grensstreek te wijten is aan de grens zelf of aan de excentrische ligging. Duidelijk is evenwel, dat de hoofdrichtingen van het verkeer nationaal bepaald zijn. Een aparte beschouwing wordt gewijd aan het karakter van Maastricht als grensstad, waarin de schrijfster tot de interessante uitspraak komt, dat Maastricht door zijn grensligging nu zijn eigenheid heeft kunnen handhaven, terwijl het anders door de buurstedes Aken en Luik naar een tweede rang zou zijn verdrongen. Maar de tol voor deze grensligging heeft de stad moeten betalen door het verlies van een groot deel van zijn natuurlijk achterland. Als werk- en koopstad heeft Maastricht voor het aangrenzend Belgisch gebied nog een centrale functie, maar van een culturele uitwisseling is nauwelijks meer sprake.

De studie vat de invloeden van de grens als volgt samen: 'Ces diverses influences proviennent du fait qu'à la frontière, limite entre deux états, se juxtaposent deux systèmes administratifs différents. Cela entraîne une disparité dans l'orientation des politiques agricoles, dans les réglementations appliquées pour stimuler le développement régional, dans les taux des salaires et des prix, dans les optiques en matière d'organisation des réseaux de communication.' (p. 333) Deze analyse bevat derhalve een weinig hoopvol toekomstgeluid, want het is altijd weer het nationale systeem (in de economische en sociologische zin van het woord), dat verwante grensgebieden in hun eenheidsstreven gescheiden houdt. De hoop op een spoedige Europese integratie is op grond van deze voorbeelden momenteel dan ook terecht verflauwd.

P.

Friedrich Schunder, Geschichte des Aachener Steinkohlenbergbaus. Verlag Glück Auf G.m.b.H., Essen, 1968, 412 p., lit., reg., ill.

Dit boek behandelt de historie van het Akense mijnbouwgebied, waar de oorsprong ligt van de Duitse en Nederlandse steenkolenontginning, en beschrijft met name ook de geschiedenis van de oudste kolennijnen in het Wormdal, hun eerste vermelding in de Annales Rodenses en de ons sedert de 16e eeuw bekende activiteit van de abdij Rolduc, waardoor dit boek voor wat betreft de uiteenzettingen over de mijnbouw in het Duits-Limburgse grensgebied zeer lezenswaard is geworden. Het eerste hoofdstuk betreft de steenkoolexploitatie tot aan de Franse tijd, wanneer deze vooral in handen is van de grondeigenaren, die private Köhler-Gesellschaften vormen. Reeds vroeg gaat men over tot schachtbouw. De abdij Rolduc, die geleidelijk de kolenwinning aan zich trok, was

een van de eersten, die een afdoende oplossing wisten te vinden voor de waterbeheersing. Het Franse bestuur zette na de onteigening van de abdij de exploitatie voort, maar verwaarloosde het onderhoud en de technische installaties. In het begin van de 19e eeuw, als de politieke wegen zich splitsen, worden in het Akense kolenbekken de grote maatschappijen gesticht, waarmede de mijnbouw als modern industrieel bedrijf een aanvang neemt. Op Nederlands gebied links van de Worm werd de oude traditie door de Domaniale en de Neu-Prick voortgezet, maar deze maatschappijen bleven in ontwikkeling steeds verder achter bij de Duitse kolenmijnen, waar de Eschweiler Bergwerks-Verein een overheersende positie ging innemen. Het boek behandelt in de volgende hoofdstukken de technische en economische ontwikkeling tot in de recente tijd, waarbij ook steeds wordt ingegaan op de sociale verhoudingen in het mijnbedrijf. Lezing van dit interessante werk doet het betreuren, dat wij niet beschikken over een samenvattende studie betreffende de geschiedenis van de mijnbouw in Nederlands-Limburg in de 19e eeuw, hoewel daarover wel verschillende deelstudies zijn verschenen.

P.

150 Jahre Regierung und Regierungsbezirk Aachen. Beiträge zu ihrer Geschichte. Aachen, 1967, 441 blz., lit., ill., krt.

Toen na de val van Napoleon het Rijnland in het Pruisisch staatsverband werd opgenomen, werd Aken – voordien reeds hoofdplaats van het Roerdepartement – bestuurszetel van het in 1817 geformeerde Regierungsbezirk, dat zich lang de grens uitstreckte van het later afgestane gebied Malmédy- St. Vith in het zuiden tot Brügggen (ter hoogte van Roermond) in het noorden.

De herdenking van dit feit werd aanleiding tot het uitgeven van een kloek gedenkboek, dat terugblikt op de bestuursgeschiedenis van de laatste anderhalve eeuw in de vorm van een aantal bijdragen over verschillende onderwerpen.

Wij vestigen niet alleen de aandacht op dit boek om de lezers kennis te doen nemen van een dwarsdoorsnede van het Akense Regierungsbezirk, waarmee Limburg traditioneel goede relaties onderhoudt, maar ook vanwege enige voortreffelijke historische artikelen, o.a. over de integratie van de Rijnlanders in de Pruisische staat (Dr. B. Poll), p. 15-28, over neutraal Moresnet (Dr. K. Pabst), p. 45-58, over de jongste economische geschiedenis van het Akense land (Dr. B. Poll), p. 59-84, over het politieke leven tijdens de Reichsgründung en de Kulturkampf (H. Lepper), p. 99-124, en over de Joodse bevolking in het Regierungsbezirk (Dr. H. Weber), p. 125-138. Deze bijdragen behoren tot het eerste, meest interessante deel van het boek. Het tweede deel bevat opstellen over verschillende overheidsdiensten; het derde deel geeft biografieën van overheidsfunktionarissen en persoonlijke herinneringen, o.m. uit de nationaal-socialistische tijd.

P.

Clemens Bruckner, Zur Wirtschaftsgeschichte des Regierungsbezirkes Aachen, mit einem Schlusswort von Herman Kellenbenz, Die Wirtschaft des Aachener Bereichs im Gang der Jahrhunderte. Schriften zur Rheinisch-Westfälische Wirtschaftsgeschichte. Band 16, Herausgegeben vom Rheinisch-Westfälischen Wirtschaftsarchiv zu Köln. Keulen, 1967, 561 blz., lit., reg., tab., krt., ill.

Sinds 1959 wordt door het Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv na een onder-

breking van 28 jaar zijn reeds in 1910 begonnen reeks economisch-historische monografieën voortgezet met een aantal gevarieerde opstellen over bedrijfstakken, ondernemingen, economische organisaties, handelspolitiek, verkeersmiddelen, sociale politiek enz. Deze voor het aangrenzend buurgebied belangwekkende serie is bij het Sociaal Historisch Centrum te raadplegen.

Als deel 16 is thans een boek verschenen, dat Limburgse lezers bijzonder zal interesseren, namelijk een studie over de economische geschiedenis van het Regierungsbezirk Aachen. Dit boek vormt een historische pendant van het voortreffelijke sociaal-geografische werk van Götz Voppel over 'Die Aachener Bergbau- und Industrielandschaft', (Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1965, 200 blz., tab., krt., lit., ill., met uitvoerig aanhangsel van kaart-materiaal).

Bruckner, de vroegere sekretaris van de Akense Kamer van Koophandel, heeft getracht de industriële traditie van dit gebied te boek te stellen door de opkomst te beschrijven van de industrie in de 19e eeuw om zodoende de economische potentie van het Akense bekken ook voor de toekomst aan te tonen. In het eerste hoofdstuk behandelt hij als belangrijkste vestigingsvoorwaarde de infra-structuur. Het tweede hoofdstuk beschrijft uitvoerig de verschillende bedrijfstakken, met name die op het gebied van de mijnbouw en de winning van grondstoffen, en verder de metaalindustrie, de verwerking van messing en ijzer, de naaldenindustrie, de fabricage van kaarden, de textielindustrie e.a. In aparte aanhangsels geeft de auteur uitweidingen over het ontstaan van afzonderlijke bedrijven en vermeldt hij interessante biografische bijzonderheden over ondernemers-families. Volgens hetzelfde stramien worden de industrieën beschreven in de omgeving van Aken, in het gebied van Monschau, Schleiden, Düren, Jülich, Geilenkirchen-Heinsberg en Erkelenz. De economische relaties met Limburg komen meermalen aan de orde, b.v. de vestiging van Klermond in Vaals en het optreden van Friedrich Honigmann bij het ontstaan van de Oranje-Nassaumijnen.

Zeer uitvoerig wordt op al deze aspecten ingegaan, maar het is evenwel te betreuren, dat de algemeen-historische achtergrond en het theoretische kader teveel ontbreekt, en dat ook helaas vaak het cijfermateriaal gemist wordt om deze specifieke ontwikkeling aan algemene tendenties te toetsen. Vanwege deze beperkingen voelde Prof. Dr. H. Kellenbenz zich waarschijnlijk verplicht om in een slothoofdstuk (p. 459-507) aan het boek iets meer historische dimensie te geven door de constellatie en ruimtelijke spreiding van de Akense industrie te plaatsen in het kader van een boeiende structuur-analyse van dit vroeger zo gunstig gelegen, grondstoffenrijke grensland, dat reeds voor de moderne industrialisering op een oude nijverheidstraditie kon bogen en tot de moderne tijd toe, ondanks een verschuiving van de economische zwaartepunten, een bemiddelende functie bleef vervullen.

De tekst van Bruckner levert een bewonderenswaardige hoeveelheid rijke informatie, maar vooral dit laatste hoofdstuk geeft aan de economische geschiedenis van het Akense industrie-gebied een lezenswaardige afronding met verrassende perspectieven.

P.

G. C. P. Linssen, Verandering en Verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914. Stichting Zuidelijk Historisch Contact Tilburg, 1969, 409 blz., lit., tab., krt., reg. (proefschrift Tilburg).

Na het literatuuroverzicht in ons vorige Jaarboek van publikaties over de geschiedenis

van het Limburgs bedrijfsleven was niet te voorzien, dat reeds zo spoedig een samenvattende studie over dit onderwerp zou volgen. Thans ligt voor ons een indrukwekkend werk over de historie van de Midden- en Noord-Limburgse industrie in haar ontstaansjaren, dat wij niet aarzelen het belangrijkste boek over de economische geschiedenis van Limburg in de laatste jaren te noemen. Wie geïnteresseerd is in het industriële verleden van deze provincie en zich een beeld wil vormen van de economische veranderingen in het eertijds bijna geheel agrarische Noord-Limburg, vindt hier een rijkdom aan gegevens en een overvloed aan materiaal, dat door de schrijver met veel liefde voor zijn geboortestreek werd verzameld. Deze Tilburgse dissertatie ontsluit meteen de 19e eeuwse geschiedenis van een landstreek, waarover tot heden nog slechts weinig voorstudies waren verschenen.

Het boek is opgebouwd uit vier hoofdstukken van ongelijke omvang. Het opent met een beschouwing over de sociaal-economische achtergronden, waarin enige summier notities staan vermeld over beroepsstructuur, conjunctuurinvloed, bevolkingsgroei, infrastructuur en enige sociale factoren, die weliswaar een globale achtergrond bieden, maar niet in hun onderlinge relaties zijn geanalyseerd. Daardoor maakt dit hoofdstuk een fragmentarische indruk, hetgeen de auteur met een samenvattende slot-paragraaf enigszins had kunnen ondervangen.

De spreiding van de nijverheid over acht onderscheiden gebieden van Noord- en Midden-Limburg wordt vervolgens in een kort hoofdstuk aangeduid (p. 60-77), maar deze geografische benadering wordt niet verder uitgewerkt, hetgeen immers een afzonderlijke studie had gevergd, zodat eigenlijk niet duidelijk wordt, waarom deze rondwandeling werd ondernomen tenzij als eerste voorlopige kennismaking met de 19e eeuwse bedrijfsstructuur van dit gebied.

Beter geslaagd is de uiteenzetting over de bedrijfseconomische structuur van de Midden- en Noord-Limburgse industrie (p. 78-113). De opkomst van het fabriekswezen en de invoering van de stoommachine leidde tot een enorme productiestijging en tot een concentratie van bedrijven, vooral in de keramische industrie. De opkomende familiebedrijven werden echter in hun uitbreiding geremd door de moeilijke kapitaalvoorziening, omdat men bijna uitsluitend was aangewezen op familiebezit en notarieële credieten. Maar de Limburgse ondernemers, in een aantal gevallen van vlak over de grens afkomstig, bleken vaak echte natuurtalenten, wier zakelijke en technische inzichten meegroeiden met de ontwikkeling van hun bedrijven, die zij tot bloei brachten. Het zwaartepunt van het boek vormt het uitvoerige hoofdstuk IV (p. 114-373), dat een beeld geeft van de historische ontwikkeling per bedrijfstak. In een bont panorama passeren hier een groot aantal bedrijfstakken de revue, die vanuit verschillende facetten worden belicht. De auteur heeft naarstig gespeurd naar alle technische, economische en sociale bijzonderheden over enige honderden bedrijven en zijn oogst tot een goed leesbaar verhaal gecomponeerd.

Het hoofdstuk begint met een uiteenzetting over de steenkoolboringen, de wilde turf-ontginning en de winning van ijzer-oor. Aansluitend komen aan de orde de twee belangrijkste industriële steunpilaren van Noord-Limburg, het ontstaan van de metaalindustrie (aanvankelijk begonnen met enige ijzergieterijen, later in diverse metaalbedrijven in en rond Tegelen geconcentreerd), en de groei van de moderne klei-industrie (vanaf het begin van de dakpannenbedrijven en steenfabrieken tot en met de veelzijdige ontwikkeling van de grofkeramische industrie). Aandacht wordt ook besteed aan de oprichting van de gloeilampenfabriek Pope in Venlo en de kunstateliers in Roermond, die een apart patroon vormden in de industriële mozaïek.

Twee bedrijfstakken in neergaande lijn, beide vooral in Roermond gezeteld, waren de

textiel- en de papierindustrie, die zich in de concurrentiestrijd niet konden handhaven. De grafische bedrijven en de chemische industrie brachten daarvoor enige vervangende werkgelegenheid, maar Roermond verloor zijn leidende positie.

Uitvoerige beschouwingen zijn gewijd aan de voedingsmiddelen- en drankenindustrie (azijnmakerijen, brouwerijen, jeneverstokerijen, koffie- en cichoreifabrieken, meelmolens, exportslachterijen, tabaksfabrieken, een fabriek van mineraalwater, een zoutziederij, stroopmakerijen en zuivelfabrieken). Veel van deze bedrijven verkeerden nog in een voorkapitalistisch stadium, hetgeen ook het geval was met de houtverwerkende nijverheid, de orgelmakerij en de steenhouwers. Met een beschrijving van de openbare nutsbedrijven, die van groot gewicht waren voor de industriële ontwikkeling, wordt dit overzicht besloten.

Tenslotte worden in de Samenvatting (p. 375-382) de uitkomsten van deze studie nog eens onderstreept: de relatieve achteruitgang van Roermond ten gunste van de industriële agglomeraties in Venlo, Tegelen e.o., de steeds verder gaande specialisatie in de productie en de ontstane differentiatie in de werkgelegenheid.

Na het lezen van deze samenvatting blijft toch een gevoel van teleurstelling over; ondanks een overstelpende hoeveelheid encyclopedisch materiaal valt het de auteur kennelijk toch niet mee om tot besluit enkele duidelijke lijnen in deze ontwikkeling aan te geven. Zo blijven verschillende vragen, die men zich al lezend stelt, onbeantwoord, bv. in hoeverre de industriële ontwikkeling in deze streek volledig autochtoon is bepaald of overwegend door het buitenland beïnvloed; of en in welke mate hier een specifieke industrialisering plaats had en welke afwijkingen Noord-Limburg dan vertoont ten opzichte van andere landstreken in Nederland en in de buitenlandse buurgebieden; op welk moment deze industrialisatie een autonoom proces is geworden, m.a.w. wanneer (in de termen van Rostow) de 'take-off' heeft plaats gehad; of dit industrialiseringsproces als een wezensvreemd element vanuit de statische maatschappij is ontstaan en als een koekoeksei is uitgebroed dan wel dat deze nijverheid toch op oude tradities kon aansluiten; hoe het te verklaren is, dat sommige plaatsen (met name Tegelen) een duidelijk snellere expansie vertonen dan andere, en hoe zelfs de industriële groei, zoals in Roermond, op een bepaald moment volledig kan stagneren. Doordat deze studie een overwegend descriptief karakter draagt, lijkt het vaker, of dit alles op toeval berust, omdat de schrijver vooraf geen probleemstellingen heeft geformuleerd, die hij methodisch kon analyseren.

Het lijkt wellicht onbillijk na lezing van dit uitvoerige werk nog zoveel vraagpunten te willen stellen, die elk weer onderwerp voor verdere studie zouden kunnen zijn. Maar het is jammer, dat de auteur bij de bewerking van zijn materiaal niet is uitgegaan van een aantal theoretische veronderstellingen, die de presentatie zeker anders hadden doen uitvallen, al waren ons dan waarschijnlijk veel tekenende details ontgaan, waarmee het het boek nu is verrijkt. (Illustratief in dit opzicht is de keuze van de hoofdtitel, die op zich zelf al aan de moderne terminologie voorbijgaat.) Het onderwerp zou zich immers uitstekend geleend hebben om de industriële ontwikkeling van Noord-Limburg te confronteren met de industrialisatie van Nederland in het kader van de economische groeitheorieën, die zo sterk in discussie staan. Daardoor is een unieke kans gemist om de macro-economische tendenties regionaal te differentiëren.

Het betoog van een der opponerende hoogleraren, dat juist voor een betrekkelijk klein gebied als Noord-Limburg de resultaten beter in verbale vorm dan in een graad van toenemende abstractie kunnen worden gepresenteerd, is in zoverre niet relevant, dat

toch nimmer het verband met de algemene bevindingen uit het oog mag worden verloren. Dat het bronnenmateriaal door zijn fragmentarisch karakter niet steeds is te kwantificeren en dat de verzameling van reeksen cijfers de mogelijkheden van de individuele onderzoeker te boven gaan, zij overigens toegegeven. Men vraagt zich alleen af, of een intensievere raadpleging van bedrijfs- én overheidsarchieven niet meer bruikbaar kwantitatief materiaal had opgeleverd dan hier is weergegeven.

Het proefschrift van Dr. Linssen heeft veel gemeen met het eerder besproken werk van Bruckner over een van de aansluitende Duitse grensprovincies, waarmee het zowel in zijn documentatiekracht als in zijn theoretische zwakheid overeenstemt. Merkwaardig zijn de veelvuldige verwijzingen naar de niet geheel overeenkomstige toestanden in Noord-Brabant, hetgeen waarschijnlijk heeft plaats gehad ten genoegen van zijn promotor, Prof. Dr. H. F. J. M. van den Eerenbeemt, die ook als redactie-voorzitter van de serie 'Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland' als uitgever tekent. Het boek is verkrijgbaar bij de Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Hogeschoollaan 225 te Tilburg voor de prijs van f 45,— per exemplaar.

P.

50 Jaar Limburgse Katholieke Werkgeversvereniging, extra Limburgnummer van De Werkgever, officieel orgaan van de Federatie van de Katholieke en Protestants-Christelijke Werkgeversverbonden, 's-Gravenhage, 3 oktober 1968, nr. 20 A.

Op 22 juli 1918 vond in het Sint Christoffelhuis te Roermond de oprichtingsvergadering plaats van de Limburgsche Roomsche Katholieke Werkgeversvereniging. In het herdenkingsnummer (p. 616) heeft men de foto afgedrukt, die de oprichters tijdens deze vergadering lieten maken en treft men verder de voorlopige ledenlijst aan met de namen van 51 prominente Limburgse industrieëlen, waarvan de meesten reeds lid waren van de enige jaren tevoren opgerichte Algemeene Roomsche Katholieke Werkgeversvereniging. Onder de oprichters vindt men twee namen, die een bijzondere rol in dit gebeuren hebben gespeeld, Pater Cassianus Hentzen OFM en Mr. L. G. Kortenhorst, die beiden vele jaren lang hun persoonlijk stempel op de Katholieke Werkgeversvereniging hebben gelegd, twee markante figuren uit het interbellum, die vanwege hun veelzijdige kwaliteiten een uitvoerige biografie zouden verdienen. Over het optreden van Cassianus Hentzen op deze eerste vergadering geeft de geestelijke adviseur, F. J. W. A. Sampers, een raak getypeerd beeld (p. 581-583), waaruit blijkt, welke enorme kloof er destijds bestond tussen de maatschappelijke groepen. Het is spijtig, dat men over de historie van de L.K.W.V. onder bestuur van de achtereenvolgende zeven voorzitters en tien sekretarissen niet meer verneemt, omdat men met recht aan de vraagstukken van de toekomst van Limburg verder alle plaats heeft ingeruimd, maar wellicht vindt de huidige sekretaris, gezien zijn historische belangstelling, nog eens tijd en gelegenheid de lotgevallen van de L.K.W.V. verder uit de doeken te doen.

P.

Limburg's Klei-industrie, uitgegeven bij gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan van de Limburgse Vereniging van Werkgevers in de Klei-industrie. (door A. M. Eijkens), Tilburg, 1968, ongen., ill.

Dit fraai geïllustreerde jubileumboek geeft een beschrijving van de produktie van het rijksgeschakeerde assortiment grofkeramische bouwmaterialen, die in 19 Noord- en Midden-Limburgse ondernemingen worden geproduceerd.

De opkomst begon in Tegelen, waar vooral sedert 1880 steenfabrieken, dakpannen-bedrijven en een gresbuisenfabriek de aanzet waren tot deze bedrijfstak. De eerste mechanische pers en de eerste ringoven doen dan hun intrede en zijn de voorboden van het industriële, niet-seizoensmatige bedrijf. In de jaren tussen de beide wereldoorlogen, maar vooral na 1945 werd de produktie in een klein aantal modern uitgeruste industrieën geconcentreerd, die een grondige technische ontwikkeling hebben doorgemaakt, zodat zij ook in de toekomst tot de belangrijkste Nederlandse produktie-eenheden zullen blijven behoren.

P.

'Mij over spreken'. Ir Léon P. M. H. Lhoest, 1933-1968, aparte uitgave van het personeelsblad van de Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek N.V. Maastricht, Vezelpraat, april 1968, jrg. 14, nr. 6, uitgegeven bij gelegenheid van het aftreden van Ir. Léon P. M. H. Lhoest als lid en voorzitter van de directie per 31 december 1967 en als voorzitter van de Raad van Bestuur per 1 april 1968, 35 blz.

De Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek heeft steeds veel waarde gehecht aan het boekstaven van zijn bedrijfshistorie. Het was dan ook niet te verwonderen, dat bij het aftreden van de centrale figuur, die 35 jaar lang leiding heeft gegeven aan deze onderneming, een geschrift verscheen, waarin het optreden van Ir. Lhoest wordt geschilderd als mens en als ondernemer. Toen hij de directie aanvaardde wist hij in korte tijd het achterlijke bedrijf te saneren en schiep hij voorwaarden voor het voortbestaan en de hernieuwde bloei van het oude bedrijf. De spectaculaire groei, die na de oorlog plaats vond, draagt zijn persoonlijk stempel, want hij was en bleef een manager in oude stijl. Zoals uit de titel reeds blijkt, geeft het boekje een rake typering van een markante ondernemersfiguur. De Nederlandse bedrijfsgeschiedenis zou er mee gebaat zijn indien meer van deze biografieën het licht zouden zien.

P.

'Over zand en grind ... en wie het wint'. N.V. Maasgrind- en Zandexploitatie 'Juliana', v/b Louis Mnyres, Urmond, Maastricht, (1968) 36 blz.

Als voorbeeld van een geslaagde bedrijfsreportage willen wij graag de aandacht vestigen op dit boekje, dat door middel van een aantal fraaie foto's een beeld geeft van de veel omvattende werkzaamheden, verbonden aan de winning van zand en grind in het langgerekte uiterwaardengebied van de Maas en de bewerking van het materiaal tot onmisbare bouwlementen.

P.

Bij de horens gevat. Gedenkboek ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Coöperatieve Zuivelvereniging 'Zuid-Nederlandse Zuivelbond', G. A. (door C. F. Roosenschoon) Baarn, (1968), 59 blz., ill.

Dit gedenkboek verhaalt (zoals de inleiding luidt), 'hoe sedert de oprichting van de z.n.z. in 1893 de schrale koe van weleer een rijke melkbron werd, hoe de boer zich uit de traditionele bedrijfsvoering bevrijdde om een zelfbewuste en marktbewuste producent te worden, hoe zijn coöperatie uitgroeide tot een machtig complex van geïntegreerde verwerkingseenheden en hoe deze coöperatieve onderneming zich richt op de aan voortdurende verandering onderhevige cisen van de markt, d.w.z. op de behoeften van de verbruikers'. De factoren, die tot deze ontwikkeling bijdroegen, zoals de groei van het aantal bedrijven, de grotere veebezetting, de hogere melkgift, maatregelen als veeverbetering, ziektebestrijding enz. en het belang van de coöperatieve samenwerking en de invloed van de regeringsmaatregelen vinden allen in dit boek hun plaats. Het gedenkboek is een samenvatting en voortzetting van de geschiedenis van de z.n.z., die reeds in voorgaande gedenkboeken, uitgegeven in 1928 en in 1944 te boek werd gesteld. Illustratief is de groei van het aantal melkfabrieken van 30 in 1893 tot 138 in 1918, toen 154 miljoen kilogram melk werd aangevoerd, en de daling van het aantal fabrieken tot 71 in 1948 en 30 in 1968 met een gelijktijdige stijging van de aangevoerde hoeveelheid van 292 miljoen in 1948 en 700 miljoen in 1968. Sinds de reorganisatie van de z.n.z. in 1947 komen de melkoverschotten, die niet in het eigen werkgebied van de kringcoöperatie worden geconsumeerd of verwerkt, ter beschikking van de centrale bedrijven in Bergeyk, Veghel en Roermond, en wordt de verkoop van boter, kaas, melkpoeder en andere zuivelproducten centraal ter hand genomen.

P.

50 jaar C.V.V. 1915-1965 (door W. M. G. Hendrickx). Beegden (1965), 87 blz.

In 1915 werd in Blerick een veiling opgericht met het doel de risico's van de vroegere commissiehandel te vermijden en met goede produkten voor een snelle doorstroming te zorgen. In oktober 1915 werd besloten ook een eierveiling in de c.v.v. op te nemen. Tot 1946 ging het goed met de c.v.v., hoewel er dieptepunten waren, o.a. de wereldcrisis 1929 en de Tweede Wereldoorlog, maar na 1946 begon een fabelachtige groei door o.a. verwarmde kassen, verbetering van het fruitassortiment, vergroting van de opbrengsten en een grotere koelcapaciteit. De aardbeienteelt kwam sterk op (jaaraanvoer 1964: 4 miljoen kg.) evenals de champignons (jaaraanvoer 1964: 2 miljoen kg.). De c.v.v. heeft een totale omzet van 54 miljoen gulden. Toen de veilinggebouwen in Venlo niet meer voldeden wegens gebrek aan sorteer- en koelruimte werd besloten een terrein van 62 ha te kopen, waarop men een nieuwe veiling bouwde, die in september 1965 officieel geopend werd.

M.

M. A. F. Charles Thewissen, Oud Maastricht, Baarn, Het Wereldvenster 1968, 141 pag., ill.

J. G. M. G. baron van Hövell tot Westerflier, Roermond vroeger en nu, Bussum, Van Dishoeck 1968, 103 pag., ill.

Vrijwel gelijktijdig startten twee uitgevers, Van Dishoeck te Bussum en Het Wereldvenster te Baarn, een serie monografieën over steden en dorpen. De concurrentiestrijd onder de Nederlandse uitgevers schijnt nog altijd zo fel te woeden, dat iedereen hetzelfde

wil uitgeven, zij het dan niet voor dezelfde prijs. Van de voor ons liggende twee delen is het werk van Thewissen over Maastricht verreweg het belangrijkste. De auteur geeft daadwerkelijk een visie op de ontwikkeling van zijn stad gedurende 2000 jaar. Het beeld, dat hij van zijn grote liefde ophangt, is echter zeer somber. Maastricht is een stad zonder toekomst, wier glorie gelegen is in een rijk en belangrijk verleden. Hoe verder men in de geschiedenis teruggaat, hoe belangrijker de stad was. Deze trieste visie, die wij niet zouden willen onderschrijven, maar die op bewonderenswaardige wijze als een Leitmotiv in heel het boek is volgehouden, komt uiteraard in de keuze van de gereleveerde onderwerpen tot uitdrukking. De periode vanaf 1830 wordt in slechts acht pagina's behandeld. De economische ontwikkeling van de stad wordt slechts zeer sporadisch aan de orde gesteld. Thewissen heeft een zeer knap, maar eenzijdig geschiedwerk geleverd, dat door zijn streng volgehouden gedachtengang herinneringen oproept aan voortreffelijke studies uit de klassieke Duitse geschiedschrijving, maar waarbij men op dit moment toch wel vele vraagtekens plaatst. Niettemin is het een boek, dat men niet graag ongelezen zal laten.

Het werk over Roermond is hiermee vergeleken meer een stadskroniek, waarin zeer veel nuttige informatie wordt gegeven over de stad, maar waarin geen poging wordt ondernomen de betekenis van de stad te bepalen. Het is een rijke informatiebron zonder meer. Een interessante confrontatie van de verschillende opvattingen van beide auteurs over hun onderwerp vindt men in een vergelijking van de aandacht, besteed aan de verschillende perioden. Bij Thewissen krijgt de periode tot 1550 ongeveer 59% van de beschikbare tekstruimte. Bij Van Hövell 20%. De nieuwe tijd tot 1830 omvat respectievelijk 34% en 44% van de pagina's. De moderne tijd na 1830 krijgt bij Thewissen slechts 7% van de beschikbare ruimte en bij Van Hövell 33%. Ook daaruit blijkt de sombere terugblik, die de opvattingen van de eerste auteur kenmerkt en de gelijkmatige ontwikkeling, die de ander in zijn stad ontdekt.

J.

1.000 Jaar Herten, 968-1968. Herten 1968, 300 pag., ill.

E. Brouwers, Duizend jaar Klimmen, 968-1968, z.v. 1968, 223 pag., ill.

Venlo, 625 jaar stad, Speciaal nummer van het tijdschrift Spiegel der Historie, sept. 1968, p. 305-344.

Venlo, In beeld gebracht na 625 jaar stadsrechten, Venlo, 1968, ongepag., ill.

In 1968 schonk Gerberga, dochter van keizer Hendrik I en achtereenvolgens gehuwd met de hertog van Lotharingen en de koning van Frankrijk, een aantal goederen onder Meerssen, Herten, Klimmen, Lith en Angleur aan de abdijs van Reims. Voor de meeste van deze plaatsen betekende dat de eerste vermelding in een historisch document. Twee van deze vijf gemeenten, Herten en Klimmen, hebben hierin aanleiding gevonden hun duizendjarige historiciteit, door de respectievelijke burgemeesters in hun voorwoord gemakshalve 1000-jarig bestaan genoemd, in een boekwerk te herdenken.

In het boek over Herten wordt geen eigenlijke dorpsmonografie gegeven. Er zijn een aantal studies van F. M. J. van der Steen en J. van Herten bijeengebracht, waarin diverse aspecten van de dorpsamenleving in Herten, voornamelijk uit de laatste drie eeuwen, aan de orde worden gesteld. Het doet bijzonder plezierig aan, dat hierin niet alleen aan-

dacht wordt gewijd aan de interne organisatie van het dorpsbestuur en het kerkelijk gebeuren, maar ook aan het alledaagse leven in een plattelandssamenleving. Bijna 100 pagina's handelen over economische en sociale onderwerpen. Er zijn hoofdstukken over landbouw en veeteelt, nijverheid en ambacht, de jaarmarkt, de bevolking, de volksgezondheid en het onderwijs.

Er is in dit werk een duidelijk streven naar aanpassing van de dorpsmonografie aan een meer moderne probleemstelling, hetgeen de bruikbaarheid van het werk bepaald ten goede komt.

Emile Brouwers heeft zich in zijn werk over Klimmen bepaald tot een meer traditioneel-type dorpsmonografie. De zes hoofdstukken geven achtereenvolgens korte schetsen over de periode vóórdat er geschreven bronnen over Klimmen bestaan, over de relatie met Reims en Meerssen, de bestuursorganisatie, de kerkelijke organisatie, de moderne tijd en in hoofdstuk vijf allerhande zaken van min of meer sociaal-economische aard. Daarin komen beschrijvingen voor van enkele grote boerenhoeven, enkele andere bouwwerken, een aantal zogenaamde bokkerijdersprocessen en de plaatselijke schutterij. Ook in dit werk treft men tal van interessante details aan, hoewel het veel meer is geschreven om de handelingen van individuele personen te illustreren dan om iets te laten zien van het dorpsleven als zodanig. In dit opzicht staat het bepaald achter bij het boek over Herten. De wijze, waarop de bronnen kritisch verwerkt worden, staat bij Brouwers ook duidelijk achter bij die van Van der Steen. Niettemin beschikt men met deze beide boeken over een tweetal nuttige dorpsmonografieën, waarvan men bepaald gaarne gebruik zal maken.

Ter gelegenheid van het 625-jarig bestaan van Venlo als stad – het dorp werd in 1343 door Reinoud van Gelder tot stad verheven – werd onder leiding van stadsarchivaris Hendriks een speciaal nummer van het tijdschrift Spiegel der Historie aan Venlo gewijd. De doelstelling van het tijdschrift – popularisering van onderzoekresultaten – houdt in, dat in dit nummer voornamelijk samenvattingen van reeds bekend materiaal moesten worden gegeven. Hier en daar komt men echter boven dat niveau uit, voornamelijk daar waar samenvattingen van niet gepubliceerde scripties worden gegeven. Met name geldt dit voor de bijdragen van Corsten over Venlo in de Franse tijd en van Zeeuwen over jeneverfabricage. Deze laatste bijdrage heeft echter een veel te ruime titel meegekregen. Van betekenis is zeker ook de bijdrage van samensteller Hendriks over Hubertus Goltzius, de befaamde Venlose Renaissance-kunstenaar.

Het gemeentebestuur van Venlo bood bij gelegenheid van dit 625-jarig jubileum een fraai fotoalbum aan. In een korte begeleidende tekst schetst de journalist M. Plukker de ontwikkeling van de stad in het jongste verleden.

J.

J. M. van de Venne, J. Tb. H. de Win en P. A. H. M. Peeters, Geschiedenis van Hoensbroek, Hoensbroek 1967, 800 p., bijl., reg.

In 1967 verscheen met een vertraging van acht jaar een nieuwe geschiedenis van Hoensbroek ter vervanging van het reeds in 1859 verschenen werk van Egidius Slanghen. De reden van deze vertraging wordt bij het ter hand nemen van het werk onmiddellijk duidelijk. De drie auteurs hebben zich zo minutieus verdiept in alle details van het onderwerp, dat hun studie ver buiten de proporties van een normale dorpsmonografie is uitgegroeid. Een dergelijke omvang leek niettemin verantwoord, nu het voor het eerst mogelijk bleek de archieven van het grafelijk geslacht Von und zu Hoensbroeck

te raadplegen. Het werk valt uiteen in vijf afdelingen. Allereerst behandelt de hoogbejaarde J. M. van de Venne de geschiedenis van het dorp en van zijn heren. De Win bespreekt in de volgende drie afdelingen achtereenvolgens het kasteel Hoensbroek, de kerkelijke instellingen van het dorp en de ontwikkeling in de 19e eeuw. In de laatste honderdvijftig pagina's bespreekt Peeters de moderne tijd. Jammer genoeg is heel het werk institutionele geschiedenis gebleven. Sociaal-economische onderwerpen nemen amper 20 pagina's in. Vooral voor de moderne tijd krijgt men de indruk, dat er slechts een gemeente en geen gemeenschap is. Het is spijtig, dat men ondanks een zo langdurige voorbereiding en na zoveel werk niet heeft durven afstappen van het traditionele type dorpsmonografie. Daardoor zijn vele beloften niet in vervulling gegaan en heeft het werk voor de Limburgse geschiedenis minder betekenis dan men van zo een kloek boek zou verwachten.

J.

Ad Welters, Uit Valkenburgs Verleden, Valkenburg, 1968, 215 pag., ill.

In 1968 werd Ad Welters, emeritus-pastoor te Valkenburg-Houthem tachtig jaar. Men heeft gemeend dit jubileum niet beter te kunnen vieren dan door het bundelen van een groot aantal historische schetsen van pastoor Welters over Valkenburg. Een prijzenswaardig initiatief, omdat deze schetsen, die een duidelijke samenhang vertonen, zeer verspreid gepubliceerd zijn en bijzonder moeilijk te raadplegen.

Welters was stellig een bijzondere figuur in de Limburgse historiografie. Zijn werk is een zeer vroegtijdige poging een stuk sociale geschiedenis te schrijven. In zijn korte studies probeerde hij veelal facetten uit het dagelijks leven of gebeurtenissen, die het normale levenspatroon hadden geschokt, te beschrijven. Een zekere folkloristische invloed is daarbij onmiskenbaar. Vele van deze schetsen zullen ook in de toekomst bruikbaar blijven voor de studie van maatschappelijke verhoudingen, vooral in de 18e eeuw.

J.

Roerstreek '69, Jaarboek van de Heemkundige Vereniging 'De Roerstreek'. Roermond 1969, 176 p.

In het kader van de zich allerwegen manifesterende behoefte aan popularisering van de geschiedenis, nam een groep personen uit het gebied ten zuiden van Roermond het initiatief om een heemkundige vereniging op te richten, die in de priorij Thabor een voorlopig onderkomen vond. In 1969 werd naar het voorbeeld van de Duitse 'Heimatkalender' een heemkundig jaarboek gepubliceerd met tal van wetenswaardigheden over oude en moderne toestanden in de streek. Uiteraard moet men in een boekje als dit geen wetenschappelijk werk verwachten. Het heeft echter belangrijke betekenis om de bevolking met haar verleden te confronteren en het historisch besef in de streek te vergroten.

J.

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

Het voorbije jaar 1968 mag voor het Sociaal Historisch Centrum niet onbevredigend genoemd worden. De bronnenverzamelingen en de dokumentatie ondergingen een belangrijke uitbreiding. Waardevolle archiefkollekties werden in schenking overgedragen. De bibliotheek werd verrijkt met enige internationale sociologische en demografische tijdschriften en belangrijke publikaties op het terrein van de economische en sociale geschiedenis. Het beschikbaar studie- en dokumentatiemateriaal heeft reeds herhaaldelijk zijn nut bewezen, omdat velen onze verzamelingen kwamen raadplegen. Mede daardoor konden een aantal studies worden begonnen. Ten dele werd het resultaat ervan reeds gepubliceerd.

Ook de financiële situatie van het Centrum is aanmerkelijk verbeterd dank zij de nieuwe subsidieregelingen, welke met de Provincie Limburg en met het Rijk konden worden getroffen. Weliswaar zijn de partikuliere subsidies in vergelijking met vroeger verminderd, maar de gestegen overheidsbijdragen hebben dit verlies voorlopig gecompenseerd. Wanneer echter op de duur de loon- en kostenstijgingen op dezelfde voet blijven doorgaan, is het niet ondenkbaar, dat het financiële plafond eerder bereikt zal zijn dan oorspronkelijk werd gedacht. Maar wellicht mag in dat geval op een verdere tegemoetkomende houding van de overheid worden gerekend.

De vraag is echter, wat de verdere toekomst van het instituut zal zijn als kulturele schakel in de nieuwe gewestelijke opbouw. De onzekerheid omtrent de toekomst van Limburg vervult ook ons met zorg: de economische herstructurering geeft voorshands nog geen aanleiding om te verwachten, dat op korte termijn een nieuwe bestaansbasis voor de komende tijd zal zijn geschapen; de kulturele opsluiting binnen de nauwe provinciegrenzen blijft eveneens nog een realiteit, ondanks de

bemoedigende aanzetten tot een interregionale samenwerking; tenslotte blijft men wachten op de beslissing, waar de achtste medische faculteit en eventueel andere faculteiten zullen worden gevestigd.

Nu de universitaire ontwikkeling ook in Nederland een kernpunt van politieke aktie is geworden, spreekt het vanzelf, dat het Centrum deze ontwikkeling nauwlettend volgt, omdat uiteindelijk ook zijn bestaan en zijn mogelijkheden daarvan afhankelijk zijn.

In voorafgaande jaarverslagen is al meermalen gesteld, dat het Sociaal Historisch Centrum graag in het universitair verband zou worden ingeschakeld, wanneer in Limburg mettertijd faculteiten voor de alfa-wetenschappen zouden worden opgericht. Tot het zover is, verdient het nog steeds aanbeveling te overwegen, of thans al niet gestreefd kan worden naar de oprichting van een regionaal instituut voor geschiedenis, taal en kultuur, waarbinnen ook het Centrum een plaats zou vinden. De verwezenlijking van al deze plannen zal zeker nog lange tijd van voorbereiding vergen, maar belangrijk is om nu reeds uit te zien naar aanknopingspunten om straks in het raam van kultuurspreiding en wetenschapsbeoefening deze regio een volwaardige plaats te geven. Op die manier is het Sociaal Historisch Centrum geen steriele instelling, die zich geïsoleerd met een aantal – wetenschappelijke interessante, maar secundaire – problemen bezig houdt, maar vervult het instituut een onmisbare funktie om de grondslagen te ontdekken van de eigen aard en de specifieke hoedanigheid van deze Maaslandse ‘Kulturraum’, van waaruit eerst een vruchtbare dialoog met andere landsdelen en buurgewesten mogelijk wordt.

BESTUUR

Het Dagelijks Bestuur werd uitgebreid met twee nieuwe leden, Drs. M. J. K. Smeets, Rijksarchivaris in Limburg en Drs. J. H. M. Wilbers, directeur van het E.T.I.L., die ingevolge de statuten deel uitmaken van het Dagelijks Bestuur. De heren Dr. G. W. A. Panhuysen en Dr. H. C. W. Roemen houden op persoonlijke titel zitting in het Dagelijks Bestuur. Het Algemeen Bestuur werd uitgebreid door de benoeming van Mr. P. M. M. C. Palmen te Heerlen.

De jaarvergadering had plaats op 25 oktober 1958 te Maastricht in de Redoutezaal van de Stadsschouwburg. Na de behandeling van het huishoudelijk gedeelte droeg de vergadering een openbaar karakter en hield Prof. Dr. W. Jappe Alberts een causerie over ‘De economische betrekkingen van Limburg en zijn buurlanden in de middeleeuwen’.

Hierin gaf hij een overzicht van de handelsaktiviteit in de 10e tot de 15e eeuw van het Midden-Maasgebied met Luik, Gulik, Gelre en Holland.

Het Dagelijks Bestuur kwam tweemaal in vergadering bijeen, voornamelijk ter voorbereiding van de jaarstukken en ter bespreking van de huisvestingssituatie en de toekomstplannen van het Centrum. Ter afdoening van de lopende zaken hield de sekretaris wederom regelmatig contact met het bureau en verleende hij zijn steun en medewerking bij de oplossing van hangende kwesties. Bij gelegenheid van zijn zilveren priesterfeest werd Pater Remigius Dieteren OFM een receptie aangeboden, waar velen blijk gaven van hun erkentelijkheid voor de inspanningen, die hij zich jarenlang voor het Centrum getroost heeft.

Voor de samenstelling van het Bestuur zij verwezen naar de lijst aan het einde van het Jaarverslag.

BUREAU

Het bureau van het Centrum was op het einde van het jaar als volgt samengesteld:

- Drs. J. F. R. Philips, directeur
- Drs. J. C. G. M. Jansen, historicus
- G. W. M. Snakkers, archivist
- Mej. C. N. Olij, secretaresse
- Mej. M. C. Bakker, administratief medewerkster.

Met ingang van 1 september 1958 werkt Mej. Olij nog slechts voor halve dagen. Per gelijke datum werd Mej. Bakker aangesteld, die geleidelijk haar taak zal overnemen. Toezicht op de bibliotheek hield Br Paduanus Crijns OFM; verder waren gedurende het jaar twee stageaires in de bibliotheek werkzaam. De noodzaak tot het aanstellen van een vaste kracht voor de bibliotheek- en dokumentatiewerkzaamheden deed zich dringend gevoelen. Het Centrum kreeg verder een aantal maanden assistentie van een M.O.-student Geschiedenis, die voor halve dagen werkzaam was. Daarnaast genoot het Centrum wederom de medewerking van vier personen, die van gemeentewege voor de uitvoering van enige projecten bij het instituut waren gedetacheerd. Dank zij de hulpkrachten ontstond enige verlichting in de drukte van het afgelopen jaar.

VERTEGENWOORDIGINGEN

Het Sociaal Historisch Centrum nam wederom deel aan verschillende bijeenkomsten, vergaderingen en studiedagen, welke van veel waarde bleken voor de normale taakvervulling. Juist door de excentrische ligging van Limburg heeft ons instituut nog meer behoefte dan anderen om het contact met vakgenoten in binnen- en buitenland goed te onderhouden om zodoende op de hoogte te blijven van de stand van het onderzoek en van nieuwe methodes.

Door de directeur en/of de stafleden werd deelgenomen aan de volgende bijeenkomsten: vergaderingen en excursies van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, de Historisch-Demografische Kring, de Studievereniging voor Sociaal-Economische Geschiedenis en het Historisch Genootschap; aan de driedaagse Osterlehgang en de excursie van het Institut für geschichtliche Landeskunde te Bonn; aan het tweedaags congres van de Verein für Werks- und Wirtschaftsarchivare te Pfaffendorf; aan het congres te Luik ter herdenking van de verwoesting van de stad in 1468 door Karel de Stoute; aan de excursie door Zuid-Limburg ter bezichtiging van oude boerderij-typen, georganiseerd door de Stichting Historisch Boerderijonderzoek. Voorts werden vergaderingen bijgewoond van de Nederlandse Vereniging van Archivarissen, van de Nederlandse Vereniging van Bedrijfsarchivarissen, van de Maatschappij voor Nijverheid en Handel (departement Limburg), van het Provinciaal Opbouworgaan, de Limburgse Kring van Sociologen en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Bezocht werd o.m. het Geografisch Instituut van de Universität Köln, het Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv en het Institut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte te Keulen en het archief van het Gerling-Konzern aldaar. Verder was het Centrum o.m. tegenwoordig bij de promotie van Dr. J. Sprenger te Leuven, bij het jubileum van de Katholieke Limburgse Werkgeversvereniging, de Dr. Poels-herdenking te Heerlen en de Van Horne-herdenking te Horn en Weert. Daarnaast werden weer enige buitenlandse bibliotheken en archieven bezocht.

HUISVESTING

De hoopgevende vooruitzichten, die het vorige jaarverslag vermeldde ten aanzien van een gezamenlijk archief- en bibliotheekgebouw in het voormalige Jezuïetenklooster te Maastricht, werden niet bewaarheid.

Het ruimtetekort bleef daardoor nijpend, zodat naar een depôt werd gezocht, dat waarschijnlijk in 1969 in gebruik zal worden genomen. Door een doelmatige ordening en selectie van het aanwezige boeken- en archiefbezit wordt verder getracht het ruimtetekort op te vangen. Hoop op een definitieve oplossing ligt besloten in de zeer serieuze plannen van het stadsbestuur van Maastricht tot verbouwing van het voormalige Militaire Hospitaal in de Grote Looierstraat om te dienen als centraal bibliotheek- en archiefdepôt voor Stadsarchief en -Bibliotheek, Openbare Leeszaal en Bibliotheek en het Sociaal Historisch Centrum. Een commissie van deskundigen zal worden aangezocht om ten aanzien van de plannen tot deze gezamenlijke huisvesting van advies te dienen.

FINANCIËN

Dank zij de nieuwe subsidieregeling van het Provinciaal Bestuur van Limburg en het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk kon een meer dan sluitende rekening gerealiseerd worden. De exploitatierekening over 1968 vertoonde zelfs een overschot, hetgeen echter voornamelijk een gevolg is van een incidentele debetpost vanwege ontvangen ziekingeld.

Het Provinciaal subsidie bedroeg 50% van de exploitatielasten, hetgeen neerkwam op een bedrag van *f* 64.194,62. Het Rijkssubsidie, gebaseerd op zeven negende van het Provinciaal subsidie, werd vastgesteld op *f* 49.784,59. Van de gemeenten ontving het Centrum in totaal aan subsidies *f* 11.172,56. Daarvan was *f* 4.748,50 afkomstig van de gemeente Maastricht; van de overige gemeenten in Limburg werd *f* 6.414,06 ontvangen. Het is teleurstellend, dat de gemeentelijke subsidies in de afgelopen jaren een dalende lijn vertonen. Ondanks de moeilijke economische overgangssituatie bleven de bijdragen van het bedrijfsleven, van instellingen, organisaties, verenigingen en dergelijke nog op bevredigend peil met een totaalbedrag van *f* 5.010,51. De financiële controle van de jaarrekening had ook dit jaar plaats door het Verificatiebureau van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

PUBLIKATIES EN OPDRACHTEN

Hoewel het voorbereiden en verzorgen van publikaties als een belangrijk onderdeel geldt van de taak van het Centrum, kan hieraan echter niet steeds de langdurige en geconcentreerde aandacht aan worden

besteed, die voor het schrijven van grotere studies vereist is, omdat zoveel andere werkzaamheden op de tijd beslag leggen. Van de verschillende onderzoekprojecten, die al eerder ter hand waren genomen, kon nog geen onderwerp tot een volledige studie worden afgerond. De voorgenomen studie over het toerisme, met name over de aanvang van het vreemdelingenverkeer in Zuid-Limburg, moest in verband met andere opdrachten worden verschoven. De studie van Drs. J. C. G. M. Jansen boekte meer voortgang; het archiefonderzoek ten behoeve van deze studie naar de vestiging van de Joden in het Land van Overmaas en naar hun economische positie zal binnenkort worden afgesloten, zodat het moment van verschijning dus in zicht komt.

Twee nieuwe opdrachten werden aan het Centrum verleend, namelijk een verzoek tot het samenstellen van een historisch overzicht van het sanatorium 'Hornerheide' en de 'Maaslandkliniek' t.g.v. het gouden jubileum in 1971 en een verzoek tot het leveren van een economisch-historische bijdrage ten behoeve van de geschiedenis van een der Limburgse brouwerijen. Met het verzamelen van gegevens voor deze beide opdrachten werd een begin gemaakt.

De directeur verzorgde verder een artikel over 'Genealogieën als bron voor historisch-demografisch onderzoek' als bijdrage voor de bundel 'Huldeblijk Jan J. M. H. Verzijl'. Voorts stelde hij een boekje met illustraties samen over het Geuldal. Daarnaast werden enige boekbesprekingen verzorgd en werd een artikel samengesteld naar aanleiding van het jubileumboek van de Koninklijke Hoogovens 1918-1968, over de eerste hoogovenplannen in deze provincie en over de oprichting van de CEMIJ-cementfabriek.

Pater Remigius Dieteren O.F.M. verzorgde in samenwerking met Gabriel Beckers een klankbeeld over Dr. Poels bij gelegenheid van de herdenking van diens honderdste geboortedag.

De heer Jansen gaf in het vorige Jaarboek een overzicht van de landbouwstructuur rond Maastricht in de 17e en 18e eeuw als resultaat van de gegevens, die werden ontleend aan het archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht, welk archief bij het Centrum gedeponeerd is. Ter voortzetting van deze verkenningen van de Limburgse landbouwgeschiedenis heeft hij thans in samenwerking met Ir. H. Bauduin de bedrijfsuitkomsten van enige landbouwbedrijven ontleed over een veel langere periode. De gegevens over de hoeven te Eijs-Wittem en enige regionale vergelijkingen van de landbouwstructuur zijn van de hand van Ir. H. Bauduin; archiefmateriaal over het Gasthuis te

Bemelen werden verstrekt door Mr. Ch. J. M. Hens. Verder werd ten behoeve van het Jaarboek 1970 een Statistiek van het arrondissement Roermond voor publikatie gereed gemaakt.

Aan verschillende studies, door andere auteurs voorbereid en in vorige jaarverslagen reeds aangestipt, kon het Centrum ook het afgelopen jaar daadwerkelijke medewerking verlenen. Zulks was ook het geval met de studie van Dr. J. M. Gijsen over Mgr. Paredis, die als deel 8 van de Maaslandse Monografieën is verschenen.

In het kader van deze serie zal ook een Handboek voor de Geschiedenis van de beide Limburgen worden uitgegeven, waaraan het Centrum zijn medewerking heeft toegezegd, met name wat betreft aanvullingen en kritische nota's ten aanzien van economische en sociale aspecten. Dit brengt ten behoeve van de eerste hoofdstukken een nadere orientatie mee ten aanzien van de nederzettingsgeschiedenis, het ontstaan van de steden, de opkomst van de partikuliere landexploitatie en de ambachtsnijverheid in Limburg.

De reeds eerder gememoreerde activiteit van de heer Jos. Ritzen te Helmond wordt nog regelmatig voortgezet en resulteerde in een aantal verdienstelijke biografische notities. De heer Wachelder heeft inmiddels zijn geschiedenis van de Limburgse fruitteelt voltooid en hoopt binnen afzienbare tijd zijn manuscript af te ronden met een geschiedenis van de groenteteelt. Over de voorbereiding van een studie over een ander agrarisch-historisch onderwerp wordt momenteel overleg gepleegd.

Uit de voorgaande opsomming blijkt, dat door het Centrum relatief veel aandacht wordt besteed aan de geschiedenis van de landbouw en het platteland, welke accentverschuiving voor de vroegere tijd enigszins doelbewust wordt nagestreefd, omdat over deze facetten nog veel minder bekend is dan over de geschiedenis van de steden.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

In de loop van het afgelopen jaar kon de achterstand, die in het uitgavenprogramma ontstaan was, worden ingehaald. Er verschenen drie boekwerken, waarvan twee in de serie Maaslandse Monografieën. De uitgave van de Stadsrekening van Maastricht was bedoeld als seriewerk voor 1967. Daarnaast verscheen als seriedeel voor 1968 een omvangrijk werk over de kerkgeschiedenis van Limburg:

Dr. J. M. Gijsen, Joannes Augustinus Paredis, 1795-1886, bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd.

Maaslandse Monografieën deel 8, Van Gorcum & Comp. N.V., Assen, 1968, 475 + XII blz.

Zoals reeds in het vorige jaarverslag werd vermeld, verscheen in het begin van 1968 verder nog een facsimile-uitgave van de *Annales Rodenses*, aangeboden aan Dr. G. W. A. Panhuysen bij diens afscheid als Rijksarchivaris in Limburg. Het ligt in de bedoeling in 1970 een vertaling van dit werk in de serie op te nemen, voorzien van annotaties en een inleiding.

In de loop van 1969 zullen enige nieuwe publikaties gaan verschijnen. Ter perse is een bundel met artikelen over de geschiedenis van Limburg en van Maastricht van de hand van Mr. Drs. H. H. E. Wouters. Verder verschijnt in september 1969 bij gelegenheid van het feit, dat Zuid-Limburg 25 jaar geleden werd bevrijd, een boek over de geschiedenis van de oorlogsgebeurtenissen en de bevrijding van Limburg. De studie over de geschiedenis van het graafschap Loon heeft zeer veel voorbereiding gevraagd, maar komt eindelijk in 1969 in druk gereed. Het is niet onwaarschijnlijk, dat nog meer manuscripten zullen worden aangeboden, die noodgedwongen tot 1970 zullen moeten worden uitgesteld. Tenslotte is te verwachten, dat de reeds eerder aangekondigde studie van Prof. Dr. J. J. M. Timmers over de Kunst in het Maasland in het komende jaar zal zijn voltooid. Onderhandelingen over de financiering zijn reeds met goed succes begonnen, zodat verwacht mag worden, dat dit omvangrijk en prachtig geïllustreerd werk op de markt kan worden gebracht.

Ook in het afgelopen jaar is de uitgave voortgezet van de Nederlandse kaartbladen van de Tranchotkaart, die door de Stichting in samenwerking met de Duitse uitgevende instanties wordt verspreid. In 1968 verschenen vijf nieuwe kaartbladen met de aanduidingen: Nijmegen, Venlo, Maastricht/Margraten, Vaals en Herzogenrath/Kerkrade. De belangstelling is zeer bevredigend te noemen; van een aantal kaartbladen moesten zelfs nog exemplaren worden nabesteld. De verkoop van losse bladen wordt door het sekretariaat verzorgd, wat veel administratief werk heeft meegebracht. Het ligt in de bedoeling, dat in 1969 een handleiding zal verschijnen over het ontstaan, de betekenis en de gebruiksmogelijkheden van deze kaartbladen, samengesteld door Dr. E. Roebroek.

De sekretariaats- en administratieve werkzaamheden werden wederom verricht door het Sociaal Historisch Centrum. De uitvoering van de verschillende taken is langzamerhand zodanig toegenomen, dat het

dringend noodzakelijk is een functionaris hiervoor aan te stellen. Er bestaan vooruitzichten, dat in het kader van een nieuwe opzet assistentie bij dit werk kan worden verkregen. De toekomstplannen van de Stichting hangen nauw samen met een nieuwe vormgeving van de diverse takken van wetenschapsbeoefening in Limburg, waarover door de Stichting een nota werd uitgebracht.

JAARBOEK

Het Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum, uitgegeven als deel XIII van de 'Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg', verscheen in juni 1968 en bevatte naast het gebruikelijke jaarverslag met bijlagen, een artikel over de landbouw rond Maastricht in de jaren 1610-1865, een herdenkingsartikel over Dr. H. Poels bij diens honderdste geboortedag van de hand van Dr. A. J. Cornelissen en een uitvoerig literatuuroverzicht over het Limburgse bedrijfsleven. De omvang van het Jaarboek bedroeg 190 bladzijden, de oplage 650 exemplaren. De druk werd wederom verzorgd door de Koninklijke Van Gorcum & Comp. N.V. te Assen, die ook de uitgave in de boekhandel verzorgde. De belangstelling voor deze publikatiereeks, die thans het vijftiende jaar ingaat, is zeer bevredigend te noemen.

ARCHIVALIA

Het sorteren en voorlopig ordenen van de binnengekomen archiefstukken, die in nieuwe portefeuilles werden ondergebracht of bestaande collecties completeerden, vroeg de voornaamste aandacht. Doordat de heer Snakkers in verband met ziekteverlof gedurende vier maanden afwezig was, trad een stagnatie op in de archiefordening van de enige grote archieffondsen, die hij ter hand had genomen. Deze achterstand kan gedeeltelijk worden ingehaald, hoewel door vele andere werkzaamheden deze ordeningstaak enigermate in het gedrang dreigt te komen, zoals in het vorige jaarverslag werd uiteengezet. In verband met het ruimtegebrek werden enige grotere archieven uitgedund om zodoende nieuwe aanwinsten te kunnen plaatsen. Deze selectie werd overigens voorzichtig verricht en betrof voornamelijk het verwijderen van duplicaten en irrelevante zaken. Een aantal stukken, die als niet ter zake en verdwaald in collecties werden aangetroffen, werden in overeenstemming met par. 1 van de Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven aan de rechthebbenden

gerestitueerd. Zo werden o.a. uit de archiefbescheiden, die wijlen Ir. F. C. M. Wijffels bij het Centrum deponeerde, de stukken van particuliere aard aan de nabestaanden teruggegeven.

In het verstreken jaar mocht het Centrum wederom enige belangrijke aanwinsten van archivalia noteren. Een opmerkelijke schenking betrof het archief van de Gasthuishof in Bemelen, met de rekeningen van de boerderij in de jaren 1745-1773 en 1825-1829, en het archief van de fruitaanplant van de hoeve Doorvlijt te Meerssen in 1824-1826. Door schenking ontving het Centrum grootboeken en journaal van een handelszaak en gros en en detail in kruidenierswaren (1902-15). Van belang was voorts de overdracht van stukken met betrekking tot de Katholieke Limburgse Middenstandsbond, de Werknemende Middenstand en de K.A.B., waarover het Centrum reeds vele gegevens bezit. Verder zijn te vermelden aanvullingen op het archief van de St. Maartenshuizen, het Missiethuisfront, de K.A.J. en de Stichting Thuis Best.

Tenslotte dient nog gememoreerd te worden, dat archiefcollecties werden verworven over de Centrale Caritas Maastricht, de Limburgse Katholieke Werkgeversvereniging, de Werkgemeenschap Limburg, de R.K. Reclasseringsvereniging, de commissie Jeugdzielzorg en foto-boeken van de N.V. Staalwerken De Maas te Maastricht. Verschillende contacten zijn gelegd omtrent de eventuele overdracht van archieven, o.a. betreffende een steenfabriek, een bruinkoolexploitatie en een bioscoop, waarvan hopenlijk in het komend jaar het bezit kan worden verworven.

Deze archivalia en andere schenkingen van archiefstukken waren afkomstig van de volgende personen: Mr. Ch J. M. Hens, 's Gravenhage; Alb. Rutten, Maastricht; G. de Heus, Maastricht; Ir. F. Regout, Maastricht; Jos Ensink, Maastricht; Administratiekantoor Zuid-Limburg, Heerlen; J. A. A. G. Winckers, Maastricht; Drs. J. Notermans, Maastricht.

Het Bestuur zegt al degenen dank, die archiefmateriaal hebben gedeponeerd en op deze wijze een voorbeeld hebben geleverd, hoe belangrijke gegevens kunnen worden bewaard, die later wellicht anders nooit meer zouden zijn op te diepen. Het Bestuur wil gaarne alle relaties van het instituut vragen om in voorkomende gevallen te willen bemiddelen, dat geen stukken van historische importantie worden opgeruimd, maar bij het Centrum worden ondergebracht.

De bibliotheek vertoonde wederom een beduidende groei, hetgeen een gevolg was van een groot aantal schenkingen, waaronder vooral valt te noteren de overdracht van een aantal binnen- en buitenlandse tijdschriften op sociologisch en demografisch gebied, die ontvangen werden uit de bibliotheek van de Paters Franciscanen te Maastricht. Besloten werd om het abonnement op deze tijdschriften voort te zetten, zodat de verschenen jaargangen ook verder zullen worden gecompleteerd.

Door aankoop werd verder de vakliteratuur op het gebied van de sociaal-ekonomische geschiedenis zoveel mogelijk bijgehouden. De belangrijkste werken, die in Nederland werden uitgegeven en enige uit de Duitse en Engelse taalgebieden, konden worden aangeschaft. Enige waardevolle Limburgena werden antiquarisch gekocht. Het aankoopbeleid was vooral gericht op het completeren van de reeds aanwezige verzamelingen. Ook in het afgelopen jaar werd wederom enige literatuur over het Rijnland verworven. Te vermelden is nog een uitbreiding van het historisch-kartografisch materiaal en verder aanwinsten van foto's en illustraties.

Hoewel de toegankelijkheid van de verschillende kollekties nog steeds een achterstand vertoont, zijn toch belangrijke vorderingen gemaakt. Het boekenbezit en de tijdschriften en periodieken zijn geheel volgens auteurscatalogus beschreven; de jaarlijkse aanwinsten werden geheel verwerkt. De aanwinsten op statistisch gebied, welke verzameling beduidend groeide, zijn eveneens ingeboekt. De ordening van de brochures kon met medewerking van een stageaire van de Bibliotheekschool in Tilburg worden voortgezet, maar de volledige beschrijving van deze uitgebreide verzameling zal nog enige jaren duren. De verwerking van de knipsels uit dag- en weekbladen kwam geheel te stagneren. Er wordt thans naar andere mogelijkheden gezocht om dit werk te kunnen voortzetten. Veel tijd werd besteed aan de materiele verzorging van de bibliotheek; de boeken werden alle opnieuw genummerd en gestempeld; exemplaren in slechte staat werden gedeeltelijk opnieuw gebonden. Ditzelfde zal nog moeten gebeuren met de tijdschriften en seriewerken. De brochures, voor zover niet beschreven, werden inmiddels reeds naar onderwerp gesorteerd en in portefeuilles opgeborgen. Evenals vorige jaren hield Br. Paduanus Crijns incidenteel toezicht op de catalogisering van de verschillende onderdelen van de bibliotheek. De dagelijkse leiding was in handen van de archivist van het Centrum, de heer G. W. M. Snakkers, die

echter door zijn andere werkzaamheden niet zoveel tijd aan de bibliotheek kon besteden als wenselijk was. De behoefte aan een personeelslid voor deze taak en voor het documenteren van literatuur deed zich ernstig gevoelen. Doordat twee stageaires van de Bibliotheekschool tijdelijk in de bibliotheek werkzaam zijn geweest, kon dit gemis enigszins worden vergoed, hoewel deze situatie onbevredigend blijft.

Ten behoeve van een centrale catalogus van afgesloten periodieken in Maastrichtse bibliotheken werd een lijst aangelegd van alle tijdschriften en vervolgwerken, die in de bibliotheek voorkomen. Door de Maastrichtse Kring van Bibliothecarissen zal deze catalogus in 1969 worden uitgegeven.

Enige jaren geleden werd een voorraad brochures, verslagboeken e.d. van het N.K.V. overgenomen, die tot pakketten met gelijksoortige sociale literatuur werden gebundeld en in het afgelopen jaar werden toegestuurd aan een groot aantal bibliotheken en andere instanties. Deze toezending werd bijzonder op prijs gesteld.

Belangrijke schenkingen werden in het afgelopen jaar ontvangen van de volgende personen en instellingen: Prof. Dr. W. Jappe Alberts, Jos. Ensink, J. Kau, archivaris Gerling-Konzern te Keulen, Ir. C. E. P. M. Raedts, Jos. Maenen, Jos. Ritzen, J. A. A. G. Winckers, Henri Baillien, stadsarchivaris Tongeren, Rijksarchief in Limburg, Staatsmijnen D. S. M., Stichting Bijzondere Sociale Zorg Limburg, Paters Franciscanen Maastricht, Raad van Arbeid Maastricht en Provinciaal Opbouworgaan Roermond.

Het Bestuur zegt deze en alle andere gevers hartelijk dank voor hun welwillendheid.

DOCUMENTATIE

Jarenlang is reeds gebleken, dat er een grote behoefte bestaat aan informatie over literatuur en archiefverwijzingen betreffende verschillende terreinen van onderzoek. Voor wat betreft de vakgebieden van economie, sociologie en sociale en economische geschiedenis is het Centrum door de opbouw van een zich steeds verder uitbreidend documentatie-apparaat aan deze behoefte redelijk tegemoet kunnen komen. Veel moeilijker zijn echter de vragen te beantwoorden, die een inzicht vereisen van wat aan archieffondsen over de verschillende perioden buiten Limburg aanwezig is. Toch ligt hier vaak een nood-

zakelijke grondslag voor elk economisch- of sociaal-historisch onderzoek, bij gebrek waarvan ook het in ons land voorhanden archiefmateriaal niet goed kan worden benut. Het zou daarom hoogst noodzakelijk zijn deze buitenlandse archiefbestanddelen op te sporen en te beschrijven en zoveel mogelijk naar onderdelen te specificeren. Zo bezit het Hauptstaatsarchiv te Düsseldorf voor de geschiedenis van Limburg belangrijke fondsen, zoals de archieven van het hertogdom Gulik, die van de lokale bestuursorganisaties in de Pruisische gebieden en die van het Roerdepartement; bevinden zich in het Algemeen Rijksarchief te Brussel de archieven van Opper-Gelder en van de centrale bestuursorganisatie van de Oostenrijkse landen van Overmaas; zijn in Luik de archieven te raadplegen van de Landen van Overmaas tot 1632 en van de regionale bestuursinstanties tot 1795. Te noteren is verder, dat de centrale archieven van het Pruisisch Overkwartier in Merseburg D.D.R. berusten, dat Hasselt het aangewezen archief is voor de Belgische tijd, behalve dan Maastricht, en dat verder voor Limburg in aanmerking komen de archieven van Parijs, Simancas, Rome, Wenen, München, Neuburg, Koblenz e.a. Overzichten van de daar berustende archieffondsen zijn echter maar gedeeltelijk gepubliceerd, zodat een willekeurig onderzoeker, zo hij er al aan durft te beginnen zich ter plaatse te oriënteren, spoedig het spoor bijster kan raken.

Om studies over Limburg te vergemakkelijken en te stimuleren zou het uiterst wenselijk zijn, indien men vooraf een gedetailleerd overzicht kon verstrekken van de archiefstukken, die men daar kan aantreffen. Het ligt echter voor de hand, dat zulks een tijdrovende affaire is, die alleen volgens een vooropgezet plan en onder leiding van enige terzake kundige en daarvoor vrijgestelde specialisten tot een goed einde kan worden gebracht. Het kan niet de bedoeling zijn, dat het Sociaal Historisch Centrum zich met deze taak gaat belasten, maar wel wordt het tijd, dat binnenkort concrete voorstellen door de daarvoor bevoegde instanties worden uitgewerkt om hiermede een begin te maken. Voor de Limburgse geschiedschrijving is dit een levensbelang, wil men op verantwoorde wijze de regionale historievorsing vooruit helpen. Het Sociaal Historisch Centrum is zijnerzijds gaarne bereid een actief aandeel in deze werkzaamheden te nemen. De geschetste wenselijkheid tot het verkrijgen van een behoorlijk overzicht van de gedeponeerde archieven geldt echter niet alleen voor de archivalia betreffende de geschiedenis van Limburg, die in buitenlandse archieven aanwezig zijn en op die grond moeilijk zonder voor-

afgaand onderzoek zijn te raadplegen. In niet mindere mate heeft dit ook betrekking op het Nederlandse archiefwezen. Een uiterst belangrijk archiefdepot als het Algemeen Rijksarchief in Den Haag bezit voor de Limburgse geschiedenis zeer veel materiaal, dat door zijn gebrekkige toegankelijkheid niet voor het historisch onderzoek beschikbaar is. Zo ook is het Rijksarchief in Limburg met zijn ordenende taak nog niet zover gevorderd, dat alle grote fondsen zijn ontsloten en is bv. met de ordening van het omvangrijke en waardevolle archief van het Overkwartier nog pas een begin gemaakt. Evenzo is dit vaak het geval met gemeentelijke, kerkelijke en andere archieven. Dat een dergelijke situatie onmisbaar nadelige gevolgen heeft voor de stand van de geschiedvorsing, kan uiteraard niet ontkend worden.

Deze achterstand is in het afgelopen jaar scherp gesignaleerd en heeft tot felle discussies aanleiding gegeven (zie over deze kwestie o.m. het artikel 'Wetenschappelijke achterstand in het rijksarchiefwezen' in Spiegel Historiae, november 1968, p. 621-627). Hieruit zal waarschijnlijk resulteren een veel grotere aandacht voor het belang van een doeltreffende ontsluiting van het nog niet geordende archiefmateriaal. Aansluitend hieraan is het zaak om middels een grondige archiefdokumentatie de bronnen op te sporen, die zich voor de geschiedenis van Limburg als belangrijk zullen uitwijzen.

Het Sociaal Historisch Centrum zal meer nog dan in het verleden aandacht gaan besteden aan deze archiefexploratie en rekent bij voorbaat op welwillende medewerking van de betrokken archivariissen. Dit voorgenomen onderzoek naar de economische en sociale aspecten, die in de regionale geschiedenis een rol spelen, heeft uiteraard ook betrekking op de 19e en 20e eeuw, waarover veel gegevens met name zijn te vinden in de archieven van de verschillende Ministeries, al of niet naar het Algemeen Rijksarchief overgebracht. Raadpleging van de indices van de betrokken archieven zou op korte termijn reeds vele belangwekkende vondsten kunnen opleveren. De beschikbare mankracht is echter door andere taken al zodanig in beslag genomen, dat hiervoor te weinig tijd beschikbaar is. In Gelderland heeft men het wijze besluit genomen om een gekwalificeerd persoon voor de hier beschreven archiefdokumentatie geruime tijd volledig vrij te stellen. Indien het Sociaal Historisch Centrum tot de aanstelling van een medewerker voor de bibliotheek en documentatie zou kunnen overgaan, behoort deze soort archiefdokumentatie tot een van diens eerste taken. Intussen wordt incidenteel hieraan al langer aandacht besteed en kunnen voorbereidingen worden getroffen voor werkzaamheden op langere termijn.

Er dient verder nog gewezen te worden op een belangrijke uitbreiding van de verzameling archiefinventarissen, met name door het overnemen van een aantal gelichtdrukte inventarissen van 17 Limburgse gemeente-archieven, welke van het Rijksarchief in Limburg werden verkregen. Voorts groeide ook het aantal inventarissen van Belgische en Duitse archieven en ontving het Centrum wederom van Prof. Dr. W. J. Alberts enige Nederlandse waardevolle inventarissen ten geschenke.

De afdeling bibliografie onderging slechts weinig uitbreiding, omdat slechts een beperkt bedrag voor deze zeer dure uitgaven kan worden besteed. Wel is door de nieuw verworven tijdschriften een grote hoeveelheid bibliografisch materiaal ter beschikking gekomen. Vooral de tijdschriften *Current Sociology*, *Justice dans le Monde*, *History and Theory*, *Population*, *Revue d' Histoire Economique et Sociale*, het *Historische Zeitschrift*, het *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* en de *Rheinische Vierteljahrsblätter* bevatten uitvoerige bibliografische overzichten en besprekingsartikelen.

Het systematisch geordend literatuuroverzicht, dat door het Centrum ten behoeve van het onderzoek van de sociale en economische geschiedenis van Limburg is aangelegd, kon belangrijk worden uitgebreid, omdat een m.o.-student *Geschiedenis* enige maanden met dit werk kon worden belast. Daardoor konden opnieuw een hoeveelheid literatuurfiches worden ingevoegd. Een begin werd gemaakt met de verwijzing naar werken, die een inzicht bieden in de toepassingsmogelijkheid van economische en sociologische onderzoekstechnieken op historisch gebied. Een begin is gemaakt tot het dokumenteren van historisch-geografische literatuur.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

In het verstreken jaar werd weer frequent een beroep op het Centrum gedaan om inlichtingen en adviezen te verkrijgen, voor hulp en medewerking bij verschillende studieonderwerpen en voor het raadplegen van de bronnenverzamelingen. Deze dienst-verlenende taak is een omvangrijk onderdeel geworden van de totale werkzaamheden, niet zozeer wat het aantal verzoeken betreft, maar wel vanwege de vaak uitvoerige gegevens, die werden opgevraagd en die aan de hand van de bibliotheek, de dokumentatie en het archief konden worden verstrekt.

De hieruit voortvloeiende werkzaamheden zijn bijzonder tijdrovend,

doorkruisen niet zelden opgestelde werkplannen en versnipperen de arbeidstijd van de medewerkers. Zij vertragen in belangrijke mate het tempo van de verschillende werkzaamheden, waardoor vaak de eigen publikaties naar de achtergrond worden gedrongen. Desondanks blijft het van belang aandacht te besteden aan deze, op het eerste oog weinig spectaculaire taak, welke echter belangrijke beloften inhoudt voor de toekomstige geschiedvorsing.

Inlichtingen werden o.a. verstrekt over de volgende onderwerpen: de ontwikkeling van de handel in Nederland, het forensisme in Limburg, het geldwezen in de 18e eeuw, de landbouwgeschiedenis van Limburg, het verdwijnen van de Zuid-Limburgse wijncultuur, binnenlandse migratie, het onderwijs te Rolduc, verkiezingen in Limburg in de dertiger jaren, de opkomst van het nationaal-socialisme en de N.S.B. in Limburg, geschiedenis R.K. Werkliedenvereniging Roermond, idem Lottum, het St. Matthias Conventje te Maastricht, geschiedenis Herten, vooroorlogse crisismaatregelen, de medezeggenschap van de werknemers in het bedrijfsleven in Nederland, sociale plattelandsveranderingen in enige Limburgse dorpen, het Maastrichtse lied, de Augustinusvereniging in de Mijnstreek, der Deutsche Weg, nederzettingsgeschiedenis van Zuid-Limburg, de Maastrichtse zinkwitstaking, overzicht van de geschiedenis van de schutterijen, de spreiding van het wetenschappelijk onderwijs, pater Jacobs M.S.C., de concentratie van de Brabantse en Limburgse brouwerijen, een sociaal-geografische vergelijking van Maastricht, Aken en Luik, geschiedenis van de Nederlandse reisbureaus, de Limburgse fruitteelt, landschapsplan Westelijke Mijnstreek, problematiek i.v.m. de economische herstructurering, het bevrijdingsmonument op de Cauberg te Valkenburg, de geschiedenis van de bosbouw, de sociale invloed van de mijnen op de bevolking, de sociaal-economische veranderingen in Maasbracht sedert de opening van de haven, historisch onderzoek over Ubach over Worms en omgeving, de werkeloosheid in Limburg in de dertiger jaren, geboorteplanning in Limburg, belastingheffing in Noord-Nederland van de 16e tot de 18e eeuw, sociale geschiedenis Maastricht omtrent de eeuwwisseling, de grensbetrekkingen tussen Limburg en het Rijnland, de demografie van Midden-Limburg in de 18e eeuw, het annexionisme in de jaren 1944-1947, P.B.O., onmaatschappelijkheidsbestrijding, de ontwikkeling van de sociale voorzieningen in de mijnindustrie, de Limburgse R.K. Werkgeversvereniging, hoogovenplannen in Zuid-Limburg, Dr. H.

Poels, de metaalindustrie in Noord-Limburg, Massy, de Romeinse tijd in Limburg, de Tranchotkaart, Limburgse toponymen.

Tot de aanvragers behoorden vele studenten en afgestudeerden, maar ook in toenemende mate leerlingen van academies en andere opleidingen, van wie er opmerkelijk veel van buiten de provincie afkomstig waren. Het instituut had wederom regelmatig cursisten van het Europahuis te gast. Verder werd ten behoeve van een groep geografiestudenten van de Keulse Universiteit een tweedaagse excursie door Limburg georganiseerd; in samenwerking met de Provinciale Planologische Dienst werd de toelichting verzorgd en een algemeen orienterend overzicht gegeven. Ondanks het barre winterweer was deze eerste excursie, waaraan het Centrum zijn medewerking verleende, geslaagd te noemen; daardoor zijn met het Geografisch Instituut van de Universiteit van Keulen bijzonder prettige contacten ontstaan.

BESLUIT

Aan het einde van dit verslag past goedergewoonte een woord van oprechte dank aan al degenen, die het Centrum in de vorm van schenkingen, subsidies, bijdragen of opdrachten daadwerkelijk steun hebben verleend en zijn taakvervulling mogelijk hebben gemaakt. Het Bestuur is erkentelijk voor de goodwill, die het instituut in vele kringen geniet en hoopt, dat de resultaten van het werk dit vertrouwen zullen blijven rechtvaardigen.

Wat de toekomst ook moge brengen, al of niet onder rechtstreekse invloed van het verhoopte wetenschappelijk onderwijs, werkt het Sociaal Historisch Centrum gestaag verder aan zijn plan voor de naaste jaren, dat een verdere verheldering wil geven van de historie en de sociale en economische ontwikkeling van deze provincie als het fundament, waarop de nieuwe toekomst van Limburg zal worden gebouwd.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

IR. C. E. P. M. RAEDTS, voorzitter	Heerlen
DR. G. W. A. PANHUYSEN, vice-voorzitter	Bunde
DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M., sekretaris	Maastricht
DRS. J. H. A. E. CORNIPS, penningmeester	Maastricht
H. M. J. DASSEN	Sittard
P. C. A. 'T HOEN	Maastricht
DR. H. C. W. ROEMEN	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

DRS. E. ARETS	Sittard
J. BREMMERS	Sittard
F. J. CROMBAG	Voerendaal
J. H. ENSINCK	Maastricht
A. V. H. G. GOOSSENS	Tegelen
DRS. L. E. M. A. VAN HOMMERICH	Heerlen
DRS. A. J. HUTSCHEMAEKERS	Roermond
J. H. JANSSEN	Meerssen
DRS. P. C. J. LEBENS	Buchten-Born
G. J. LOOS	Maastricht
DRS. R. M. H. C. NADAUD	Maastricht
MR. P. M. M. C. PALMEN	Heerlen
DRS. J. M. C. PONTEN	Roermond
MR. E. G. M. RUTTEN	Tegelen
JHR. MR. R. A. TH. M. VAN RIJCKEVORSEL	Gulpen

F. SAMPERS
DRS. M. J. K. SMEETS
DR. M. G. SPIERTZ
PROF. DR. TH. L. M. THURLINGS
DRS. P. C. TIELROOY
DRS. J. H. M. WILBERS
J. A. A. G. WINCKERS
J. M. WIJERS

Maastricht
Maastricht
Nijmegen
Wageningen
Sittard
Maastricht
Maastricht
Heerlen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

G. Adams, Aalmoezenier	Heerlen
Administratiekantoor Zuid-Limburg, Stichting	Heerlen
Drs. F. Adriaens	Roermond
N.V. Aannemingsbedrijf L. Tummers	Heer
Algemene Bank Nederland N.V.	Maastricht
Algem. Ned. Bedrijfsbond in de Mijnindustrie	Heerlen
Algem. Bond van Werkers in het Mijnbedrijf	Heerlen
Amby, Gemeentebestuur	Amby
N.V. Amsterdam-Rotterdam Bank	Maastricht
Amstenrade, Gemeentebestuur	Amstenrade
Mr. A. M. I. H. Baeten	Maastricht
Mejuffrouw M. Baggen	Maastricht
Drs. J. H. M. Banens	Maastricht
N.V. Bartels' Bouw- en Betonbedrijf	Maastricht
N.V. Bataafse Rubber Industrie	Maastricht
N.V. Bates-Cepro Zakken Maatschappij	Maastricht
Beambten i.h. Mijnbedrijf, Prot. Christ. Ver.	Heerlen
Ir. H. Bauduin	Maastricht
Bedrijf Openbare Werken	Maastricht
Beegden, Gemeentebestuur	Beegden
Beek, Gemeentebestuur	Beek
Beesel, Gemeentebestuur	Beesel
Belfeld, Gemeentebestuur	Belfeld
Bemelen, Gemeentebestuur	Bemelen
A. Berenschot	Maastricht
Bergen, Gemeentebestuur	Bergen
'St. Bernardinus', Onderwijsstichting	Heerlen
Betonfabriek 'De Welvaart'	Maastricht
Bibliotheek v.h. Groot Seminarie	Roermond
Bibliotheek Kath. Theologische Hogeschool A'dam	Amsterdam
Bibliotheek v.d. Paters Franciscanen	Maastricht
Bibliotheek Paters Redemptoristen	Wittem
Bibliotheek Katholieke Leergangen	Tilburg
Bibliotheek v.h. Ministerie v. Landbouw en Visserij	Den Haag
N.V. Bierbrouwerij 'De Leeuw'	Valkenburg
Bisdom Roermond	Roermond
Bisschoppelijk College	Sittard

Bisschoppelijke Kweekschool 'Christus Magister'	Heerlen
H. A. C. Bloemen	Nijmegen
Boekhandel 'Veldeke'	Maastricht
F. P. Boelens	Oldenzaal
W. J. G. van Bommel, Deken	Weert
Born, Gemeentebestuur	Born
H. W. J. Bosman	Tilburg
J. G. T. Bouwens	Itteren
N.V. Bouwmaatschappij Melchior	Maastricht
N.V. Bouwmaatschappij Gebrs. Janssen	Venray
Brand's Bierbrouwerij N.V.	Wijlre
J. H. J. Brassée	Oirsbeek
Broekhuizen, Gemeentebestuur	Broekhuizen
Broeders v.d. Onbevl. Ontvangenis 'De Beyart'	Maastricht
Drs. A. F. den Brok	Venray
Mr. N. W. J. G. Bronzwaer	Alkmaar
F. M. C. Brorens	Geleen
P. J. H. Brouwers	Heerlen
H. J. G. Brouwers	Maastricht
Brouwerij 'De Ridder'	Maastricht
Brunssum, Gemeentebestuur	Brunssum
Afd. Bijzondere Kweekschool v.d. St. Angelaschool	Echt
Cadier en Keer, Gemeentebestuur	Cadier en Keer
Drs. A. J. M. L. van Can	Roosendaal
Mevrouw V. Chambille de Beaumont	Maastricht
Drs. Th. Claessens	Valkenswaard
Clichéfabriek 'Maastricht'	Maastricht
Drs. J. H. Cluitmans	Swalmen
Drs. P. M. Coebergh	Maastricht
College Eijkhagen	Schaesberg
L. W. Coenen	Hoensbroek
Th. Coenegracht	Eindhoven
Collegium Carolinum	Valkenburg
J. H. M. Colsen	Venray
Coöp. Roermondse Eiermijn G.A.	Roermond
Coöp. Ver. U.A. Centr. Ned. Verbr. Coöperaties 'Co-op Noord-Limburg'	Roermond
Coöp. Verbruiksver. U.A. 'Coöp Zuid-Limburg'	Heerlen
Coöp. Zuivelver. 'Zuid-Limburg' G.A.	Sittard
Alb. J. A. M. Corten	Heerlen
Drs. G. W. H. Cox	Goirle
Fa. Gebrs. Cremers	Maastricht
Dr. A. M. F. B. Crousen	Heerlen
Culturele Raad Limburg	Maastricht
Ir. A. W. N. J. Crijns	Herkenbosch
Dakpannen- en Kleivaren Ind. 'De Valk' N.V.	Echt
Th. M. J. Delissen, Pastoor	Bocholtz

N.V. M. H. Delnoz, Constructiewerkplaats	Maastricht
H. M. J. Dassen	Sittard
N.V. 'De Nieuwe Limburger'	Maastricht
Dr. J. Th. M. Dewez	Sittard
Drs. J. A. M. Dieren	Zaandijk
W. Dieteren-van Hulst	Spaubeek
Drs. M. J. A. R. Dittrich	Meerlo
Fa. W. Doesborgh & Zonen	Tegelen
F. S. Dohmen	Heerlen
Zr. M. Dorothée osu	Venray
Th. W. J. Driessen, Pastoor	Well
Mevr. Drs. L. v. Dijk-Regout	Heerlen
Mr. J. A. A. W. Dijkhoff	Heerlen
N.V. E.B.A.D.	Beek
Echt, Gemeentebestuur	Echt
Economische Hogeschool, Stichting Nederl.	Rotterdam
Economisch Technologisch Instituut Limburg	Maastricht
Prof. Dr. H. F. J. M. van den Eerenbeemt	Tilburg
Eerste Ned. Cement Industrie N.V.	Maastricht
Elsloo, Gemeentebestuur	Elsloo
J. H. Ensink	Maastricht
P. J. H. Ernst	Kerkrade
Drs. F. A. Eijck	Maastricht
Eijgelshoven, Gemeentebestuur	Eijgelshoven
Eijsden, Gemeentebestuur	Eijsden
P. J. Faas	Hoensbroek
J. J. Fanchamps, Dipl.Ing.	Kerkrade
N. Fiset & Zn., Automobiël- en Garagebedr.	Maastricht
Paters Franciscanen, Overste	Maastricht
J. W. H. Frantzen	Sittard
H. J. M. Frusch	Kerkrade
Geleen, Gemeentebestuur	Geleen
Prof. Dr. Ir. H. C. J. H. Gelissen	Breukelen
Dr. M. G. H. Gelissen	Tilburg
Gemeente-Spaarbank	Maastricht
Drs. Ch. E. A. Gemmeke	Maastricht
Gennep, Gemeentebestuur	Gennep
H. P. A. J. Gerrits, Pastoor	Blerick
Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg	Heerlen
Drs. J.H. H. Gieskens	Sittard
A. M. A. van Gool	Venlo
G. Goossens	Tegelen
Grevenbicht, Gemeentebestuur	Grevenbicht
'Groene Kruis', het Limburgse	Sittard
N.V. Grondmaatschappij 'Tijdig'	Heerlen
Gronsveld, Gemeentebestuur	Gronsveld
Dr. Ir. Ch. Th. Groothoff	Valkenburg

Grubbenvorst, Gemeentebestuur
van der Griendt's Landexploitatie Maatschappij
L. E. van der Grinten
N.V. L. van der Grinten, Chem Fabriek
Drs. J. P. P. Grijsbach
Gulpen, Gemeentebestuur
N.V. Gulpener Bierbrouwerij
G. Gijbels
Dr. J. M. Gijsen
Chr. Gijsen

Drs. J. A. K. Haas
Drs. L. W. Haas
Haalen, Gemeentebestuur
N.V. 'Haco', Pharm. Groothandel
Mr. F. M. A. Haffmans
Bank van Haffmans & Steegh
C. V. Fa. Hahmes
J. H. M. van Hall, Notaris
Drs. J. H. W. M. Hansen
L. V. H. Hardy
Heel en Panheel, Gemeentebestuur
Heer, Gemeentebestuur
Heerlen, Gemeentebestuur
M. H. M. Heggen
Helden, Gemeentebestuur
Drs. A. L. Heldens
W. Th. M. Hendriks
Drs. W. J. Hennekens
Drs. P. J. van Herp
J. van Hertem
Herten, Gemeentebestuur
Drs. H. J. Heijboer
Drs. F. J. Heijen
Heijthuisen, Gemeentebestuur
H. Hirsch
F. J. Hoefer
Th. H. A. Hoenderdos
Hoensbroek, Gemeentebestuur
Drs. P. H. F. Hofman
Mej. Mr. A. H. M. H. Hommes
Mr. R. G. A. Höppener
Horn, Gemeentebestuur
Horst, Gemeentebestuur
L. Hortensius (Dir. Zuid-Ooster Autob.diensten N.V.)
Hulsberg, Gemeentebestuur
Mr. F. P. J. Hustinx
Mr. M. G. J. Fr. Huurman
Huyben's Bierbrouwerij 'De Kroon'
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek'

Grubbenvorst
Griendtsveen
Venlo
Venlo
Groenlo
Gulpen
Gulpen
Maastricht
Sittard
Maastricht

Heerlen
Heer
Haalen
Maastricht
Helden
Venlo
Maastricht
Eijsden
Roermond
Heerlen
Heel en Panheel
Heer
Heerlen
Hoensbroek
Helden
Halsteren
Venlo
Maastricht
Amstenrade
Beegden
Herten
Heerlen
Kerkrade
Heijthuisen
Kerkrade
Amby
Maastricht
Hoensbroek
Maastricht
Maastricht
Roermond
Horn
Horst
Genneep
Hulsberg
Maastricht
Maastricht
Horn
St. Odiliënberg

Industrieschap Oostelijk Mijngedied	Heerlen
Instituut v. Geschiedenis der Rijksuniversiteit	Utrecht
N.V. Intern. Autobus Onderneming 'I.A.O.'	Eijgelshoven
Iitteren, Gemeentebestuur	Iitteren
J. H. M. Jacobs	Geleen
J. Th. Janssen	Heerlen
J. H. Janssen	Mecrssen
Mr. C. M. J. M. Janssen	Heerlen
Drs. H. A. J. Janssen	Willemstad (Ned.Ant.)
Mgr. M. Jenneskens	Imstenrade
Pater Dom. de Jong	Achel (B.)
Kamer van Koophandel en Fabrieken	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken	Venlo
J. V. P. Kamm	Maastricht
N.V. Kapé	Heerlen
Kerkbestuur O.L. Vrouwe Boodschap	Hoensbroek
Kerkrade, Gemeentebestuur	Kerkrade
Mej. A. H. H. M. Kersten	Maastricht
Kessel, Gemeentebestuur	Kessel
Ir. J. Kets	Horn
P. J. A. M. Keijsers	Nijmegen
Mej. M. H. K. Kleuters	Roermond
H. A. J. Kleijnen	Roermond
G. Kok	Overveen
Kreisarchiv Kempen-Krefeld	Kempen/Nrh.-Burg
Klimmen, Gemeentebestuur	Klimmen
Drs. P. J. Krens	Venlo
M. H. M. Kreijn	Brunssum
Bern. Kruysen	Venray
Krumm, Electro Apparatenfabriek	Heerlen
N.V. Kurstjens' Dakpannen- en Kleiwarenfabriek	Tegelen
H. H. Lammeretz	Heerlen
Land- en Tuinbouwbond, Limburgse	Roermond
Landbouwschool, R.K. Middelh.	Horst
Vic. Laudy, N.V. Bouw- en Aann. Mij.	Sittard
N.V. Gebrs. Laumans, Kleiwarenfabrieken	Tegelen
Leeszaal en Bibliotheek, Openbare	Maastricht
Leeszaal en Bibliotheek, Openbare	Heerlen
Leeszaal en Bibliotheek, Stichting Openbare	Schaesberg
Leeszaal en Bibliotheek, Kath. Openb.	Venray
Hub. A. Lemmens	Born
Liefdezusters Carolus Borromeus	Maastricht
N.V. Limagas	Heerlen
Limburgs Dagblad	Heerlen

Limburgse Economische Raad	Hasselt (B.)
Limburgse Kaarsenfabriek	Maastricht
N.V. Limburgse Tramweg Maatschappij	Heerlen
Linne, Gemeentebestuur	Linne
Drs. C. A. A. Linssen	Maastricht
Drs. G. C. P. Linssen	Tilburg
Dr. H. P. M. Litjens	Roermond
E. L. van Loo	Heerlen
Lyceum v. Jongens, R.K.	Venray
Maasbracht, Gemeentebestuur	Maasbracht
Maasbree, Gemeentebestuur	Maasbree
Maas- en Roerbode	Roermond
Maasgrind- en Zandexploitatie 'Juliana'	Urmond
Maastricht, Gemeentebestuur	Maastricht
Maastrichtse Spaarbank	Maastricht
Maastrichtse Verwarmings Industrie	Maastricht
Mr. Fr. P. I. Maatman	Geldrop
N.V. Mabi	Maastricht
Machinefabr. & IJzergieterij P. Konings	Swalmen
N.V. Machinefabr. Tonnaer	Thorn
Dr. A. J. Fr. Maenen	Heer
Jan Maenen	Heerlen
Jos. H. Maenen	Heerlen
N.V. Maison Louis, Kledingmagazijn	Maastricht
J. L. Mantel	Heerlen
Ir. A. H. W. Martens	Simpelveld
Margraten, Gemeentebestuur	Margraten
N.V. W. H. Maussen	Maastricht
N.V. Mcelfabriek 'Weert', v/h Gebr. v.d. Venne	Weert
Meerlo, Gemeentebestuur	Meerlo
Meerssen, Gemeentebestuur	Meerssen
Melick en Herkenbosch, Gemeentebestuur	Melick en Herkenbosch
Merkelbeek, Gemeentebestuur	Merkelbeek
C. G. A. Mertens	Venlo
Meijel, Gemeentebestuur	Meijel
Ir. J. B. M. A. Meijer	Diepenveen
Meij's Expeditiebedrijf	Maastricht
Middenstandsbond, Kath. Limb.	Venlo
Minderbroedersklooster	Heerlen
Montfort, Gemeentebestuur	Montfort
Montfortanen, Paters	Meerssen
N.V. 'Mosa', Porselein- en Tegelfabriek	Maastricht
L. Motké, Meubelfabriek	Maastricht
Mook en Middelaar, Gemeentebestuur	Mook en Middelaar
Mr. C. W. F. H. v.d. Muisenberg	Goirle
W. J. A. Mulders	Heerlen
Munstergeleen, Gemeentebestuur	Munstergeleen
Marcel Muyres' Aannemingsbedrijven N.V.	Sittard

Mijnwerkersbond, Ned. Kath.	Heerlen
Drs. R. M. H. C. Nadaud	Maastricht
Nederlandse Credietbank	Maastricht
Nederweert, Gemeentebestuur	Nederweert
Neer, Gemeentebestuur	Neer
N.V. J. P. A. Nelissen, Aannemingsbedrijf	Venray
R. Neukirch	Besnberg (Dld)
Nieuwenhagen, Gemeentebestuur	Nieuwenhagen
C. Nieuwhof	Hoensbroek
Drs. H. Notenboom	Venlo
Drs. J. Notermans	Maastricht
v/h. Noury & van der Lande, Kon.Ind. Mij.	Roermond
Nuth, Gemeentebestuur	Nuth
St. Odiliënberg, Gemeentebestuur	St. Odiliënberg
Drs. P. J. J. H. Olieslagers	Maastricht
'Ons Limburg', Vereniging	Heerlen
Mr. M. A. W. van Oppen	Oosterhout
Openbare Werken Maastricht	Maastricht
Ontspanning & Cultuur i.d. Mijnstreek, Stichting	Heerlen
C. Ottenheym	Maastricht
Ottersum, Gemeentebestuur	Ottersum
Paedagogische Academie Dr. v. Gils	Roermond
N.V. H. W. Paes	Berg en Dal
Clement Palmen	Schinveld
Mr. P. M. M. C. Palmen	Heerlen
J. C. H. Palmen	Sittard
Dr. G. W. A. Panhuysen	Bunde
N.V. Kon. Nederl. Papierfabriek	Maastricht
N.V. Papierfabriek 'Gennep'	Gennep
N.V. Kon. Papierfabriek v. Gelder & Zonen	Maastricht
N.V. Nederl. Patent- en Kristalsodafabr.	Roermond
Mr. Ch. Paulussen	Maastricht
J. Paulussen, Notaris	Maastricht
Drs. J. G. H. Peeters	Boxmeer
L. H. Pelzer, Deken	Maastricht
L. H. M. Penders, Notaris	Gemert
Pater Pex, Overste Paters Franciscanen	Maastricht
N.V. Pieters-Dortu, Kledingmagazijn	Maastricht
J. H. Philips	Valkenburg
N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken	Eindhoven
Pater W. Polane, O.e.s.a.	Venlo
N.V. Pope's Draad- en Lampenfabriek	Venlo
Posterholt, Gemeentebestuur	Posterholt
Provinciaal Centrum v.h. N.K.V.	Heerlen
Provinciaal der Paters Minderbroeders	Weert
Provinciale Limb. Electriciteits Mij.	Maastricht

Provinzialinstitut für Westf. Geschichte
Psychiatrisch Centrum 'St. Servatius', Overste

Münster i/W.
Venray

Drs. W. J. Ristenpatt
Dr. E. Roebroek
Roermond, Gemeentebestuur
Roggel, Gemeentebestuur
N. A. J. Roomans
M. H. Roosen, Dipl. Ing.
N.V. v. Roosmalen's Transp. en Handel Mij.
Roovers Confectie Industrie N.V.
Dr. A. C. J. Rottier
Jhr. Mr. G. A. M. J. Ruys de Beerenbrouck
Rijksarchief in Limburg

Oldenzaal
Utrecht
Roermond
Roggel
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Heerlen
Holtum-Born
Maastricht

Drs. J. L. Saes
F. J. W. A. Sampers
N.V. Fa. Sampermans
H. Sanders
J. Savelkoul, Aannemingsbedrijf
A. Scaf
Schaesberg, Gemeentebestuur
Schinnen, Gemeentebestuur
Schinveld, Gemeentebestuur
R. Schippers
Ir. J. C. Schlösser
M. H. A. J. Schrammen
Fa. L. Schreuder, Lederhandel
Drs. Jos. Schreurs
Drs. J. J. G. Schreurs
Drs. H. H. Schure
N. H. J. Schutgens
C. Schutgens
G. A. H. de Schwartz
Drs. Th. L. A. M. Seelen
Ir. J. P. J. Simons
Simpelveld, Gemeentebestuur
Sittard, Gemeentebestuur
L. J. Slangen en Mevr. M. Slangen-Lindelauf
J. C. Sleebe
W. L.A. G. Sliepen
D. Slot
Drs. M. J. K. Smeets
H. Snel
I. A. M. Snoep
P. Spaan
Spaubeek, Gemeentebestuur
C. Specker
Mr. Dr. Th. Speetjens

Maastricht
Maastricht
Maastricht
Oirsbeek
Gelcen
Maastricht
Schaesberg
Schinnen
Schinveld
Sittard
Heerlen
Maastricht
Maastricht
Heerlen
Valkenburg
Maastricht
Maastricht
Spaubeek
Stein
Venlo
Swalmen
Simpelveld
Sittard
Schaesberg
Maastricht
Gelcen
Heerlen
Maastricht
Maastricht
Oost-Eijsden
Nijmegen
Spaubeek
Ubach o. Worms
Venlo

N.V. Kon. Sphinx-Céramique	Maastricht
N.V. Spijker- en Draadnagelfabriek, Maastrichtse	Maastricht
P. J. C. Spierts	Rimburg
E. J. C. Spitz	Maastricht
Stadsarchief en -Bibliotheek	Maastricht
Stedelijk Instituut v. Sociaal Werk	Maastricht
Stein, Gemeentebestuur	Stein
A. G. van der Steur	Haarlem
Stichting Elisabeth Strouven	Maastricht
N.V. R. S. Stokvis & Zonen	Maastricht
Drs. J. H. H. Storms	Roermond
Drs. L. G. M. Stouthart	Maastricht
N.V. Strada	Venlo
Stramproy, Gemeentebestuur	Stramproy
Drs. J. C. M. van Stratum	Hengelo (O.)
J. H. Stuurman	Hoensbroek
Susteren, Gemeentebestuur	Susteren
Swalmen, Gemeentebestuur	Swalmen
Ir. A. H. J. Swinkels	Maastricht

N.V. Technisch Bureau Vromen	Brunssum
Technische School, Hogere	Heerlen
Teeuwen, Paul, N.V. Kleiwarenfabrieken	Tegelen
Tegelen, Gemeentebestuur	Tegelen
N.V. Tegula	Tegelen
Telefoondistrict Maastricht	Maastricht
Drs. H. C. Terhaer	Groningen
Drs. R. C. C. Theelen	Maastricht
Drs. G. G. M. van Thiel	Maastricht
Prof. Dr. Th. L. M. Thurlings	Wageningen
G. G. P. M. Tomlow, Notaris	Heerlen
Jac. J. G. Tonnaer	Hoensbroek

Ubach over Worms, Gemeentebestuur	Ubach o. Worms
Universiteitsbibliotheek Leuven	Leuven
Urmond, Gemeentebestuur	Urmond
Ursulinen, Zusters	Sittard
Ursulinen, Zusters	Maastricht

Vaals, Gemeentebestuur	Vaals
Leop. Vaessen	Bocholtz
J. C. de Valk	Roermond
Valkenburg, Gemeentebestuur	Valkenburg
G. ten Velde	Nijmegen
Henric v. Veldeke-College	Maastricht
Vereniging 'Veldeke'	Heerlen
Venlo, Gemeentebestuur	Venlo
Venray, Gemeentebestuur	Venray
Drs. J. G. B. Verbeet	Maastricht

Kath. Vereniging v. Mijnbeambten	Heerlen
G. M. Veugelaers	Heerlen
N.V. Vissers' Wegenbouw Bedrijven	Drunen
Voerendaal, Gemeentebestuur	Voerendaal
Volkshogeschool Kasteel Chaloen	Valkenburg
Vreemdelingenverkeer, Prov. Vereniging voor	Valkenburg
N.V. Vroom & Dreesmann	Heerlen
N.V. Vroom & Dreesmann	Maastricht
J. Wachelder	Maastricht
J. M. J. Wagemans, Arch. Exp.	Roggel
Fa. Wagemans & van Tuinen	Maastricht
Dr. H. Waltmans	Cadier en Keer
J. . M. Wanders	Nijmegen
Wanssum, Gemeentebestuur	Wanssum
J. H. Wanten	Venlo
Waterstaat in Limburg, Prov.	Maastricht
Weert, Gemeentebestuur	Weert
F. H. A. Wenckers, Notaris	Thorn
Werkgeversvereniging, Limb. Kath.	Roermond
Mr. J. J. van Wessem	Sittard
Wessem, Gemeentebestuur	Wessem
N.V. Westlandse Hypotheekbank	Maastricht
J. L. H. van Wetering	Maastricht
Mr. Nic. J. Wetzels	Kerkrade
Drs. G. M. J. Widdershoven	Maastricht
Mr. M. H. J. S. van de Wiel	Heerlen
'Wilma', N.V. Aannemings Mij.	Weert
J. J. S. Willems	Heerlen
J. Th. H. de Win	Maastricht
J. A. A. G. Winckers	Maastricht
N.V. Wolf & Hertzdaal Kledingmagazijnen	Maastricht
Drs. H. Wijers	Brunssum
Wijlré, Gemeentebestuur	Wijlré
J. Zeekaf (Meldon Plastics)	Bergen
R.K. Ziekenhuis 'De Goddelijke Voorzienigheid'	Sittard
N.V. Zilverzand Expl. v/h Fa. H. Beaujean-Voncken	Heerlerheide
Zinkwit Maatschapp, Kon. Maastr.	Eijsden
Zuid-Limburgse Waterleiding Mij. N.V.	Maastricht
Zuid-Ooster Autobusdiensten N.V.	Gennep
Dr. W. A. C. Zwanikken	Den Haag

